

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜLKESİ'NDE ENDÜSTRİYEL
ÜRETİM ORGANİZASYONU (OSMANLI KANUNNAMELERİ
VE MÜHİMME KAYITLARINA GÖRE)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ümit KOÇ

HAZIRLAYAN
Yüksel DURMAZ

ELAZIĞ-2011

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜLKESİ'NDE ENDÜSTRİYEL
ÜRETİM ORGANİZASYONU (OSMANLI KANUNNAMELERİ VE
MÜHİMME KAYITLARINA GÖRE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ümit KOÇ

HAZIRLAYAN
Yüksel DURMAZ

Jürimiz .../.../.... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans/doktora tezini oy birliği/oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve Sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET**Yüksek lisans Tezi****Klasik Dönem Osmanlı Ülkesi’nde Endüstriyel Üretim Organizasyonu (Osmanlı Kanunnameleri Ve Mühimme Kayıtlarına Göre)****Yüksel DURMAZ****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Yeniçağ Bilim Dalı****Elazığ – 2011, Sayfa: XV + 163**

Bu yüksek lisans tez çalışması klasik dönem Osmanlı ülkesinde endüstriyel üretim organizasyonu üzerine bazı önemli bilgi ve tespitleri ihtiva etmektedir. Bu çalışma giriş ve sonuç bölümleri hariç üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci Bölüm, Osmanlı endüstriyel üretim organizasyonunda hammadde temini hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle gemi inşası için ihtiyaç duyulan kereste, top ve gülle dökümü için gerekli demir ve barut üretimi için gerekli güherçile ne suretle temin edilir bu bölümde değerlendirilmiştir.

İkinci Bölüm, endüstriyel üretimde işgücü organizasyonu hakkında bilgi sunmaktadır. Bu bölümde özellikle teknik işgücü, askeri işgücü ve mesleki işgücü üzerinde durulmaktadır.

Üçüncü Bölüm, hammadde veya mamul maddenin ilgili alanlara nakledilmesiyle ilgilidir. Bu bölümde özellikle kara taşımacılığı, deniz taşımacılığı, göl ve ırmak taşımacılığı üzerinde durulmuştur.

Bu çalışma birebir Osmanlı Arşiv vesikalarından (Mühimme kayıtları ve Kanunnamelerden) istifade ile hazırlanmış kaynak bir çalışma niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, endüstri, işgücü, hammadde, nakliye.

ABSTRACT

Master Thesis

**The Industrial Product Organization In The Ottoman Country In Classical Period
(The Ottoman Code Laws And Mühimme Register)**

Yüksel DURMAZ

**The University Of Firat
The Institute Of Social Science
The Department Of History
Elazığ – 2011, Page: XV + 163**

This master thesis involves some important information and determinations about the industrial product organization in the Ottoman Empire in the classical period. This study consists of three main chapters without introduction and conclusion.

The first chapter includes some important information about the supply of raw material in the Ottoman industrial product organization. Especially at this chapter we discussed which methods were used to supply the timber for the ship building; the iron for the casting of gun and cannonball; and the saltpeter for the production of gunpowder.

The second chapter submits the information about the workforce organization of the industrial production. In this chapter the determinations become dense on the technical workforce, military workforce and vocational workforce (for crafts).

The third chapter is about the transportation of the raw materials and the products to the destination. This chapter especially involves the information for the transportation of overland, maritime, lake and river.

This study is an origin study directly written by the Ottoman archive documents (the registers of Mühimme and the code of laws).

Key Words: the Ottoman Empire, industry, workforce, raw material, transportation,

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	V
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
KONU VE KAYNAKLAR.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMMADDE TEMİNİ

1. ODUN VE KERESTE	12
1.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	12
1.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	23
2. HAYVANCILIK	24
2.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	24
2.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	33
3. TARIMSAL VE ZİRAİ ÜRÜNLER.....	34
3.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	34
3.1.1. Hububat	34
3.1.2. Üzüm	37
3.1.3. Zeytin	40
3.1.4. Pamuk.....	43
3.1.5. İpek Böceği	44
3.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	47
3.2.1. Hububat	47
3.2.2. Üzüm	48
3.2.3. Zeytin	48
3.2.4. Pamuk.....	49
3.2.5. İpek.....	49
4. MADENLER	49
4.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	49
4.1.1. Demir.....	49

4.1.2. Güherçile	53
4.1.3. Kurşun	56
4.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	58
4.2.1. Demir.....	58
4.2.2. Güherçile	59
4.2.3. Kurşun	59

İKİNCİ BÖLÜM

İŞGÜCÜ ORGANİZASYONU

1. İŞGÜCÜ ORGANİZASYONUNDA İDARECİLER VE MÜTEŞEBBİSLER...	60
1.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	60
1.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	69
2. TEKNİK İŞGÜCÜ	73
2.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	73
2.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	87
3. ASKERİ İŞGÜCÜ.....	89
3.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	89
3.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	93
4. MESLEKİ İŞGÜCÜ (MÜSTAKİL ÜRETİM)	93
4.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	94
4.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	107
5. DİĞERLERİ.....	108
5.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	108
5.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NAKLİYE

1. KARA TAŞIMACILIĞI	124
1.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	124
1.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	135
2. DENİZ TAŞIMACILIĞI	136
2.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	136
2.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	138
3. GÖL VE IRMAK TAŞIMACILIĞI	139

3.1. Hükümlerin Müstakıl Değerlendirilmesi.....	139
3.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi	143
SONUÇ	145
KAYNAKLAR	150
EKLER	153
ÖZGEÇMİŞ	163

ÖNSÖZ

Tarih boyunca tüm toplumlar kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir üretim ve iş gücü organizasyonuna ihtiyaç duymuşlardır. Ülke coğrafyasının ve dönemin iktisadi ve siyasi şartlarının elverdiği ölçüde yönetimler, halkının refahı ve devletin sürekliliği için çalışmışlardır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de siyasi otoritesini daimi kılabilmek ve varlık sebebi halkının refahını temin edebilmek için endüstriyel alanlarda üretimi desteklemiştir. Bu nedendir ki Osmanlı Devleti’ni klasik dönemde zirveye taşıyan askeri ve siyasi gücünün esasını endüstriyel üretim anlayışında ve bu anlayışın diğer devlet kurumlarına yansımalarında aramak gerekir.

Ancak tüm sistemlerde olduğu gibi Osmanlı endüstriyel üretim organizasyonunda bir dizi aksaklıkların yaşanması doğaldır. Osmanlı arşiv vesikaları daha ziyade sistemin aksayan yönlerini düzenlemeye yönelik yazışmaları ihtiva ettiğinden, bu yazışmalar bize Osmanlı endüstriyel üretim organizasyonu hakkında bazı önemli tespitlerde bulunmamıza imkân sağlamaktadır. Özellikle Mühimme Defterleri’nde yer alan hükümler ve Osmanlı Kanunnameleri bu noktada oldukça doyurucu bilgiler sunmaktadır. Bundan dolayı, söz konusu arşiv vesikalarından hareketle, Osmanlı merkezi yönetiminin endüstriyel alanda yaşanan sıkıntılara karşı nasıl çözümler ürettiği ve hammadde temini ve işgücü organizasyonunda ne gibi yöntemler izlediğini açık bir surette ortaya koyabilmek için “Klasik Dönem Osmanlı Ülkesinde Endüstriyel Üretim Organizasyonu” adlı bu yüksek lisans tez çalışmasını yapmayı uygun bulduk.

Daha önce bu konu üzerine yapılmış bazı önemli çalışmalar bulunmakla birlikte biz burada farklı bir bakış açısıyla, birebir hükümlere bağlı kalarak konuyu bir kez daha değerlendirmeyi uygun bulduk. Böylece bir yandan daya önce kullanılmamış hükümlere çalışmamızda yer vererek konuyu daha anlaşılır kılmaya çalışırken diğer yandan ileriki çalışmalarımıza yönelik tecrübe edinmeyi hedefledik.

Yüksek lisans tezimi hazırlarken her aşamada bilgi tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Sayın Doç. Dr. Ümit KOÇ’a ve desteğini esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Enver ÇAKAR’a teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

BA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c	: Cilt
ev	: Çeviren
h	: Hazırlayan
MD.	: Mühimme Defteri
s	: Sayfa
S	: Sayı

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU

Klasik Dönem Osmanlı Ülkesi'nde endüstriyel üretim organizasyonunu ele aldığımız bu çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin konuya yaklaşımını ve o günün şartlarına göre üretimin nasıl gerçekleştiğini anlamaya çalıştık. Endüstriyel üretimi genel olarak üç kısma ayırarak detaylı şekilde incelemenin daha yararlı olacağını düşündük. Üretim basamağının birinci kısmını oluşturan hammadde teminin nasıl ve nereelerde gerçekleştiğini irdelleyeceğimiz bu çalışmamızda Osmanlı Ülkesi'nin üretim konusunda gösterdiği hassasiyetin ve izlediği politikanın neler olacağını anlamaya çalışmamız gerekmektedir. Kalabalık bir nüfusa ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin üretim organizasyonunda hammadde temini için ne denli bir çalışma içinde olduğunu görebilmemiz için iş gücü faaliyetlerini de incelememiz gerekmektedir. Merkezi teşkilatın idari yapılandırılması hakkında edinebileceğimiz bilgiler, endüstriyel üretimin sürekliliği hakkında bize bilgi vermesi açısından önemlidir. Hammadde teminin yanı sıra iş gücü hakkında da bilgi toplamak endüstriyel üretimin ikinci basamağını teşkil edeceğinden bu konu üzerinde de durmamız gerekecektir. Üçüncü basamak olarak ise gerekli hammaddelerin ve iş gücünün ihtiyaç duyulan bölgelere nakliyesi üzerinde durmanın gerekli olacağı kuşkusuzdur.

Hammaddenin endüstriyel üretimde oldukça önemli bir yeri vardır. Kalabalık bir nüfusun olması ve devletin sürekli savaş politikasını izlemesi, hammadde teminin hızlı ve yoğun olması anlamına gelmektedir. Bu nedenle hammadde teminini geniş bir yelpazede incelemek gerekir.

Hammadde temininde gerekli konular kendi içinde ayrıldığında odun ve kerestenin yanı sıra hayvancılığın, tarım ve zirai üretimin ve madenciliğin kendi içlerinde detaylı bir şekilde irdelenmesi önemlidir. Hem reyanın hem de devletin ihtiyaçlarının karşılanmasında hammaddenin temin edilmesi ve ardından işlenmesi devletin uygulayacağı politikalarla mümkün olacaktır. Devletin gösterdiği ehemmiyetin ölçüsünde endüstriyel üretim başarı gösterecektir. Ancak burada bu üretimi yapacak iş gücünün de görev bilincinde olması önemlidir. Zira yapılacak olan hata ve hilelerin yol açacağı sorunlar üretime balta vurabilir. Bundan dolayı devlet uygun bir yaklaşımla her

türlü durum için önceden tedbir almalıdır. Osmanlı Ülkesi’nde yer alan üretimle ilgili gerekli iş gücünü oluşturan tebaa için gerekli hususların yine devletin izleyeceği politika ile açığa çıkarmamız mümkün olacaktır. Zamanın şartlarına uygun olarak yapılan endüstriyel üretimin ve oluşturulan organizasyonun ulaşımının sağlanması da önem arz eden bir diğer husustur. Bundan dolayı devletin oluşturduğu bu organizasyon dâhilinde gerekli metaların ve şahısların nakliyesi üzerinde de durulması gerekmektedir.

2. KAYNAKLAR

Çalışmamızda kullandığımız kaynakların ağırlıklı bölümünü arşiv kaynakları arasında önemli yer tutan Mühimme Defterleri ve Kanunnameler teşkil etmektedir. Ayrıca çalışmamıza ilişkin tetkik eserlerden de istifade etmeye çalışılmıştır.

2.1. Arşiv Kaynakları

2.1.1. Mühimme Defterleri

Mühimme Defterleri; Osmanlı Devleti’nin en üst düzeyde karar alma organı olan Divan-ı Hümayun’da devletin siyasi, askeri, idari, iktisadi ve diğer tüm alanlarda alınan önemli kararların kaydedildiği defterlerdir ¹. Bu kayıtlar, herhangi bir mesele ile ilgili olarak yazılan ferman, berat, name vs.nin suretleri veya müsveddeleri mahiyetinde olup, bilhassa idari ve sosyal alanlardaki gelişmeler ve değişmeler ile siyasi olayların tespit ve takibinde son derece öneme sahiptirler ².

Bilhassa idari yapı ve sancak idaresi hususunda bu defterlerdeki bilgiler hayli önemlidir. Osmanlı Arşivi’nde bulunan H.961–1333/M.1553–1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur.³ Mühimme Defterleri, hükümlerin sadır oldukları divanlar bakımından dört ayrı grupta değerlendirilebilir:

1. Padişahın payitahtta bulunduğu sırada, sadrazam başkanlığındaki divan toplantısından çıkan emirlerin kaydolunduğu Mühimme Defterleri.

¹ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi*, Ankara 2006, s. XVIII.,

² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı(1516–1566)*, Elazığ 2003, s.XL.

³ İsmail Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ankara 2001, s.99.

2. *Rikâb Mühimmesi*: Sadrazamın sefer veya başka bir sebeple payitahttan ayrılırken yerine vekil olarak bıraktığı rikâb kaymakamı veya sadaret kaymakamı denilen görevli başkanlığında toplanan divanda alınan kararların yazıldığı defterler.

3. *Ordu Mühimmesi*: Ordu ile birlikte sefere çıkan sadrazamın sefer sırasında akdettiği divan toplantılarında alınan kararların yazıldığı defterler.

4. *Kaymakamlık Mühimmesi*: Padişah ve sadrazamın aynı anda Dersaadet'ten ayrıldığında devlet işlerini tedvir etmek üzere tayin edilen sadaret kaymakamının müstakil olarak akdettiği divanlarda alınan önemli kararların yazıldığı defterlerdir.

Bunlar dışında; Mühimme-i Asâkir Defterleri, Mektûm Mühimmeler, Mısır Mühimme Defterleri vardır.

Mühimme-i Asâkir Defterleri: 1781 senesinden sonra tutulmuş olan bu defterlerde askerî teşkilât, tevcihatlar, askerî sahadaki ıslahatlar ve askeriye ile alâkalı mühim mevzularla ilgili kararlar kayıtlıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı H.1196- 1328\M.1781–1910 tarihleri arasındaki mühim askerî kayıtları ihtiva eden 68 adet defteri bulunmaktadır.

Mektûm Mühimmeler: Divan-ı Hümayun'da karara bağlanan gizli hususların kayıtlarını içeren defterlerdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde A.DVN. MKM. Koduyla 976 genel sıra numarada kayıtlı H.1223–1224\M.1808–1809 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 44 sayfalık bir adet Mühimme-i Mektûme defteri mevcuttur. Ayrıca 989 numaralı katalogda kayıtlı H.1203–1302\M.1788–1885 tarihleri arasındaki kayıtları içeren 10 adet Mühimme-i Mektûme defteri daha bulunmaktadır.

Mısır Mühimme Defterleri: Mısır meselelerine ait önemli konuların kayıtlarını içeren defterlerdir. Farklı iki tasnifte 16 adet defteri olup H.1256–1333\M.1840–1915 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden defter Mısır'a ait mahrem kayıtları ihtiva ettiğinden “Mektûm” olarak adlandırılır. Bu seri H.1119–1333\M.1718–1915 yılları arasındaki kayıtları ihtiva etmektedir⁴.

Başlangıçta, Divan-ı Hümayun tarafından verilen kararlara dair her çeşit ferman Mühimme defterine kaydedilirdi. Bu kayıtlar tarih sırasına göre yapıldığından divan toplantılarının günlerini bu defterlerden tespit etmek mümkündür. Mühimme defterlerindeki kayıtlara göre 1649 (1059) tarihinden itibaren bütün ferman kayıtları bu

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 7–24

defterlere yapılmıştır⁵. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut Mühimme Defterlerinin ilki 1553–1554 (EL. N. 961-EL. RA. 962) olarak görünmektedir.⁶ Bu serinin bir ve iki numaralı Mühimme Defterleri ruûs defterleri olduklarından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki ilk Mühimme Defteri'nin 966–968\1558–1560 tarihli 3 numaralı Mühimme Defteri olduğu anlaşılmaktadır⁷. Mühimme Defterlerinde kayıtlı bulunan fermanlara hüküm denilmektedir. Hükümlerin üzerine bazı kayıtlar düşülmüştür ki, bunların başlıcalarını söyle sıralayabiliriz:

1. Önce kararların verildiği divan toplantısının tarihi.
2. “Yazıldı”: Fermanın gideceği makam veya şahsa gönderilmesi için yazıldığını belirtir.
3. “Bâ hatt-ı serîf”: Padişahın kendi el yazısı ile emrinin yazıldığıdır.
4. “Mehmed Çavus’a verildi”: Fermanın yerine kiminle gönderildiğidir.
5. Fermanın yerine gitmesi için götürecek kimseye teslim edildiği tarih.
6. “Bu dahi”: Fermanın bir üst ferman gibi aynı tarihte ve aynı şekilde
7. Yazıldığıdır.
8. “Bir sureti”: Aynı ferman başka bir yerde de yazıldığı zaman o hükmün üstüne yazılır. Böyle hükümlerde sadece gideceği yerin adı belirtilir.

Hükümlerin üstünde veya altında bulunan bu kayıtlara her zaman rastlanmaz. Genellikle hükümlerin yazıldığı tarihlerde hükmün sonunda yazılmıştır.

Mühimme Defterlerinin hepsinin ilk sayfasında fermanların hangi sadrazam zamanında çıktığı ve hangi reisülküttabın başkanlığında yazıldığı kaydedilip sonunda defterin başlangıç tarihi konulmuştur. Bu başlık bazı defterlerin ikinci veya daha sonraki sayfalarında görülür. Bazı defterlerde ise hiç görülmez. Sadrazam veya reisülküttabın değişmesi halinde ise Mühimme Defterlerinin ilerleyen sayfalarında kayıtlar düşülmüştür. Mühimme Defterlerinde hükümler genellikle tarih sırasına göre yazılmıştır. Tarihlerin sıra takip etmediği de görülür. Bir kısım hükümler aynen başka yerlere de gönderilirdi. Bu hükümler deftere kayıt olurken aynen tekrar edilmez “Bir sûreti” denilerek sadece gideceği yerin adı yazılırdı. “Bir sûreti” şeklinde yazılan hükümlerin tarihi de tam olarak yazılmış olan hükmün tarihidir⁸.

⁵ Tevfik Temelkuran, “Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi”, *TED*, 6 (İstanbul 1975), s. 156.

⁶ Aynı kaynak, s.156.

⁷ 3 Numaralı Mühimme Defteri(966-968/1558-1560),özet ve Traskripsiyon, Ankara 1993, s. XVII-XVIII

⁸ T. Temelkuran, “Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi”, s.157-160.

2.1.2. Kanunnameler

Zamanın sosyal ve ekonomik şartlarına göre, kamu hukukuyla ilgili tüm meseleler ve özel hukukla ilgili bir takım önemli işler ile ilgili hükümdar tarafından çıkarılan kanunnameler, günümüzde tarih araştırmaları için çok değerli tarihi kaynak durumundadırlar⁹.

Osmanlı devletinin idari, mali, cezai ve çeşitli hukuk sahalarında sultanların emir ve fermanlarıyla hazırlanmış kanunnameler, tarih bilgisi ve hukuk tarihi için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir. Ayrıca Tahrir Defterlerinin baş kısmında yer alan kanunnameler özellikle sanayi faaliyetlerinin düzenlenmesi ve üretim standartlarının belirlenmesi hususunda bize önemli bilgiler sunmaktadır. Osmanlı kanunnameleri, İslam hukukunun 600 sene gibi bir zaman dilimi içinde ve Osmanlı devleti gibi büyük bir devlet tarafından tatbiki açısından önemlidir¹⁰. Osmanlı kanunnameleri sadece genel tarih için değil, aynı zamanda medeniyet tarihi ve sosyal tarihi açısından da oldukça önemli bir kaynaktır. Kanunnameler; idari müesseseler olan Divan-ı Hümayun, vezaret, sadaret, beğlerbeğlik ve benzeri kurumların; güvenlik müesseseleri olan vakıf ve diğer hayır müesseselerinin; askeri müesseseler olan yeniçerilik, sipahilik, müsellemlilik, voynukluk ve benzeri nizamların; iktisadi müesseseler olan beytülmal, bacalar ve gümrüklerin; zirai müesseseler olan tımar, zeamet ve benzerlerinin ve sosyal müessese olan Çingenelik, reyalık ve seyyidliğin ilk ve temel kaynağıdır¹¹.

Osmanlı İktisat tarihinin de en önemli kaynaklarında birini Kanunnameler teşkil etmektedir. Kanunnameler bünyesinde Osmanlı vergilendirme sistemini ait önemli bilgiler barındırmaktadır¹².

2.2 Tetkik Eserler

Ağırlıklı olarak Mühimme Defterleri'ne ve Kanunnameler'e dayalı olarak yaptığımız Klasik Dönem Osmanlı Ülkesinde Endüstriyel Üretim Organizasyonu adlı

⁹ İ. Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, s.94.

¹⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.1. İstanbul 1990, s.5.

¹¹ Aynı kaynak, c. I. , s.6

¹² Aynı kaynak, c. I. , s.7.

Çalışmamızda yer yer tetkik eserlerden de istifade edilmiştir. Çalışmamızın bütününü kapsayan bir eser olmamasına rağmen tetkik eserlerde çalışmamıza ait bilgilerin yer alması, bu çalışmamıza önemli ölçüde destek sağlamıştır. Yararlandığımız eserlerin her birinden kısım kısım istifade edebilmemiz çalışmamızın daha kapsamlı bir hal almasına sebep olmuştur.

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar birbirleriyle sürekli olarak iletişim halinde bulunmuşlardır. Sosyallik olarak tabir edilen bu iletişim oldukça geniş bir yelpazeyi oluşturmuştur. Bireysellikten ziyade toplumsal bir unsuru oluşturan insanlar hayatı ihtiyaçlarını birbirlerinden destek alarak karşılamışlardır. Yeme, içme, barınma, korunma gibi ihtiyaçları hep birlikte gideren insanoğlu yüzyıllar boyunca bu özelliklerini kaybetmemiş ve geliştirmiştir. Küçük kabilelerden büyük uygarlıklara kadar tüm toplumlar da hem maddi hem de manevi olarak birliktelik söz konusudur. Bu birliktelik neticesinde insan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik girişimler oluşmuş ve adım adım toplumlar gelişme göstermişlerdir. Birbirlerinden kültür olarak farklılık gösteren toplumların bulunmasına karşın temel ihtiyaçlar hiçbir toplulukta değişim göstermemektedir. Yıllar ilerledikçe yeni ihtiyaçların ortaya çıkması teknolojinin gelişmesini sağlamıştır. Gelişen teknoloji temel insani ihtiyaçları değiştirmemiş sadece bu ihtiyaçların giderilmesine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

Yeryüzündeki coğrafi farklılık toplumların gelişme sürecini etkilediğinden farklı topraklarda farklı medeniyetler oluşmuştur. Bu medeniyetlerin arasında Osmanlı medeniyetinin sosyal yapısını günümüze dek ulaşan yazılı kaynaklarla öğrenebilmemiz mümkün olacaktır. Yerleşik hayata geçen Türklerin, bulundukları coğrafyadan olabildiğince verimli yararlanmaları neticesinde temel ihtiyaçlarını giderebilmeleri oldukça kolay olmuştur. Osmanlı'da reaya hayvancılığın yanı sıra yerleşik hayatın getirdiği avantajları kullanarak tarım ve zanaatkarlıkla uğraşabilmekteydiler. Zaman içerisinde halkın ihtiyacının paralelinde yeni iş sahaları oluşmakta ve iş gücü konusunda toplum zenginleşmekteydi. Osmanlı'da günümüzde de olduğu gibi günlük ihtiyaçlarımızı karşılamaya yönelik endüstriyel alanda da çalışmalar yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde, kırsal ve kentsel yaşam modelinin zamanla oluşması halkın ihtiyaçlarının kendi başlarına karşılayamaması gibi sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu sorunların giderilebilmesi ve ihtiyaçlarını daha rahat karşılayabilmeleri için iş gruplarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kırsal kesimle kentsel yaşam arasına bir köprü olan bu iş grupları ayrıca bulundukları yerlerin de ihtiyaçlarına hitap edebilmekteydiler. Her geçen zaman içerisinde halkın ihtiyaçlarının artması iş kollarının da çoğalması anlamına gelmekteydi. İş kollarının artması aynı zamanda rekabeti de beraberinde getireceğinden, bu iş kollarıyla uğraşan kesimlerin içinde hileye

başvuranların olması söz konusuydu. Bundan dolayı devletin kontrol mekanizmasını ortaya çıkarması ve halkın yararını gözetmesi gerekmekteydi. İş organizasyonlarını kontrol altına alan devlet, birliği sağlamak amacıyla iş kollarına göre standartlar oluşturmakta ve belli bir düzen içinde üretimin gerçekleşmesini sağlamaktaydı. İş gücünü oluşturan mesleklerin daha profesyonelce işlerini yapabilmelerine olanak sağlanmaktaydı. Nüfusun artışı ve profesyonel iş gücünün oluşması endüstriyel üretimi şekillendirecekti. Ayrıca endüstriyel üretimin gelişmesi hammaddeye olan önemin artmasına sebep olacaktı.

Endüstriyel üretimin ilk basamağını oluşturan hammadde temini, oldukça geniş bir alanı tarif etmektedir. Endüstriyel üretim için hammadde teminini dört ana grupta izah etmemiz mümkündür. Bunlar, odun ve kereste temini, hayvan yetiştiriciliği, zirai ve tarımsal üretim ve madenlerdir.

İnsanların ilk olarak kullandıkları meta hiç şüphesiz doğal yollarla en kolay elde edilen taş ve ağaçtı. Eski çağlarda yiyecek bulabilmek için insanların avcılık yaptıkları ve av silahı olarak ilk zamanlarda taş, sonradan ise odunla birlikte taşı kullandıkları bilinmektedir. Ateşin bulunmasıyla ağaca olan talep artmış ve günlük hayatta kullanım açısından büyük bir önem kazanmıştır. Eksikliği hissedilen ihtiyaçların doğrultusunda kolay şekillendirilmesinden dolayı ağaçlar, yıllar boyunca hemen her türlü malzemenin üretiminde hammadde olarak kullanılmıştır. Sayılamayacak kadar çok malzemenin üretiminde kullanılan ağaçlar özellikle odun ve kereste olarak endüstriyel üretimde önem kazanmıştır. Ok ve yay imalatından, gemi inşasına kadar pek çok savaş araç gereçlerinde odun ve kereste hammadde olarak kullanılmıştır.

İnsanların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için hayvanların gücünden ve ürünlerinden yararlanmaları söz konusudur. Hititler ve M.Ö. X-VII. Yüzyıllar arasında Anadolu'ya hâkim olan Frigler hayvancılıkla uğraşmışlardır¹³. Göktürkler¹⁴ ve Gazneliler de büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapmaktaydılar¹⁵. İktâ sistemi içersinde Selçuklu Türkiye'sinde meralara sahip olan yerleşik köylüler de hayvancılıkla meşgul oluyorlardı. Sığır ve at yetiştirilmekte, koyun ve keçi önem taşımaktaydı¹⁶. Eski çağlarda insanlar giyinme ihtiyaçlarını hayvanlardan elde ettikleri derilerden

¹³ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2008, 53–54.

¹⁴ *Aynı eser*, s. 61.

¹⁵ *Aynı eser*, s. 80.

¹⁶ *Aynı eser*, s. 117.

karşılamaktaydılar. Deri soğuğa karşı dayanımı yüksek bir meta olduğundan eski devletlerden bu yana kullanılagelmıştır. Orta Asya devletlerinin hayvancılıkla uğraşmış olmaları dericilikte de ilerlemelerini sağlamıştır. Orta Asya kültürünü taşıyan Selçuklularda dericilik önemli bir ekonomik kaynak olarak ön planda tutulmuştur

Selçuklular döneminde hayvancılık faaliyetleri deri eşya ve dokuma sanayini geliştirmiştir¹⁷. Ayrıca bu dönemde esnaf birliklerinin temelini deri işleyiciler, yani debbağlar oluşturunuyordu¹⁸.

Ahi Evran'ın teşkilatlandığı dericiler, hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Siyasi istikrarın olması güven ortamında dericiliğin yapılmasına ve debbağlıkla uğraşan halkın kendilerini geliştirmelerine olanak sağlanmıştır. At üstünde bir yaşam tarzını benimsemiş olan Türkler için deri kullanımı zorunlu bir hal almıştır. Deriden elde edilen çizmeler, pantolonlar, kemerler kullanımı sık ürünler arasındadır. Derinin dayanıklı bir meta olmasından dolayı da deriden elde edilen ürünler her alanda kendini göstermiştir. Endüstriyel bir faaliyet haline gelen dericilik insanların ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Türklerin dericilik konusunda gösterdikleri başarının arkasında herhangi başka bir milletin olduğunu söylemek pek akıllıca bir düşünce olmayacaktır. Hayvanlardan elde edilen etin ve sütün yanı sıra ayrıca hayvanların güçlerinden de istifade edebilmek endüstriyel iş gücü açısından oldukça önemlidir.

Ayrıca Memluklular¹⁹ ve Anadolu Türk beyliklerinin çoğu dericilikte ileri gitmişlerdir²⁰.

Bir diğer endüstriyel faaliyet olan zirai ve tarımsal üretim yerleşik hayatı benimseyen toplularda gelişme göstermiştir. Orta Asya'da göçebe hayata sahip devletlerin tarımla uğraşmaları pek mümkün olmadığı için hayvancılıkla daha fazla ilgilenmekteydiler. Zirai ve tarımsal üretim içinde hububat, üzüm, zeytin, pamuk ve ipek yer almaktadır. Halkın besin kaynağının oldukça önemli bir kısmını oluşturan hububat, aynı zamanda askeri gücün de önemli besin kaynağını teşkil etmekteydi. Zirai üretim yerleşik hayatın gelişmesiyle ilerleme kazanmıştır. Hububat geniş bir alanda yetiştirilmesi münasebetiyle yükte ağır ve pahada hafif bir emtiaydı. Hububat içersinde bulunan buğdaydan elde edilen ekmek sofraların vazgeçilmez unsuruydu. Ekmekçilik

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 118.

¹⁸ Aynı eser, s. 119.

¹⁹ Aynı eser, s. 90-91.

²⁰ Aynı eser, s. 138.

tarihi 8 bin yıl öncesinden; insanların hububatı taşlar arasında kırıp ufaladığı, sonra da bunlara su katıp elde ettiği hamuru yassı bir kaya üzerine yayarak ateşte pişirdiği günlere kadar uzanır. İlkel insan topladığı hububatı ufalardı, aksi taktirde ne çiğneyebilir ne de yumuşatmaksızın sindirebilirdi. Ekmekçiliği ve fırıncılığı ilk geliştiren insanların, bir dizi deneme yanılma sürecinden geçtiği kesindir. Mısırlılar ekmekçilikten keyif alırdı, dahası onlar için ekmek, yaşamlarının simgelerinden biriydi. Ekmek Mısırlılar için o kadar önemliydi ki ölenler bundan sonraki hayatlarında da yoksun kalmasınlar diye mezarlarına bir parça ekmek konuyordu. Ekmek başlıca gıdaları olduğu gibi maaşlarını da ekmek üzerinden alıyorlardı. Piramitleri inşa edenlere emekleri karşılığında ekmek veriliyordu. Kişinin maddi durumu kaç somunu bulunduğuna göre ölçülüyordu. Zamanla birçok toplulukta, pişirilen ekmeğin çeşidine göre Fırıncı Loncaları kurulmaya başladı. Loncalar dürüst fırıncılara hem kol kanat geriyor hem de topluluk içinde statü kazandırıyor. Bir fırıncıya zarar veren, belaya davetiye çıkarmış sayılırdı. Loncanın kurallarını çiğneyen bir fırıncı ise uluorta kırbaçlanır, sokaklarda süründürülür ya da ömür boyu meslekten men edilirdi. Gramajının altında ekmek sattığı ortaya çıkan bir fırıncı için bu cezalardan kaçış yoktu. Yakın geçmişte, ekmek katkı maddelerinin bulunması, daha kaliteli hububat yetiştirilmesi, öğütme tekniklerinin ilerlemesi kadar ekmek pişirmede kullanılan araçların giderek geliştirilmesiyle de birlikte hamuru daha iyi mayalamak, ekmeği daha düzgün pişirmek mümkün olabilmiştir. Ekmek öteden beri ağız tadının temelidir. Bir kıttadan diğerine şekli değişse de tüm dünya da her gün ekmek yenmektedir ve ekmeğin gelişimi insanoğlunun, kültürlerin ve toplumların gelişimiyle paralellik göstermektedir.

Hububattan elde edilen diğer ürünler ise bira ve bozaydı. Kökeni tarih öncelerine dayanan boza genellikle kış içeceği olarak tanımlandığından daha çok soğuk bölgelerde tüketilmekteydi. Boza ve bira aynı kökene dayandırılarak, M. Ö. 2000'lere Hititlere kadar uzanmaktadır.

Ayrıca XII. ve XIII. Yüzyıllarda hüküm süren Ahlatşahlar ve XI. yüzyılda hüküm süren Artuklular hububat üretimi ile uğraşmışlardır²¹. Mengücekler de buğday üretiminde ileri gitmişlerdir²².

Zirai üretimin en önemli ürünlerinden birisi de muhakkak üzümdür. Arkeolojik kazılar üzümün yaklaşık 6000 bin yıllık bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

²¹ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 87, 88.

²² Aynı eser, s. 87.

Üzümün gen çeşitliliğinin fazla olması geçmişinin de bir hayli eski olduğunun bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Üzümden sirke, şarap, pekmez, pestil, şıra elde edilmesi üzümün oldukça yaygın bir kullanıma sahip olduğunun ifadesidir. Tarihteki devletlerin üzümü ve üzümden elde edilen mamulleri simgeleyen eşyalara sahip olmaları arkeolojik kazılarla açığa çıkarılmıştır. Bu durum üzümün ne kadar değerli bir meyve olduğunun göstergesidir.

Bir diğer zirai ürün olan zeytin ise, Akdeniz ülkelerinin kıyı şeridinde yetişen en eski ürünlerinden biridir. Eski çağlarda, kıyı bölgeleri dışında zeytin ve zeytinyağı Hititlerde törenlerde kullanılmaktaydı. Zeytin meyvesinin en önemli özelliği yağ çıkarılmasına elverişli olmasıdır. Tane olarak da tüketilir. Sabun üretiminin en temel maddesi de zeytinyağıdır. Zeytinyağı mutfakta yemeklik olarak sıkça kullanılmaktadır.

Hititler yine yağ elde etmek için susam ziraatı da yapmışlardır²³.

Zirai üretimde önemli bir yere sahip olan pamuk, lifleri için yetiştirilen değerli bir tarım bitkisidir. Dokuma sanayisinin en önemli hammaddelerinden biri olan pamuk lifleri, ucuzluğunun yanı sıra kolayca eğrilebilen doğal bir büküme sahip olması, dokunmadan önce özel bir işlem gerektirmemesi, yıkanmaya karşı dayanıklılığı ve yünden daha sağlam olması gibi üstün niteliklerinden ötürü gerek kumaş, gerek diğer dokumaların üretiminde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Ahlatşahlar ve Artuklular pamuk ziraatı yapmışlardır²⁴. İktâ sistemi içersinde Selçuklu Türkiye'sinde de pamuk tarımı yapılıyordu²⁵.

Endüstriyel üretimde tarih boyunca özel bir yere sahip olan ipek günümüzde de çok kıymetli bir dokuma maddesidir. İpeğin tarihi Çin'e dayanmaktadır. İpek böceğinden elde edilen ipek, M.S. 300 dolaylarında önce Japonya'da, daha sonra da Hindistan'da ipekböceği yetiştirilmesiyle yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Anadolu Türk beyliklerinin çoğunda, ipek üretimi yapılmaktaydı²⁶. Göktürkler ipekli dokumalarıyla, dikkat çekmektedir.²⁷ Ayrıca Memluklular ipekli, dokuma üretiminde ileri gitmişlerdir²⁸.

²³ Ali M. Dinçol, “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. 1, s.69.

²⁴ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 87, 88.

²⁵ Aynı eser, s. 117.

²⁶ Aynı eser, s. 138.

²⁷ Aynı eser, s. 61.

²⁸ Aynı eser, s. 90–91.

Endüstriyel üretimin bir diğer hammadde kolu ise madenciliktir. Yeryüzü kaynaklarından biri olan madenler, binlerce yıldır insanların ihtiyaçlarına cevap verebilmektedir. Taş devrinden günümüze kadar kullanılan bu kaynak ilk olarak avlanmak için kullanılmıştır. Eski çağlarda taşların birer av silahı olarak kullanılmasının ardından zaman içerisinde insanların tecrübelerinin artmasıyla madenler süs eşyaları olarak da kullanılmıştır. Madenlerin yontulması ve eritilmesiyle şekillendirilebilmesi endüstriyel bir üretim haline dönüşmesini sağlamıştır. Demir, kalay, bakır, tunç gibi pek çok maden çeşidinin olması kullanım alanlarına göre değişiklik göstermesine yol açmaktadır.

Demir günlük hayatta kullanılmıyor ve çok değerli sayılıyordu²⁹. Hititler döneminde demir madeni topraktan çıkartılabiliyor ve demirden mobilya yapabiliyorlardı³⁰. Frigyalılar da demir madenini işleyen ilk uygarlıklardan biriydi³¹. Göktürkler'in de demircilikleri dikkat çekmektedir.³² Göktürkler'in demircilikte ileri seviyede olmaları Orta Asya'nın silah endüstrisini ellerinde bulundurmalarına sebep olmuştur³³. Memlûklular'ın demircilik faaliyetleri de dikkat çekicidir³⁴. Urartular da tunç ve demir işlemede ön plana çıkmıştı. Askeri seferlerin düzenlenmesinde kullanılan aletlerden, ekonominin temelini oluşturan tarımda kullanılan aletlerin yapımından, baraj, sulama kanalı gibi imar faaliyetlerinin hepsinin yapımında demirin önemli olduğu görülmektedir³⁵. Bakır M. Ö. 6000 yıllarında işlenmeye başlanmıştır³⁶. Ayrıca Anadolu Türk beyliklerinin, bakır madenciliği yaptığı bilinmektedir³⁷. XI. yüzyılda hüküm süren Artuklular da madencilikte ileri gitmişlerdir³⁸.

Ekonomik olarak ise madenlerin ayrı bir yeri vardır. Paranın bulunmasının ardından değiş tokuş ile yapılan alışverişlerin yerini basılan madeni paralar almıştır. Yerleşik hayatın en önemli unsurunu oluşturan madeni paralar devletçiliğin bir

²⁹ Ali M. Dinçol, “Hititler”, s. 69,

³⁰ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul 1995, s.114

³¹ Veli Sevin, “Frigyalılar” *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 2000, s. 271.

³² A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 61.

³³ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s.212.

³⁴ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 90–91.

³⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, s.107.

³⁶ Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Anadolu'nun İktisadi Durumu(Paleolitikten Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2003, s. 257–260.

³⁷ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 138.

³⁸ Aynı eser, s. 88.

göstergesi haline gelmekteydi. Madenlerin değerlerine göre ayrılmasıyla basılan paralar da değerine göre farklı madenlerden elde edilmekteydi. Altın, gümüş, tunç, bakır gibi madeni paraların tarihte kullanılmış olduğu bilinmektedir.

Endüstriyel açıdan teknolojinin gösterdiği gelişmeye paralel olarak madenlerden elde edilen ürünlerde gelişme göstermiştir. Barutun icadı ile madenlerin savaş endüstrisindeki yeri artmıştır. Barut imalatında kullanılan madenler arasında kükürt ve güherçile gelmektedir. Bu iki maden de oldukça stratejik öneme sahiptir.

Ayrıca süs eşyalarında ve zenginliğin göstergesi olarak da gümüş madeni oldukça fazla talep gören bir madendi. Uygurlar altın, gümüş, işçiliği yapmaktaydılar³⁹. Gazneliler de altın madenciliği yapıyorlardı⁴⁰. Altın ve gümüş tarihte savaş nedeni olarak sayılabilecek bir değere sahipti. Endüstriyel iş gücünde bu madenlerin işlenmesi için varlıklı insanların yer aldığı bilinmektedir. Kuyumculuk gibi mesleklerin oluşmasında madenlere verilen değer etkili olduğu söylenebilir. Kuyumcular Babiller döneminden beri varlıklarını korumaktadırlar⁴¹. Asurlular devrinde tabletlerde kuyumcuların varlığı zikredilmektedir. İslam'ın başlangıç devrinde de kuyumculuk mesleğine ait bilgilere rastlanmaktadır⁴².

İnsanlar bir arada yaşayabilmek, nesillerini devam ettirebilmek, yaşamları boyunca ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çalışmak zorundadırlar. Sanayileşmeden önce insan gücüne dayalı üretim söz konusuydu. İnsanların el becerilerine, kuvvetlerine ve teknik bilgilerine göre yapacakları işler farklılık göstermekteydi. Toplumda belli bir konuma sahip kişilerin önderliğinde üretim ve imalat yapılmakta ve bilirkişilerin öngördükleri doğrultuda endüstri şekillenmekteydi. Bazı konularda insanların uzmanlık kazanmasıyla iş gücü gelişme göstermekteydi. Yıllarca çalışmalarında tecrübe kazanan insanlar artık o konuda bilirkişi ya da teknik iş gücünün beyni olma konusunda önderlik yapabilmekteydiler. Bir geminin denizde yüzdürülmesi el yordamıyla ya da rastlantısal bir uygulamayla mümkün olmayacaktır. Bunun için fiziksel ve matematiksel hesaplamalar gerekmekte ve bu konuda uzmanlık aranmaktadır. İnsanların doğadan yararlanarak her türlü hammaddeyi elde etmeleri ve bu hammaddeleri teknik bilgiyle yoğurarak malzemelere farklı özellik kazandırmaları milletlerin ilerlemesine katkıda

³⁹ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 63.

⁴⁰ *Aynı eser*, s. 80.

⁴¹ *Aynı eser*, s. 69.

⁴² Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000, s. 190.

bulunmuştur. Mühendislik bilgisini gerektiren konularda insanların tarih boyunca uğraştıkları ve endüstrinin gelişmesine katkıda bulundukları bir gerçektir. Ancak toplumu oluşturan bireylerin hepsi aynı kategoride değerlendirilemez. Üretim ve imalat konusunda yapılması gerekenleri söyleyen bir beyin ve onu yapacak kuvvetin olması şarttır. Burada beyni teknik bilgiye sahip kişiler temsil ederken, gerekli kuvveti de işçi sınıfı oluşturmaktadır. Savaş alanında kullanılan mancınıkların yapımı, toprakların dökümü, gemilerin inşası gibi konularda teknik bilgiye haiz insanların çalıştığını söylemek doğru olacaktır. Bunların yanı sıra mimari alanda da fikir yürüterek yapılması gerekenleri hesaplayan kişiler de yine teknik iş gücü grubuna girenlere verilecek örneklerdendir.

Eyyübiler gemi yapımı konusunda ileri gitmişlerdir⁴³. Selçuklular döneminde tersaneler işleterek gemi sanayinde de faaliyette bulunulmuştur⁴⁴. Ayrıca Anadolu Türk beyliklerinin çoğunda gemi inşası yapılmaktaydı⁴⁵.

Milletlerin tarih sahnesindeki yerlerini muhafaza edebilmeleri savunma sanayine gösterdikleri önemle mümkün olmuştur. Savaş alanında güçlü olan devlet tarihte de her zaman yerini koruyabilmiştir. Bundan dolayı askeri alanda yapılan çalışmalar ve askeri iş gücü toplumlarda oldukça önemli yer tutar. Devletin organize ettiği askeri sistem içinde hiyerarşinin olması esastır. Komuta düzeni içinde emirlerin uygulanması verimin her zaman yüksek olmasını sağlamıştır. Disiplin içersinde gerçekleşen çalışmalar devletin bekasını sağlayan ana unsurları oluşturur. Komuta zincirinin alt kısmını oluşturan rütbesiz askerler askeri gücün temelini oluşturur. Rütbeli kişilere verilen görevlerin yerine getirilmesinden önemli rol oynayan askerler iş organizasyonunda insan gücünü teşkil ederler. Devletin gücünü artırması için ihtiyaç duyduğu ekipmanların yapılması, madenlerden gerekli metallerin çıkartılması, işlenmesi ve stoklanması gibi işlerde askeri iş gücü hayati öneme sahiptirler. Teknik bilgiye sahip olmamalarına karşın askeri disiplinin getirdiği ölçüde iş organizasyonunu sırtlamaktadırlar. Madenlerde, ormanlarda, yollarda, tersanelerde, orduda, savaşta, ulaşımda, toplum düzeninin sağlanmasında görevlendirilmeleri askeri iş gücünü oluşturduklarının bir göstergesidir.

⁴³ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 90.

⁴⁴ Aynı eser, s. 120.

⁴⁵ Aynı eser, s. 138.

Bir devletin sürekliliği elbette sadece teknik ve askeri güce bağlı değildir. Devleti oluşturan önemli bir unsur olan halkın ihtiyaçlarına cevap verilmesi de oldukça önemlidir. Devlete bağlılığını sunan reaya için temel ihtiyaçlarının karşılanması şarttır. Bunun için yeme, içme, barınma ve korunma gibi ihtiyaçların giderilmesi gerekir. Halk bunun için tarımla uğraşabildiği gibi kendi aralarında oluşturdukları meslek gruplarıyla da geçimlerini sağlayabilmektedir. İnsan ihtiyaçlarının giderilmesi için oluşturulan meslek grupları her kesime hitap etmektedir. Pazarcılıktan, kasaplığa, dericilikten, ayakkabıcılığa, fırıncılığa, simitçiliğe, mumculuğa, sabunculuğa kadar pek çok meslek grubunun zaman içerisinde oluşması halkın kendi ihtiyaçlarını karşılamaları doğrultusunda gelişim göstermiştir. Tarihin eski sayfalarından günümüze kadar pek çok meslek dalı oluşmuş ve hepsinde de halkın faydalanması söz konusu olmuştur. Yerleşik hayata geçen toplumların ticaretle uğraşmaları beklenen bir durumdur. Selçuklularda siyasi otoritenin toplum içerisinde güven sağlaması ticaretin hızla gelişmesine olanak sağlamıştır. Ticaretin getirdiği imkânların neticesinde halkın ihtiyaçları daha hızlı giderilebilmiştir. Endüstriyi geliştiren ticaret, üretimin hızlanmasına ve maliyetin düşmesine de imkân sağlamıştır. Mesleki iş gücünü oluşturan esnafların düzenli bir ticaret hayatı sağlayabilmeleri için birlikteliğin şart olduğu kanısına ulaşmalarıyla lonca teşkilatı oluşmuştur. Loncalar genel açıdan değerlendirildiğinde halkın ihtiyacını gidermek ve bu yoldan kazancını sağlamak amacıyla kurulan esnafların birlikteliğini ve düzenini sağlamak için oluşturulan bir teşkilattır. Esnafların değişen zaman içindeki gelişmelere de ayak uydurmaları mümkündür. Maliyetin düşürülebilmesi ve iş gücünün azaltılması için farklı yollara başvuran esnafların kaliteden taviz vermeleri halkı zarara uğratan bir durumdur. Bunu engellemek için gerek devlet gerekse esnafların oluşturduğu loncalar konuya hassasiyet göstermekte ve denetim mekanizmalarını işletmekteydiler. Halkın huzuru ve ihtiyacının karşılanması toplumda devlete olan bağlılığı artıracığından devletin bekasını da olumlu yönde etkileyecektir. Bundan dolayı devlet mesleki iş gücü konusunda refahı sağlamakla mükelleftir. Mesleki işgücünü oluşturan tebaa, usta çırak ilişkisi üzerine kurulu olan bir sisteme göre mesleğin devamını sağlamaktaydı. Esnafılık ve zanaatkârlık aile fertleriyle yapılabildiği gibi, bir ustanın yanına verilen çırağın zamanla işi öğrenmesi ve ustalaşmasıyla da devam ettirilmekteydi.

Mesleki ve teknik iş gücünün yanı sıra her hangi bir kuruma bağlılığı olmayan reaya içinde bulunan bazı kimselerin de iş gücüne dahil olmaları zaman zaman mümkün olabilir. Bu kişilerin vasıflarının olmayışından dolayı askerlerin ya da emir altında çalışan başka kimselerin yapılacak iş konusunda yetersiz sayıda bulunmaları durumda devletin kontrolü altında çalıştıkları bilinmektedir. Devlet topraklarında yaşayan insanların durumlarına göre bazı görevlerde yer almalarına ihtiyaç duyabilir. Odun ve kereste temininde ya da madenlerde her hangi bir teknik bilgi içermeyen işlerde belli miktarda ücret karşılığında bu tür vasıfsız kişileri devlet çalıştırmaktadır. Özellikle savaş zamanında askeri gücün azaldığı yerlerde reayadan devletin yararlanması gayet doğaldır.

İnsanın veya bir malın belirli bir yerden başka bir yere taşınması işlemine nakliye denilmektedir. Nakliye işlemi toplumların günlük hayatlarında sıkça uyguladıkları bir iştir. Eski zamanlarda taşımacılık o zamanın şartlarına göre evcilleştirilmiş olan hayvanların üzerinde ya da ilkel arabaların üzerlerinde gerçekleştirilmekteydi. Konargöçer toplumların sürekli olarak uğraştıkları nakliye işlemi yerleşik hayattaki toplumlarda da ihtiyaç halinde görülmüştür. Günümüzde bile nakliye işlemi yapılmaktadır. Taşımacılık eski zamanlarda hayvanların güçlerinden istifade edilerek gerçekleştirilirdi. Hayvanlar taşımacılıkta oldukça kolaylık sağlamaktaydılar.

Konar- göçer toplumların hayatlarında at ve deve gibi binek vasıtası ve eşyalarını nakletmekte kullandıkları hayvanlar önemli rol oynamaktadır⁴⁶. At, deve, eşek, öküz gibi büyük baş hayvanların kullanıldığı nakliye işlemlerinde bölgenin getirdiği coğrafi şartlar göz önünde bulundurulurdu. Orta Asya'da daha çok at ve öküzlerin yetiştiriliyor olması bu coğrafyada atların ve öküzlerin kullanıldığı anlamını taşımaktadır. Arabistan gibi sıcak iklime sahip topraklarda ise sıcağa ve susuzluğa daha dayanıklı olan develerin kullanıldığı bilinmektedir.

Hayvan kullanımı kara taşımacılığında geçerli olurken, denizlerde, göllerde ve ırmaklar üzerinde ise kayıklar, tekneler ve gemiler kullanılmaktadır. Gemilerin kullanılmasıyla uzak yerlere yapılan nakliye işlemi daha rahat ve ekonomik bir boyut kazanmıştır. Teknolojinin henüz hüküm sürmediği zamanlarda hayvan sırtında ve gemilerde gerçekleştirilen nakliyat devletlerin hem siyasi hem de ticari durumlarını da

⁴⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiret İşkânı*, İstanbul 1987, s. 14.

etkilemekteydi. Sefere çıkıldığında haftalarca ya da aylarca nakliye işleminin sürdüğü bir gerçektir. Su üzerinden nakliyat ise bu süreyi azaltmıştır. İhtiyaç duyulan metaların farklı bölgelerden temin edilmek istenmesi hem kara hem de su yoluyla nakliyatın gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Genellikle dağlık alanlarda kar sularının kaynağını oluşturduğu ırmaklar üzerinden küçük gemiler ile nakliyatın sağlandığı bilinmektedir. Ayrıca aralarında deniz ya da göl gibi büyük su birikintilerinin olmadığı sadece ırmak ve nehirlerin bulunduğu şehirlerin birbirleriyle bu nehirlerin üzerinden taşımacılık yapmaları mümkündür. Mezopotamya’da Nil ve Fırat nehirlerinin nakliye amacıyla kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Denizlerin üzerinde yüzdürülen gemiler ile uzak diyarlar daha yakın hale getirilerek ticaret yolları değişkenlik göstermiştir. Denizlerde, göllerde ve ırmaklarda kullanılan gemiler farklılık göstermektedir. Denizlerde büyük gemileri yüzdürmek daha kolayken bu durum ırmaklarda daha zordur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMMADDE TEMİNİ

1. ODUN VE KERESTE

1.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Osmanlı'da odun, hem sosyal hem de askeri alanda oldukça önemli bir yere sahipti. Öncelikle sarayın, sosyal müesseselerin ve halkın ısınma ihtiyacını karşılayabilmek; saray mutfağında, aşhanelerde ve halkın mutfağında yemek pişirebilmek için oduna gereksinim duyuluyordu. Ayrıca odun, güherçile madenlerinde güherçilenin saflaştırılması ve tophanelerde madenlerin eritilip top dökümünün gerçekleştirilebilmesi için hayati öneme sahipti. Bu amaca yönelik olarak kullanılacak odunlar gerek nitelikleri ve gerekse büyüklükleri itibariyle endüstriyel alanda kullanıma uygun olmayan türdendi.

Osmanlı'da odunun yakacak olarak kullanımına dair bilgiler farklı dönemlere ait Kanunnâmelerde ve Mühimme kayıtlarında yer almaktadır. II. Bayezid Dönemi Umumi Osmanlı Kanunnâmesi'nde konuya ilişkin ifadeler şu şekildedir: *“Ve hem Dar’üs-Sa’ade için bin beş yüz vezne palamud odunu sarf ve harc olur. Bundan varan vezne ile tevzi olunan mikdarı palamud odunu mezkûr kâdîlıklara beşer yüz vezne tevzi’i mukarrer olub palamud odunundan kesdirüb bakisin sair odundan edüb iki vezneyi tekmi edeler ”*⁴⁷. Bu kanunnâme hükümden de anlaşılacağı üzere palamut odununun (meşe) yüksek kaloriye sahip olması ve reçinesiz olması nedeniyle dumanının az olması, sarayda kullanımını teşvik etmiştir. Diğer türdeki odunlar ancak meşe odununun yetersiz kaldığı durumlarda talep edilmektedir.

Bu döneme ilişkin bir diğer hüküm I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri arasında yer almaktadır: *“Ve indi bu gemilerin böyle az olmasının zararı oldur kim, Matbah-ı Amire’ye odun yetiştirmeğe kadir olmazlar ve olmak dahı mümkün değildir ”*⁴⁸. Bu hükümde saray mutfağında kullanılacak odunun İstanbul’a ulaştırılmasında kullanılacak gemilerin yetersizliğinden bahsedilmektedir. Anlaşılan o ki sarayın talep ettiği odun oldukça önemli bir yekûn tutmaktadır.

⁴⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, İstanbul 1990, s. 76–77.

⁴⁸ Aynı eser, c. 9, s. 150.

Devletin odun temin ettiği orman ve koruların korunmasına azami ehemmiyet verdiği görülmektedir. Nitekim Kete ve Yenişehir kâdılarına gönderilen 657/1258 tarihli hükümde bu konuya ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır: “... *hâliyâ topçularım başı Sinan mühürlü tezkere gönderüp taht-ı kazânuzda vâkı’ olan tağlardan tophane-i amirem mühimmatı için çam ve çıra ağaçları kesilüb gelüb ve tersane-i amire mühimmatı için çam tahtası? kat’ olunugelmiş iken hâliyâ boz bozok tâyifesi ve etraf ve civarından boz kura ahalisi zikrolunan dağlara caycarun? koyub ihrak itmekle korucu lâzımdır deyu Dergâh-ı Mu’allâm topçularından kethüda bölüğünde Abdullah oğlu Darende Sinan zikrolunan tağları görüb gözetmek için korucu nasb idüp buyurdum ki arz olunduğu üzere zikrolunan tağları mezkûr Sinan korudub Yörük tâyifesinden ve gayriden bir ferde çam ve çıra ağacın kestirmeyüb muhkem hıfz ve hırsaset eyleyesün kimesneye ateş kodurmayub koruculuk hıdmetinde mahd u sai’ olub haricden kimesne koruculuğuna dahl ittirmeyesün.* ”⁴⁹. Hükümden açıkça anlaşılacağı üzere miri ormanlardan daha çok o bölgede yaşayan halkın kaçak kesim yapmasına fırsat vermemek ve yine bu ormanlarda yangın çıkmasını önlemek için korucu tayin edilmekteydi.

İstanbul’da odun sıkıntısı çekildiği durumlarda İstanbul ağasının rençperlerin elindeki odunun pahasını ödemek koşuluyla miri adına satın aldığını görmekteyiz. Ancak bazı durumlarda İstanbul ağasının yetkilerini aşarak yolsuzluk yaptığı ve reaya zulüm ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri arasında yer alan bir hüküm bu konuyu mükemmelen açıklar: “*Odun yetişmeyicek lâzım gelür ki, İslambol ağası bulduğu rençber kimesnenin odunun miriye kabz edüb akçesin yekûn yarın çıksun vereyün diyü bir alay fukarayı oyalar ve çıkdığı zamân da dahı vermezler. Vara-gele bir alay fukara aciz kalur akçeden dahı bizar olur; odunun akçesi İslambol ağasına kalır. Ol cihetden fukara odun bulamazlar. Zira ağasının havfından odun getürmeye korkarlar. Ve bunlar padişahdan odunun bahasın alurlar, fukaraya vermezler. Ve dükelü miri gemilerin harcını padişahdan alurlar; dahı oğlanları yokdur kim, gemileri kullanalar. Her bir çorvacının odasında bu denlü esamiler vardır* ”⁵⁰.

Merkezi yönetim, odunun nerelerden kesileceğini, kesilecek ağacın miktarını ve çalışanların ücretlerini belirlemekte ve kesim sürecini bizzat organize etmekteydi.

⁴⁹ BA, MD, 28, h. 657, s. 268.

⁵⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 9, s. 150.

Kanuni Devri Kadirga Ağaçlarıyla Alakalı Ta'limatnâme'de bu süreç özetlemektedir: *“Hâliyâ beş kıt'a kadirga yapılmak emr edüb zıkr olan kadirgalar için ağaç lâzım olmağın taht-ı kazanızda olan dağlardan kestürmek emr edüb ve mezkûr kadirga ağaçlarının ecnas ve mikdarı Galata Emni canibinden defter olunub hassa re'islerden Habib nâm Re'is ile gönderildi. Ve mezkur ağaçları kesenlerin ve taşıyanların ücretleri için Galata Emni canibinden mezbûr re'is ile 27810 akçe gönderildi”*⁵¹.

Odun ihtiyacının sürekli olması sebebiyle bu ihtiyacı karşılamada sıkıntı yaşanmasını engellemek için devamlı olarak stoklarda odun bulunmasını sağlamak yine devletin denetimindeydi. II. Bayezid Dönemi Umumi Osmanlı Kanunnâmesinde yer alan bu hüküm konuya verilen ehemmiyeti göstermektedir: *“... Ve her Kâdîlğa ta'yin olunan mikdar odun bir aya, nihayet iki aya değin kesilüb gelüb bunda teslim oluna, ol mikdar vâkı'tden tecavüz etmeye”*⁵².

Aşağıda zikredeceğimiz Yavuz Sultan Selim dönemine ait Kanunnâmelerde yer alan ifadelerden odunculukla uğraşan halktan da vergi alındığı görülmektedir. Yavuz Sultan Selim Devri Çermik Sancağı Kanunnâmesi'nde *“Ve gerü her haneden ikişer yük odun dahı alınır imiş ki, her yükü ikişer Osmanî akçesinden dört akçe olur. Bunun dahı alınmasının mevsimi son güz ayının ahırında”*⁵³. İfadeleri yer almaktadır. Bu hükümde odundan alınan vergiler dile getirilerek, yük başına ne miktarda vergi alınması gerektiği de belirtilmektedir. Geçimini, zirai üretim ile sağlayan halktan vergi alındığı gibi, odunculukla uğraşan halk da vergi mükellefidir. Bu konuya ilişkin benzer bir hüküm de:

Yavuz Sultan Selim Devri Niğbolu Vilayeti Kanunnâmesi'nde *“Ve odun ve otluk cem'olunmasının mevsimi çayıra orak girdikde evvela her nâhiyenin çayırına orak ne zamânda girür ise, otluğı ve odunı ol zamânda cem'oluna. Odun ve otluk rüsumın kâdîlar ol nâhiyede orak çayıra girdüğü gün kangî sipahi tahvilime düşerse ana hükm edeler. Ve vilayet yazıldıkda her ki, müzevvec hane yazılmak kanundur, her müzevvec odun-otluk akçesin vereler. Vilayet yazıldıktan sonra mezkûr müzevvec yazılan re'âyânın mücerred oğullarından eğer evlenecek olur ise, mâdem ki, intifa' bâbasından olub bir evde sâkin olalar, odun ve otluk taleb olunmaya ayrılıb başka*

⁵¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 5, s. 130.

⁵² Aynı eser, c. 2, s. 76

⁵³ Aynı eser, c. 3, s. 244

*hane olsa andan dahı alalar ”*⁵⁴. Şeklinde yer almaktadır. Hükümden odun kesiminin çayır biçimiyle aynı döneme geldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle her iki faaliyetin benzer şekilde organize edildiği görülür. Hükümde özellikle dikkati çeken bir diğer unsur mücerred yani babasının evinde sâkin bekâr erkek nüfusun otluk ve odun vergisinden muaf tutulmasıdır ki bu uygulamayı diğer bazı vergi ünitelerinde de görmekteyiz.

II. Bayezid Devri Kefalonya Kanunnâmesi’nde *“Ve çıra yüküne bir sorti veyahud bir pare çıra alına. Ve eşek yüki odunun resmi kal’aya girse, kapucı resmi bir ağac odun alına”*⁵⁵ ve Kanuni Devri İskenderiyye Sancağı Kanunnâmesi’nde *“Ve odun arabasından iki ağac odun alına. Ve bargir yükünden bir ağac odun alına. Ve bir çıradan rubu’akçelik çıra alına”*⁵⁶. İfadeleri yer almaktadır. Bu hükümlerde satışa sunulacak olan odun ve çıranın ne oranda vergilendirileceği izah edilmiştir.

Mühimme Defterlerinde rastlanan odun kullanımına ait bir diğer bilgi de güherçile madenlerinde barut elde etmek için kullanılan odunla ilgilidir. Niğde beyine ve kadısına gönderilen 985/1578 tarihli hüküm şu şekildedir: *“...taht-ı hükümetinizden Azavani nâm-ı karye halkı âdem gönderüp köherçile mübaşirleri bunların meyve ağaçlarını kesüb odun idüp köherçile için isti’mâl itmekle küllî zulm ve te’addî eyledükleri bildürüp ol bâbda hükmü hümayûnum talep ittikleri ecilden minba’d meyve ağaçları kesilmesin emr idüp buyurdum ki vardukda bu bâbda gereği gibi mukayyed olub köherçile mübaşirlerine muhkem tenbih ve te’kid eylesesin ki min ba’d karye-i mezbûre ahalisini meyve ağaçlarını köherçile için kesüb odun idüp zulm ve tea’dı eyleyeler emr-i şerifime muhalefet idüp memnu’ olmayanları yazub arz eylesesin ”*⁵⁷. Hükümde güherçile madenlerinde kullanılan odunlar için kesilen meyve ağaçlarından bahsedilmektedir. Bunun yanlış bir uygulama olduğu dile getirilmekte ve meyve ağaçlarının kesilmesinin önlenmesi istenmektedir.

Güherçile madenlerinin işletilmesine dair Niğde beyine gönderilen bir diğer hüküm 982/1575 tarihliidir. *“... ol canibde olan işlenen köherçile karhanelerine odun lâzım ve mühim olmağın buyurdum ki hükmü şerifimle köherçile hidmetine memur olan Dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından Kasım zide kadrehu vardukda köherçileye müteallik eğer odundur ve eğer sair levazımı her ne ise mezbûr taleb ettikde taht-ı*

⁵⁴ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 416

⁵⁵ Aynı eser, c. 2, s. 426.

⁵⁶ Aynı eser, c. 6, s. 558.

⁵⁷ BA, MD, 30, h. 29, s. 13.

hükümetinizde kendü akçeler ile kifayet miktarı alıveresin köherçile husûsu ehemmi mühimmattandır ihmâl ve müsaheleden hazer eylesin ” ⁵⁸ .Hükümde güherçile madenlerinin ehemmiyeti belirtilip bu hususta madenin işlevinin aksamaması adına kereste dahil her türlü gereksinimin giderilmesine dair bilgiler yer almaktadır.

Aynı konuya ilişkin bir diğer hüküm, Bozok beyine ve Akdağ kadısına gönderilen 979/1572 tarihli hükümdür: “ *...köherçile nazırı olan Südde-i Sa’âdetim çavuşlarından Ali Çavuş kazaya defterin gönderüp Kayseriye’de vakı olan ocaklara lâzım olan odun defn ile emr irişmemekle karhane iptal olup gadar olunduğun bildirdimeğin kaza-i mezbûra vâkı’ olan köherçile karhanelerine lâzım olan odun defn ile ale’t- tevaili erşdirmek olunub buyurdum ki vusûl buldukda tehir eylemeyeyüb her birinüz mukayyed olub köherçile karhanelerine lâzım olan odunu defni ve zamân ile kesdirilüb karhanelere erişdirilüp ve o kuvvetli köherçile işlenmek bâbında envai sey ve akdem eyleyen köherçilesine tevkir ve tekmiri mühimmatdır ahaliden hazer eyleyesin”* ⁵⁹ . Bahsi geçen hükümler tetkik edildiğinde; güherçile madenlerinde keresteye olan ihtiyacın ne kadar büyük olduğu görülmektedir. Güherçile madenlerinin çalışmaması durumunda meydana gelecek aksaklıkların giderilmesi oldukça güç olacağından, odunun zamânında getirilmeyip bu aksaklığa sebep olması istenmeyen bir durumdur. Hükümde odunların her durumda hazır tutulmasının ve güherçile madenlerinin her zamân çalışır halde olmasının, ne kadar önemli bir durum olduğu anlaşılmaktadır.

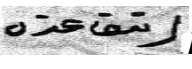
Osmanlı merkezi yönetimi bir yandan meyve ağaçlarının odun ihtiyacını karşılamak maksadıyla kesimini yasaklarken, diğer yandan güherçile madenlerinin işletilebilmesi için gereksinim duyulan odunu temin etmenin yollarını aramıştır. Selanik kadısına gönderilen 985/1578 tarihli hükümde “ *... mektûb gönderüp Dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından köherçile emini olan Ahmet nefis-i Selanik’te olan köherçile karhanesin korutmak istedikde Selanik kazası ayanı gelüb Selanik bir ceride gibi yerdir odun bulunmadığından gayri her husûsa kemâl-i mertebe muzayaka üzere yüz kazan geldikde asude olduğu bu küşe-i ihtibar eyledük olan oduna küllî muzayakamız vardır şöyleki köherçile karhanesi ihdas oluna asla odun kalmayub ahvâlimiz muhtelib? olur deyu ref’ olunması reca ittiklerin bildirmişsin imdi köherçile husûsu mühimdir işlemekte anlar ve muhalefet edenler Kıbrıs’a sürülmek*

⁵⁸ BA, MD, 26, h. 351, s. 135.

⁵⁹ BA, MD, 16, h. 229, s. 116.

*mukarrerdir buyurdum ki vardukda bu bâbda kimesneye muhalefet ittirmeyüb kahvehanelerde ve bozahanelerde yakılan odunla köherçileyi işlettiresün şöyle bulasın. ”*⁶⁰. İfadeleri yer almaktadır. Hükümden güherçile madenlerinde oduna ne denli gereksinim duyulduğu ve odunun yetersiz kaldığı durumlarda kahvehanelerde, bozahanelerde yakılacak odunun dahi toplatılmasının talep edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi ülke savunması için büyük önem arz eden savaş sanayi söz konusu olduğunda ikinci derecede öneme sahip olan kahvehane ve bozahanelerin ihtiyaçlarını görmezlikten gelebilmektedir.

Endüstriyel alanda kullanıma uygun keresteler; tersanede gemi inşasında ve tamiratında, tophanelerde top kundağı yapımında ve inşaat sektöründe pek çok alanda önemli bir yere sahipti. Osmanlı Kanunnâmeleri ve Mühimme Defterleri, çeşitli tür ve nitelikteki kerestenin gemi inşasında yaygın olarak kullanıldığını gösteren pek çok hüküm içermektedir. Aynı şekilde top kundağı yapımına ilişkin hükümlerin sayısı da bir hayli fazladır. Osmanlı merkezi yönetimi bu alanlarda ihtiyaç duyulan ağacın kesiminden kullanıma hazır hale getirilmesine değin geçen süreci büyük bir titizlikle kontrol etmekteydi.

Ahyolu ve Vize ve Pınarhisarı ve Kırkkilise kadılarına gönderilen 980/1573 tarihli hükümde kerestelik ağaçların korunması ve kesimine ilişkin bazı önemli bilgilere yer verilmektedir: “... *hâlâ taht-ı kazanızda vâkı’ olan hassa korulardan ba’zı sipahi ve yeniçeri ve rüesa gemiye yarar ağaçları bilirüz kesüb zarar ve ziyan eyledükleri i’lâm olunmağın buyurdum ki vuzul buldukda bu bâbda her birinüz mukayyed olub gemilere yarar ağaçları emr-i şerifim olmadığı ve eğer sipahi eğer yeniçeri ve eğer rüesa ve eğer gayri ıhlamur ağacı kesdirmeyüb hassa koruya zarar ve ziyan ittirmeyesin amma bu bahane ile korucuları mücerred celb ve ahz için gemileri yarayan odun ve ağacı kesmeye mani olmayup ol vechile fukaraya te’addî itdirmeyüb men ve def eyleyesin men ile memnu olmazlarsa yazub bildiresün ve ba’zı kimesneler ıhlamur urganının yoldurmak için ağaçların kabuk soyma ile ıhlamur ağacı kökünden zayı olub nesvü temaden kalırmuş bu bâbda onat vechile mukayyed olub ol makule urgan büktürenlere tenbih edüb ıhlamur ağaçları kesüb soyalar taki kökünden tekrar çıkub kalmaya bu husûsta onat mukayyed olub ıhlamur ağacı kesmeden soyarlarsa muhkem tertip ittiresün ve odunluk ağaç*

⁶⁰BA, MD, 30, h. 698, s. 302.

kestüren korucular ağaç aldırılıb te'addî oluna sizden bilinür ”⁶¹. Hükümden gemi inşasına yarar kerestelik ağacın bizzat merkezden gönderilen emr-i şerif ile kestirildiği; sipahi, yeniçeri ve rüesa dahi olsa kendi inisiyatifiyle hiç kimsenin ağaç kesmesine izin verilmediği anlaşılmaktadır. Hükümde dikkati çeken bir diğer önemli konu ıhlamur ağaçlarından istifadeyle ilgilidir. Anlaşılan o ki ıhlamur ağaçlarının kabukları organ yapımında kullanılmaktaydı ve bu ağaçların kabukları soyulurken azami dikkat gösterilmesi ve asla kurumasına neden olmadan bu işin itinayla yapılması istenmektedir.

Mühim bir meta olan kerestenin her daim devletin denetimi altında olduğunu gösteren bir diğer hüküm, 978/1571 tarihli Yalakabad kadısına gönderilen hükümdür: “...*hâlâ Darende korucu Ali südde-i sa'âdetime gelüp kaza-i mezbûr dağlarında ba'zı kimseler gelüp gürgen ağaçların ve gemi kerestelerin kesip zarar ve ziyan ettükleri bildirdi imdi zıkr olunan dağlar korunup eğer gürgen ağaçlarıdır ve eğer sair gemi keresteleridir kimseye kesdirmeyüp gereği gibi himayet olunmak emredüb buyurdum ki vusûl buldukda zıkr olunan dağları gereği gibi kurutup kimesneye emr-i şerifime muhâlif gürgen ağaçların ve sair gemi kerestelerin ve bil cümle iri ağaçların kesdirmeyüp men ve def eylesin men ile memnu olmayanları yazup bildirsin amma bu bahane ile re'âyâyâ kaimden odun kese geldikleri yerlerden men olunmak caiz değildir bu bâbda mukayyed olub keresteye yarar iri ağaçları eğer gürgen ve eğer gayrıdır ol asıl ağaçları kestirmeyüb maada kurda odunluk ağaç kesmekten kimseye mani olmayasın”⁶². Hükümden anlaşıldığına göre kereste olmaya kabil ağaçların korunması bahanesiyle halkın “kurda odun” olarak tabir edilen yakacak odunu temin etmesinin engellenmeye çalışılması men edilmektedir.*

Yukarıda kesim organizasyonunda bahsetmiş olduğumuz kerestelik odunun acilen kesilip tersanelere zamanında ulaştırılmasına yönelik bilgiye Kanuni Devri Kadirga Ağaçlarıyla Alakalı Ta'limatnâme'de tesadüf etmekteyiz: “*Zıkr olunan Kadirga ağaçları mu'accelen bu canibe gelmek ziyâde mühim olmuştur. Siz dahi bu husûsta gereği gibi ikdâm ve ihtimam edüb ağaçları emr-i şerifim olduğu üzere kesdürüb ta'clen isal etmek bâbında dakika fevt etmeyesiz. Şöyleki gemi ağaçları mu'acelen kestirilmeyüb gemi binası te'hîr oluna, mucib'i itab ve ıkab olursuz ”⁶³.*

Gemi yapımında kullanılacak ağaç türleri ve bu ağaçlardan elde edilecek kerestenin türüne ilişkin bilgilere Mühimme Defterleri'nde ulaşmak mümkündür. Varna

⁶¹ BA, MD, 21, h. 297, s. 122.

⁶² BA, MD, 14, h. 541, s. 384.

⁶³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 5, s. 131.

kadısına gönderilen 978/1571 tarihli hüküm bu konuda bazı önemli bilgiler sunmaktadır: “... *Dergâh-ı Mu’allâm’a mektûb gönderüp Varna iskelesinde binası fermân olunan hassa kadırgaların aynuları ve köprüleri ve tahtaları yerli yerine konulub ve ikisi koğuşlanub? Bakayalarına? tamam olmâları karib olduğun ve Varna ve Pravadi kazalarına tersane-i amire için müstakil tevzi olunan kertikli)ve sade tahtalar için beş yüz kıt’a verdünar hazırlanub ama gemiler yapılmagla bıçkıya muzayaka olub hâlâ bıçkılar biçdirilmesi? mümkün değildir deyu bildirmişsin imdi gemilerin muaccelen erişmesi lâzım-ı mühimmattandır buyurdum ki Vusûl buldukta kemakan gereği gibi bizzat dikkat ve ihtimam idüp fermân olunan miktarı kadırgalar muaccelen itmama eriştirilüb nevrudan mukaddem mahruse-i İstanbul’a isal olunmasında enva-i sai’ ve ihtimamın vücuda getüresin ve tersane-i amirem mühimmatı için taht-ı kazanıza müstakil tevzi olunan tahtaların biçtürülmesinde arz eylediğün gibi hâlâ bıçkıya muzayaka var ise gemiler tamam oldukta ihzar ittüğün verdünardan mukaddema emr olunduğu miktarı tahtayı biçtirüb tersane-i amireme irsal ve isâl ittüresin mühimmat-ı mezbûrei sair zamâna kıyas etmeyüb ced ü itmamda dakika fevt etmiyesin ve bakayalarına? gemilerine ne zamâna değin itmam erişmek mümkün olduğunu arz eylesin”⁶⁴. Bu hüküm tetkik edildiğinde gemi yapımında kullanılan ağaç çeşitleri arasında özellikle verdüna ağacı zikredilmektedir. Ayrıca hükümde istenilen sayıda kadırganın istenilen zamanda yani nevrudan evvel İstanbul’a ulaştırılması talep edilmektedir. Osmanlı donanması ilkbaharda sefere çıktığından kerestenin nevrudan evvel İstanbul’daki tersanelere ulaştırılması büyük önem arz etmektedir. Hükümde bahsi geçen bıçkılar Osmanlı ülkesinde kereste biçmek için kullanılırdı. Bunların önemli bir bölümü su gücüyle çalışmaktaydı. Bıçkıların verimli bir şekilde çalışabilmesi için gereksinin duyulan su miktarındaki artış, ancak dağlardaki karın erimesiyle mümkün olmaktadır. Bu durum ilkbaharda hummâlî bir çalışmayı zorunlu kılmaktaydı ki merkezi yönetimin acil kereste talebi ve buna mukabil kâdînın bıçkılarının çalıştırılmamasını mazeret göstermesi bununla açıklanabilir.*

Bu konuya ilişkin bir diğer hüküm, Ahyolu kadısına gönderilen 979/1572 tarihli hükümdür: “... *hâliyâ binası fermân olunan gemiler mesalihi için çam kerestesi lâzım olmağın kesdirilmek için Dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından Behram zide kudrehu ta’yîn olunmağın buyurdum ki vardukda teğhir etmeyüp çavuşu mezkure Murad halife ve her gemiye ne mikdar çam kerestesi lâzımsa defteri-havi idesin ki*

⁶⁴ BA, MD, 14, h. 1083, s. 751.

bulunan tağlardan çam kerestesi kesdirtip itmam maslahata ikdâm ve ihtimam ve eyleyesin ”⁶⁵. Bu hükümde diğerinden farklı olarak gemi inşasında kullanılan ağaç türleri arasında çam ağacı da zikredilmektedir.

Devletin gemi yapımına ilişkin gerçekleştirdiği organizasyonların yanı sıra bazen üst düzey devlet görevlilerinin de kendi bütçelerinden gaza amaçlı gemi yaptırarak donanmaya katkıda bulundukları anlaşılmaktadır. Antalya kadısına ve Hamidili ve Tekeili ve Alaiye sancakları kadılarına ve Nazır Mehmed çavuşa gönderilen 979/1572 tarihli hüküm bu konuya açıklık getirecek mahiyettedir: “*...destur-u mukarrem vezir Mustafa paşa edamâlahu iclaleye Hüseyin’e Allahu Teala Küffar-ı Haksar nezaretine kendu mâlî ile Antalya Limanında üç bâb kadirga bina itdirmek karar idüp lâzım olan keresteyi taht –ı kazanızdan tedârük olunmak bâbında emr-i şerifim rica itdiği ecilden buyurdum ki Dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından Mustafa vardukta siz ki kâdîlarsız bu bâbda evkat vechiyle mukayyed olub zıkr ounan üç pare kadirgaya lâzım olan kerestei tahit kazada bulunan yerlerden müşarül-ileyhin akçesiyle diğer bahaleriyle tedârük idub Antalya’ya gönderüp sanki Antalya Kâdîsı ve nazırı Mehmed Çavuş alub kabz idüp daha zıkr olunan üç bâb kadirga bina itdurub bir vechi isti’cal etmame erişdirilmekte ikdâm ve itimam eyleyesin* ”⁶⁶. Bu hüküm tetkik edildiğinde ilk dikkati çeken bir vezirin kendi bütçesiyle gemi yaptırmak istediğidir.

Kereste hiç şüphesiz gemi inşasında gereksinim duyulan en önemli metadır. Kerestenin önemli olduğu bir diğer saha ise tophanelerde top kundağı yapımıdır. Üzeyr beğine gönderilen 981/1574 tarihli hüküm her iki alana ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır: “*...Kıbrıs muhafazasında olup Akşehir beği olan dizdarım kara mektûb gönderüp cezirede vâkı’ olan mellade topların kundakları ve kundaklık kereste dahı olmayup ve ol canibde olan kadirganın vekaletinin kürekleri ve tahtaları sorulub himmete muhtaç olub cezirede kundaklık ağacı ve küreklik kayın ağacı ve gemilik tahta olmadığı bildirmeğin zıkr olunan kundaklık ve küreklik kerestesi ve gemi tahtaları Üzeyr sancağında kesülib ab-ı deryaya getirülüb ihzar olunmak emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda zıkr olunan keresteyi kesüb ihzar eylemek içün bir mutemedi aliye yarara âdem ta’yîn edüb dahı tenbiye eyleyesiz fermân olunan keresteyi kasım gününden sonra kura ile getirüp abu deryaya ihzar eyleyen gemi*

⁶⁵ BA, MD, 16, h. 166, s. 84.

⁶⁶ BA, MD, 18, h. 235, s. 105.

vardukda hazır bulunub gemilere tahmil oluna ⁶⁷. Hükümden anlaşıldığına göre kundaklık ağaç ve gemi yapımında kullanılacak tahta Üzeyir sancağı dâhilinde temin edilmekteydi. Ayrıca bu hükümde gemi küreğinin kayın ağacından imâl edildiği belirtilmektedir. Muhtemelen kayın ağacı budaksız olduğu için tercihen kürek yapımında kullanılmaktaydı.

Kerestenin top kundağı yapımında kullanımına ilişkin bir diğer hüküm Diyarbekir beğlerbeğine gönderilen 984/1577 tarihli hükümdür: *“...Bağdad’a gelmesi fermân olunan toplara ve şahı ve darpzenlere lâzım olan ba’zı mühimmat Diyarbekir’den gönderilmek lâzım olmağın buyurdum ki vardukda Diyarbekir’den kalıb ve fırınlarıçün için toprak ve ardıç odunu ve kalıblara içlik için talep olduğu mikdarı inhâc tedârük ve irsal edüb ihmâl ve müsaheleden zide ihtiyat idesin* ⁶⁸. Hükümde adı geçen ardıç ağacının hangi özelliğinden dolayı tercih edildiğini bilemiyoruz. Bu bölgede çok yetiştiğini tahmin ettiğimiz ardıç ağacı muhtemelen fırınlarda yakacak olarak kullanılmaktaydı.

Konuya ilişkin benzer bir diğer hüküm Mısır beylerbeyine gönderilen 979/1572 tarihli hükümdür: *“... Bundan akdem Yemen mühimi için Âsitâne-i Sa’âdetimde olan tophaneden doksan adet kundak tahtası ve kırk adet köklük ve iki yüz adet ispit ve dokuz yüz altmış adet parmaklık ve on beş kıt’a bacaloşka kundağı ve yirmi kıt’a demur dingil irsal olunup zıkr olunan esbâb Yemen’e irsal olunmuş mudur nice olmuştur Südde-i Sa’âdetimde mâlum olmak lâzım olmağın buyurdum ki vusûl buldukta zıkr olunan esbâb aynı ile sana vasıl olub Yemen’e irsal olunmuş mudur nice olmuştur vukuu üzere yazub südde-i sa’âdetime bildirsin* ⁶⁹ hüküm tetkik edildiğinde top kundağı yapımında kerestenin ehemmiyeti anlaşılmaktadır.

Mağrip Trablusu Beğlerbeğine gönderilen 981/1574 tarihli hüküm kereste ile topların ve darbzenlerin yapımına ilişkindir: *“... mektûb gönderüp Trablusda olan topların ve darbzenlerin hâlât ve esbâbı olmayup suret-i ihtiyaç olduğunu bildürüp akçesiyle Preveze ve İnebahtı semtlerinden kesdirilüb almak bâbında hüküm taleb eylemekte buyurdum ki ve irsicak müşarül ileyhin ademi ve mektûbu varub akçesiyle toplara darbzenlere mütealîk olan esbâbı kestirmek istediklerinde Hilafı emr-i şerife kimesne mani olmaya amma bu bahane İle küfferı hakkar tarafına kereste gitmekten tamamı mertebe ihtiyat edüb ne kadar kereste kestirilip gönderildiğini defter idüp bir*

⁶⁷ BA, MD, 22, h. 66, s. 31.

⁶⁸ BA, MD, 30, h. 74, s. 30.

⁶⁹ BA, MD, 14, h. 134, s. 101.

suretini südde-i sa'âdetime gönderesin ki tamamen varub ve vasıl olduğu mâlum ola”⁷⁰. Bu hüküm top ve darbzen yapımında kullanılacak kerestenin ne kadar önemli olduğunu ve kesilen kerestenin düşman tarafına gitmemesine dair itina gösterilmesi hakkında bilgiler içermektedir.

Pek çok alanda kullanımı gerekli olan kerestenin kesim zamanı ve taşınması da önemli bir husustu. Hammadde temini ve gerekli hususların yerine getirilmesiyle ilgili olan Dîvânı Hümâyûn bu duruma azami ehemmiyet göstermekteydi. Ayrıca istenilen kerestelerin belirtilen kıstaslarda hazır hale getirilmemesi halinde memurların görevden azl edilmesi dahı söz konusu olabilmekteydi. Vize beyine gönderilen 979/1572 tarihli hüküm bu konuya açıklık getirecek mahiyettedir: “*sabıka ol-canibe gönderilüb kadirga ve iki mavnalık kereste-i eşcarı su yürümeden kat'ı mevsimi ile kesdirüb tersane-i amireme göndermek emrim olub ba'dehu zıkr olunan kereste-i gayet mühimmatdandır muaccelen mevsimi ile ihzar oluna deyu dört beş def'a sana ve kazana hüküm gönderilmiş iken kereste akçesin tevzi iden kazan bu husûsu ne vechile tedârük itdükleri mâlum olmadı. Hâlâ zamânı geçmemişdir şöyle ki eşcar su yürümeden zıkr olunan kereste bi't-tamam ihzar olunmuş değil ise sen ve bu husûsa memur olan azlıme ve enva'i ikaba mustahak olmuşsuz İmdi buyurdum ki vusûl buldukta Kazan ile bu husûsu göresin. Emr olunan mikdarı gemiler kerestesin eşcare su yürümeden bi't-tamam ihzar olunmamış ise zamânı geçmişdir min-ba'd feragat edesiz şöyle ki emrim üzre tamamı ihzar olunmuş ise tersane-i amireme göndermek için muaccelen yalılara indirdüp ne makule gemiler ile gönderilmesi asan ile arz eylesin*”⁷¹. Bu hükümde kerestelerin kullanıma her halükarda hazır olması için kesilecek ağaçların zamanında kesilmesine dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca hükümde kerestelerin su yürümeden gönderilmesi dikkat çeken başka bir husûstur. Bu durumun sebebi kerestelerin su yoluyla taşınmasının daha kolay olmasıdır.

Devletin ihtiyaç duyduğu durumlarda miri arazi dışında ağaçları kullandığı görülmektedir. Bu konuya ilişkin bilgiler Sapanca kadısına gönderilen 979/1572 tarihli hükümde mevcuttur: “ ...*südde-i sa'âdetime mektûb gönderüp miri kereste eğer tophane-i amireden ve eğer tersane-i amire kereste ider emr-i şerif gönderilmeden hali olmayup re'âyâ tâyifesi miriye yarar ağaç ve kereste kesmekten hali olmaduğun bildirmişsin imdi miriye yarar kereste kesmek hayır değildir buyurdum ki vusûl*

⁷⁰ BA, MD, 22, h. 99, s. 47.

⁷¹ BA, MD, 18. h. 281, s. 132.

buldukda bu bâbda mukayed olub miriye yarar eğer kundak ve eğer dingil ve eğer tersane-i amireye ve eğer tophaneye yarar kereste kestirmeyüb onun gibi kesilmiş miriye yarar ağaç dahu varise akçesin verüb miriye aldurasın”⁷². Hükümde devletin gerek gördüğü alanlarda kullanacağı kerestelerin temininde ihtiyaç duyulan ağaçlık arazilerin devlet arazileri dışında bulunması durumunda, bedeli sahibine ödenmek suretiyle devlet arazisi dâhiline alınması gerektiği belirtilmektedir. Devletin ağaca olan ihtiyacının temelinde çağın gerektirdiği ölçüde ağaçlardan elde edilen mamullerin verdiği dayanıklılık nispetinde çeşitli alanlarda kullanılabiliyor olmasıydı. Ayrıca hükümde yer alan ifadelerden kerestenin bir diğer kullanım alanının dingil yapımı olduğu görülmektedir.

1.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Osmanlı Ülkesi’nde miri arazilerden temin edilen odun ve keresteler savunma sanayi başta olmak üzere birçok alanda değerlendirilmekteydi. Gemi yapımında, top kundağı yapımında, saray mutfağında ve hanelerde yakacak olarak kullanılmaktaydı. Kullanım alanının oldukça geniş bir yelpazeye yayılmış olması münasebetiyle odun ve kerestelerin teminine karşı devletin gösterdiği hassasiyetleri hükümlerde görebilmekteyiz. Devletin, miri topraklarda bulunan koru ve ormanların korunması hususuna azami ehemmiyet göstermesinin yanı sıra buralarda çalıştırılan kişilerin haklarının verilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesine ilişkin yaklaşımlarda bulunduğu hükümlerde göze çarpan hususlar arasında yer almaktadır. Savaş hazırlıklarının sürelilik arzemesi gemi yapımında kullanılan kerestelerin teminin de oldukça hızlı ve sürekli olmasına yol açmaktaydı. Bu konuyla ilişkili olan bazı hükümler yukarıda zikredilmektedir. Bu hükümlerde savaş gemilerinin yapıldığı ve tamir edildiği tersanelerde gerekli olan kerestelerin belirtilen bölgelerden istendiği görülmektedir. Bu isteklerin açıkça yazıldığı hükümler ilgili bölgelerde ele alınarak yoğun çalışmalar altında gerçekleştirilmektedir. gerek yakın gerekse uzak bölgelerden temin edilen keresteler adet ve yapım amacına göre temin edilmekte ve malum tersanelere ulaştırılmaktadır. Bu konuda ki hükümlerin oldukça sık yer alması kereste temininin gemi inşası için ne kadar önemli olduğunun bir işareti sayılabilir. Diğer yandan ormanlardan ve korulardan temin edilen keresteler top kundağı yapımında da önem

⁷² BA, MD, 14, h. 89, s. 72.

arzlemektedir. Savaş sanayisi için önemli bir meta olan odun ve kertselerin, askeri alanın dışında saray mutfağında yakacak olarak da kullanılmakta ve halkın ısınma ihtiyacı için ve güherçile madenlerinde güherçile temininde de tüketildiği hükümlerden elde edilen bilgiler arasında yer almaktadır. Hükümlerde öne çıkan hususlar arasında merkezi yönetimin ihtiyaç duyulan odun ve kerestelerin nerelerden temin edileceğini, kimlerin görevlendirileceğini, kerestelerin adetlerini kullanım alanlarını ve temin sürecini hükümlerde belirtmesi, bu organizasyonu baştan sona kontrolü altında tuttuğunun bir göstergesidir. Odun ve kerestelerin temininde kesilen ağaçlar arasında meyve ağaçlarının yer almasının belirtildiği hükümlerde bu uygulamanın yanlış bir uygulama olduğu da dile getirilerek bundan var geçilmesi gerektiği merkez tarafından belirtilmektedir. Özellikle güherçile madenleri için gerekli olan odun ve kerestelerin temininde yapılan bu hatalı uygulamanın önlenmesine ilişkin gerekli uygulamalarda dile getirilmektedir. Devletin hangi alanlarda, hangi türdeki ağaçların kullanılacağına ilişkin bilgiler verdiği de hükümlerdeki ifadeler arasında yer almaktadır. Kullanılan ağaçlar arasında palamut, meşe, kavak, çam yer almaktadır. Ayrıca güherçilenin barut gibi savaş alanında hayati önem arzeden bir metanın üretiminde kullanılıyor olmasından dolayı güherçilenin elde edilmesinde ihtiyaç duyulan kerestelerin hızlı şekilde temin edilmesinin gerektiği hükümlerde dile getirilmektedir. Bu ifadelerden anladığımız üzere devletin her noktaya ehemmiyetle yaklaştığı görülmektedir. Hükümlerde ayrıca odundan alınan vergilere de değinilmektedir.

2. HAYVANCILIK

2.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Osmanlı Devletinde, coğrafi konumun etkisiyle yılın her mevsiminde hem küçükbaş hem de büyük baş hayvancılık rahatlıkla yapılabilmektedir. Otlakların Osmanlı coğrafyasında önemli bir büyüklüğe sahip olması, hayvancılığın gelişmesinde önemli bir katkı oluşturmaktaydı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde hayvancılık hemen her dönemde gelişme göstermiştir.

Hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve iç yağından istifade edilebilmesinden dolayı hayvancılık hem devlete vergi getirisi hem de halkın günlük ihtiyaçlarını giderebilmeleri açısından önemli bir yer teşkil etmekteydi. Hayvancılıkla

uğraşan tebaanın yanı sıra hayvanların etini, sütünü, derisini ve iç yağını işleyerek gerekli alanlarda istifade edilmesini sağlayacak tebaa devletin sıkı denetimi altında iş görmektedir.

Osmanlı devletinde her isteyen kasap olamıyordu. Kasaplık meziyet isteyen bir zanaat olmasından dolayı halkın et ihtiyacını daimi şekilde sağlayabilecek kimselerin kasaplık yapmasını devlet uygun görmekteydi. Hayvanların boğazlanması, etlerin ucuz ve sağlıklı şekilde satılması ve sürekli olarak stoklarda etlerin bulundurulması gerektiğinden kasaplara büyük iş düşmekteydi.

Endüstriyel bir faaliyet olmasa da halkın en çok hayvanların etinden ve sütünden yararlandığı görülmektedir. Hayvanların sütünden elde edilen birçok mamul halkın sofralarında yüzyıllar boyunca boy göstermiştir. Hayvancılığa bağlı bir hayat süre gelmiş olan Türk milletinin hayvanlardan her yönüyle istifade ettiği bilinen bir gerçektir.

Hayvanların eti ve sütünün yanı sıra derilerinden de yararlanılmaktaydı. Debbaglık, en önemli sanat dalı olan deri işçiliği idi. Savaşta at eyerleri, araba kayışları, ayakkabılar, çizmeler, su-yağ tulumları ve benzeri şeyler hep deriden yapılmıyordu. Bu nedenle debbaglık ve kolları ülke ekonomisi için çok önemli bir unsurdu⁷³.

Dericilik hayvancılıktan başlayıp nihai tüketim malı olarak ayakkabı haline gelinceye kadar birçok aşamadan geçmekteydi. Dericilikle meşgul olanlar, canlı hayvan ticareti yapan celebler, kesim yapan kasaplar, ham deriyi işleyen debbaglar, işlenmiş deriyi satan tacirler ve nihai mal olarak ayakkabı yapanlardı⁷⁴. Büyük ve küçükbaş hayvanlar salhanelerde kesilerek kasaplar tarafından itina ile derilerini yüzölüp debbaghanelere sevk edilmekteydi. Debbaghanelerde gön, sahtiyan, meşin gibi işlenmiş deri haline getirilip ayakkabıcı, paşmakçı, papuççu ve seraçlar tarafından satın alınarak günlük hayatta kullanılacak şekilde hazırlanmaktaydı. Bu organizasyon Osmanlı yönetimi tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Hayvanların tüylerinden de dokumacılık yapılarak yararlanılması söz konusuydu. Tüylerinin belirli aralıklarla kırılarak dokumacılıkta kullanılması hayvancılığı önemli kılan bir diğer unsurdu.

Ayrıca hayvanlardan elde edilen iç yağı ve kuyruk yağı kullanım alanının genişliği sebebiyle hayvancılık, yağ mamulleri sanayisinde önemli bir yere sahipti.

⁷³ Ergin Taner, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, Ankara 2009, s. 333.

⁷⁴ Aynı eser, s. 332.

Hayvanların iç yağlarının alınıp işlenmesiyle mum ve sabun yapıldığına dair bilgilere Kanunnâmelerde rastlanmaktadır.

Osmanlı cem'iyetini teşkil eden unsurlardan birisi aşiretler veya konar-göçer halktır. Yaşadıkları hayat tarzına göre mevsimden mevsime yaylak ve kışlak arasında daimi olarak hareket etmektedirler ⁷⁵. Osmanlı tebaasında Yörükler hayvancılıkla uğraşan önemli bir kesimi oluşturmaktaydılar. Konargöçer ve yerleşik tebaa, sahip oldukları hayvanlardan türlü yollardan istifade ediyorlardı. Yoğurt, yağ, peynir, yapağı yapımı ki ihtiyaçlarının fazlasını yaşadıkları yere yakın bir pazarda satarlar ya da başka bir şeyle değiştirirlerdi.

Osmanlı toplumunda et tüketimi önemli bir yere sahipti. Herkes kasap olamazdı ve kasap olan kişiler de devletin koyduğu kurallara eksiksiz uymak zorundaydılar. Et konusunda devlet titizlikle çalışırdı. Kasaplarda et her zaman bulunmakta ve devlet tarafından belirlenen fiyatlarla satılmaktaydı. Bu konuya ilişkin Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi'nde şu ifadeler yer almaktadır: *“Ve kasablar koyunu keçiden temyiz edüb arı satarlar. Fusul-i erba'a ta'yin olunan narh üzere et besleyüb hiçbir vechile inad etdirmeyeler veya semizün sakladub aruğın boğazlatmayalar. Ve her zamânda koyunu ihzar edüb boğazlayub satarlar, halka et yetiştireler. Ve eğer inad ederlerse, sezaları ne ise ederler. Ve ta'yin olunan narhdan eksük satarlar ise, te'dib edeler veyahud dirhemine bir akçe cürm alına. Ve ta'allül edüb et bulmayan kassabları habs edeler, ta et bulmağa rıza verüb bulub hazır edinceye değin hapisde dutalar. Ve kuzı ve sığır kassablarına dahı yasak oluna ki, onat pak hıdmet edeler ”*⁷⁶. Hükümde halkın sağlığını ve et ihtiyacını önemli ölçüde ilgilendiren kasaplara ait çalışma şekli belirtilmektedir. Devletin sıkı denetim altına aldığı kasapların et satışını nasıl yapacakları ve bu konuya ait hassasiyeti dile getirilmektedir. Kanunnâmede kasapların keçi ile koyun etini dahı birbirinden ayrı tutarak temiz şekilde satmaları istenmektedir. Hayvanlar arasında eti yağı bol olan besili hayvanların saklanıp, sadece zayıf olanların boğazlanmamaları konusunda kasaplar uyarılmaktadır. Devletin belirlediği düzen içinde kasapların organize biçimde çalışmaları sağlanarak hem halk için en iyisi oluşturulmakta hem de endüstriyel alanda yağ sıkıntısı engellenmeye çalışılmaktadır

985/ 1578 tarihli Yalvaç kadısına gönderilen hükümde *“...hâlâ kazayı mezbûrda Hacı Osman nâmi kimesne için mütemeddin ve yarar kimesneler alub*

⁷⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiret İşkânı*, İstanbul 1987, s. 12.

⁷⁶ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 323.

yirmi yük akçeye kadar fi olduğu ve ribahor olduğu i'lâm olunmağın mezkure İstanbul'da kassab olmak için südde-i sa'âdetime gönderilmek emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda mezkûrun ahvâllere göresin ki fil vâkı' mezkûr ribahor ve ol mikdar akçeye kudreti olub kasablığa yarar ise ol yerden ulufesi kat' idüp ehl ü iyalı ve mâl ü menali ile mahmiye-i İstanbula gönderesün ki gelüb kasabluk hidmetinde ola”⁷⁷ İfadeler yer almaktadır. Hükümde kasaplık etmesi için çağrılacak olan kişinin ilk önce maddi yönden kasaplığa uygun olup olmadığı incelenmektedir. Kasaplık için sürekli olarak stokta hayvan bulundurabilecek bir maddi imkâna sahip olabilmesi gereken kişilerin kasaplık yapmaları uygun görülmektedir. Bu hükümde bahsi geçen kişinin hali vaktinin yerinde olmasından dolayı kasaplığa uygun görülmüş olması önemli bir husustur.

Konuya ilişkin benzer bir hüküm Fatih Devri İstanbul Kapan Yasaknâmesi'nde yer almaktadır. *“Ve dahı kangı kassab almasında ve satmasında ve boğazlanmasında koyun saklayub sonra bulunacak olursa, gereği gibi hakkından geleler. Ve diri koyun alan kassablar amil ademisi olmayınca varub kendü kolaylarınca satmayalar”⁷⁸* ifadeleriyle kasapların canlı hayvanları saklayarak karaborsaya yönelmemeleri için devletin izlediği denetim politikası göze çarpmaktadır. Her konudan haberdar olan devletin kasapların kendi çıkarlarına yönelik çalışma biçimlerini engelleyerek kesim için en ideal yolun izlenmesi amaçlanmaktadır.

Kasapların azalması et ihtiyacının artması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle kasapların da sayılarının istenilen seviyelerde tutulması ve halkın et ihtiyacına düzenli olarak cevap verilebilmesi gerekmektedir. Ancak kasaplık hem zor hem de kârı yüksek olmayan bir zanaattı. Bundan dolayı kasaplar zamân içinde daha kârlı alanlara geçerek kasaplığı bırakmaktaydılar. Fakat bu durum hayvan kesimine bağlı sabun, mum ve deri sektörünü zarara uğratmaktaydı. Devletin üretim ve tüketim dengesine ağır bir zayıyat getirmekteydi. Konuya ilişkin 993/1585 Tarihli Bursa kadısına gönderilen hüküm şöyledir: *“... mektup gönderüp mahrusa-i mezbûrede bundan akdem ba'zı kimesneler kasab yazılıb kasabluk hidmetinde iken hâlâ feraget idüp âhar sanata mübâşeret eylemekle mahrusa-imezbûre üç dört kasabaya ahz kalmağla ba'zı zamânda ve şartlarda Müslümanlar an husûsunda küllî müzakaya çekmek lâzım gelüp diyü zıkr olunan kasaplar yine kasab olmâları için emr-i şerif verilmek*

⁷⁷ BA, MD, 30, h. 87, s. 35.

⁷⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c.1, s. 446.

recasına arz eylemişsin imdi kadîm yazulu kassab olanlar ahar sanata mübâşeret etmek olmaz buyurdum ki; Vusûl buldukda bu husûsu onat mukayyed olub göresin fi vâkı' mezkurlar mahrusa-i mezbûrede yazılıub kassab olub kassablık hidmetinde iken hâlâ feragat idüp âhar sanata mübâşeret iderler ise men idüp vâkı' olan sermayeleri ile kemakeh kasablık hidmetinde istihdam eyleyesin’’⁷⁹. İfadesiyle kasapların daha kârlı zanaat kollarına kaymaları sebebiyle devletin olaya dâhil olarak konunun düzeltilmesine ilişkin aldığı tedbirler belirtilmektedir.

Konargöçer halkın başında gelen Yörükler sahip oldukları büyük ve küçükbaş hayvanları satarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Konargöçer yaşam tarzını benimsemelerindeki asıl gaye hayvancılıkla uğraşmalarından dolayı mevsimine göre otlak değiştirmek zaruriyetiydi. Kanuninin Umumi Kanunnâmesi’nde yer alan hükümde *“Yörükde dahı resm-i ganem yerlü gibi iki koyuna bir akçedir. Ve yörükden resm-i kara on iki akçedir. Ve yörügün koyunu kırılıub hiç kalmasa veyahud yirmi dört adedden ekall kalsa, bunlara dahı kara diyü on iki akçe alınur ve koyun bacı alınmaz’’⁸⁰. İfadeleri yer almaktadır. Bu hükümde Yörüklerin hayvancılıkla uğraştıkları ve resm-i ganem (koyun vergisi)ödedikleri görülmektedir. Ayrıca Yörük tâyifesinin hayvanlarını satarak elde ettikleri kazançlardan dolayı vergi ödedikleri de bilinmektedir.*

Hayvanlardan elde edilen besinlerin başında süt ve süt ürünleri gelmektedir. Osmanlıda hayvancılığın yaygın olması sebebiyle sürekli tüketilen bir diğer ürün de süt ve süt ürünleriydi. Halkın süt ürünlerini tüketmelerine karşın Kanunnâmelerde süt ve süt ürünlerine ilişkin çok çeşitli hükümlere rastlanmamaktadır. Reaya tarafından sıklıkla tüketilen bu ürünlerin de devlet tarafından vergilendirilmek suretiyle kontrol edildiğini 1502 tarihli İstanbul İhtisab Kanunnâmesinde yer alan ifadelerde görmekteyiz. *“Sütçi ve yoğurtçı ihzar olunub narhdan istifsar olundukda şöyle zahir oldu ki, süt mevsiminde koyun eri ve gayrı şehre süt getürüb mahalle mahalle satub kimin şehirlü ve kimin yoğurtçılar alub ibtidasında altı yüz dirhem bir akçeye, haftasında iki vukıyye, ikinci haftada bin dirhem, sonra dört vukıyye bir akçeye satarlardı. Ve koyun yoğurdu evvela bir çanak bir akçeye olub içinde yoğurdu bir vukıyye olur imiş. Haftasında iki çanak ve altı günden sonra üç çanak bir akçeye ki, içinde yoğurdu üç vukıyye ola. Ve sığır yoğurdu ki, büyük çömlek bir akçeye olub her çömlek iki vukıyye yoğurt alurdu dediler. Teftiş olunıcak kanun-ı kadîm-i mezkûrdan eser bulunmayub*

⁷⁹ BA, MD, 60, h. 177, s. 78.

⁸⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 397.

sebeb-i tağyiri ebâb-ı sabıka idüğü ma'lum olduktan sonra narh-ı kadîm gerü mukarrer kılındı ki, şehre süt getürenler dahı evvel gibi mahalle mahalle gezüb sataalar. Kimin şehürlü ve kimin yoğurtçılar alalar. Ve yoğurtçı dükkânı üç yerde ola ve şehirden taşra süt götürenlere karşı çıkub südi taşradan almayanlar ”⁸¹ . Bu hükümde süt ve süt ürünleri satan kimselerin kontrol altında tutuldukları bilgisine ulaşmaktayız. Otlakların yeşerip büyüdüğü bahar mevsiminde hayvanların süt üretimi daha çok artmakta ve sütçülükle uğraşan tebaa bu mevsimde işlerini daha kolay yapabilmektedir. Edindiğimiz bilgiler arasında şehirde yoğurtçulukla uğraşıldığı görülmektedir. Dışarıdan getirilen koyun sütünü satın alıp ihtiyacı dâhilinde tüketen halk dışında, süttten yoğurt elde eden ve geçimini bu şekilde sağlayan bir kesim bulunmaktaydı. Koyun eri diye isimlendiren koyunculukla uğraşan kesimin yahut taşradan süt getirenlerin sütlerini alarak yoğurt elde eden esnafın, mahalle mahalle gezerek sütlerini satmaya çalışan bu kesime karışmamaları husûsunda uyarıldıkları Kanunnâmelerdeki ifadelerde görülmektedir. Ayrıca ifadelerde yoğurdun satışa hazır hale geldiği zamandan itibaren her geçen hafta tazeliğini kaybetmesinden dolayı fiyatında bir azalmanın meydana geldiği de gözlenmektedir.

Hayvancılığın kaynak teşkil ettiği en önemli sektör dericiliktir. Kullanım açısından önemli bir yere sahip olan derinin iyi işlenmiş olması kalitesinin artması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle dericilerin ürünlerini de denetim altında tutmak gerekmekteydi. 1501 tarihli Fatih Devri İhtisab Kanunnâmesinde **“Mesela deriyi kasbane ile yüzeler, bıçağ ile yüzmeyeler, delük ve yaruk etmeyeler. Eğer deride delük ve yaruk bulunursa, yüzen kimesnenin muhtesib hakkından gelüb cerimesin ala”**⁸² ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümde derinin nasıl kesilip nasıl işleneceği belirtilmektedir. Deri yüzme işleminin bağırsaktan elde edilen bir çeşit kesici alet olan “kasbane” ismindeki alet ile yapılması gerektiği belirtilmektedir. Buna uymayan dericilerin cezalandırılması söz konusudur. Devletin vergiyle mükellef kıldığı tebaa gerektiğinde devlete durumunu bildirerek işlerinde yaşadıkları sorunlara karşı çözümler bulma imkânına sahip olabiliyorlardı. Dericilikle uğraşan bir tebaanın, 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnâmesinde yer alan ifadeler şöyledir: **“Debbağlar ve ehl-i hibreleri ihzar olunub kanun-ı kadîmlerinden sorulıcak şöyle cevap verdiler ki, kadîm’üz-zamânda göne ve sahtiyana ve meşine havuçı ve yağı ve kerdemesin tamam iderlerdi.**

⁸¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri* c. 2, s. 210.

⁸² Aynı eser, c.1,s. 379.

Dört beş yıl var ki, etmez oldılar. Bu cihetden gön ve sahtiyan tez helak olur. Zira yağsuz gön ıssı günde kurur ve çatlar, ıslanacak su gerür, amme-i nasa zarardır denicek, şimdiden sonra kanun-ı kadîm üzere olsun denildi⁸³ Hükümde deri üretimi konusunda yaşanan aksaklıklar ve kaliteli deri üretememek gibi sorunlarla karşılaşıldığı ve bu durumun sebebinin açıklandığı görülmektedir. Devletin ise bu sorunlara karşı ilgisiz kalmayarak gerekli düzenlemeleri oluşturduğu da hükümde yer alan ifadelerle belirtilmektedir. İfadelerde geçen deri çeşitlerinin daha öncelerden havuç, yağ ve bir çeşit tereden elde edilen karışımla işlendiği ancak sonralarda bu işlemin gerçekleştirilmeyerek derilerin çok çabuk yıprandığı dile getirilmektedir.

Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi'nde yer alan ifadeler şu şekildedir. ***“ve ham deri her ne cins olursa olsun debbağdan gayri kimesne almaya; heman debbağ dibağat ettükden sonra her ne cins olursa olsun, şehirde işleyeler, ıssıcıya ve taşradan alub gidenlere satdurmayalar. Ve eğer eslemezlerse hakkından geleler. Ve keçi derisi ki, kırmızı ya al ola, a'lası yirmi ikiye, evsation sekize, ednası on altı akçeye ve keçi derisinin sair renklerinin a'lâsı on altıya, evsatı on üçe, ednası on akçeye ola***⁸⁴ hükümde dericiliğin işin ehli olmayanlara yaptırılmaması ve kaliteli deri imâlatının sağlanabilmesi için devletin deri imâlatına gösterdiği ehemmiyet göze çarpmaktadır. Ayrıca üretilen derilerin kalitesine göre fiyatlandırılması da yine devletin önceden belirlediği standartlarla gerçekleştirilmektedir. Konuya ilişkin 1501 tarihli İstanbul İhsitab Kanunnâmesi'nde ***“ham deriyi her ne cins olursa olsun debbağa satalar. Debbağdan başka kimseye satmayalar. Ve debbağ dahı deriyi tamam dibağat ettikten sonra her ne cins olursa olsun şehirdeki işçilere satalar. Tacire ve harice satmayalar. Meğer ki işçilerden arta ol vâkı't tacir satın ala....***⁸⁵” ifadeleriyle de benzer bir durum dile getirilmektedir. Bu ifadelerle Osmanlı yönetiminin, bölgedeki dericinin ihtiyacı tam manasıyla karşılanmadan derinin farklı bir kesime satılmasına müsaade etmediği ve hammaddeye bağlı dericilerin sıkıntı çekmesi engellenmek istenmiştir.

Kanunnâmelerde yer alan bazı hükümlerden anlaşıldığı üzere devletin dericilerin işledikleri derilerden yapılan pabuçların imâl edildikten sonra dahi kalitesi belirli bir garanti süresiyle kontrol edilmekteydi. Konuya ilişkin Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmesi'nde ***“Haffaf dahı gözlene. Bâbuc ve gayrı ayakkabı, akçe başına iki gün olmadan delinürse veya sökölürse, suçlu olur, cezasın edeler, ya'ni ta'zir edüb iki***

⁸³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 211

⁸⁴ Aynı eser, c. 4, s. 326.

⁸⁵ Aynı eser, c. 2, s. 291.

ağaca bir akçe cürm alına. Amma gön ve sahtiyan delinürse, günah dabbağındır⁸⁶”

ifadeler yer almaktadır. Hükümde imâl edilen ayakkabının iki günlük süre içinde delinmesinden bu ayakkabıyı imâl edenlerin sorumlu tutulacağı eğer ayakkabıcının bir suçu bulunmazsa debbağa kadar konunun irdeleneceği vurgulanmaktadır. Dericinin işlediği deriden itibaren ayakkabı yapılmasına dek geçen sürede yapılan işlemlerin olabildiğince hassas şekilde yapılması ve standartlara aykırı gelecek şekilde bir işlemin kesinlikle uygulanmaması istenmektedir. Zira karşılaşılan bir problemde, problemin kaynağının tespit edilerek sorumlusunun cezalandırılacağı bilinmektedir. Bu sebeple üretimde çalışan kişilerin profesyonelce işlerini yapmaları ve tüketiciyi memnun edecek şekilde çalışmaları istenmektedir. Bu şekilde bir denetim mekanizmasının varlığı o dönemde ne kadar titiz üretim yapıldığını ve müşteri memnuniyetinin had safhada tutulduğunu göstermektedir.

Yine benzer şekilde 1501 tarihli İstanbul İhtisab Kanunnâmesi’nde ***“Fil-cümle çizmecilerin ve paşmakçıların ve bâbuççıların işledikleri eyü ola, kalb işlemeyeler. Beş akçelik veyahud dahı ziyâdelik paşmak ve çizme ve bâbuç ve gayri, akçe başına iki gün hesabı vardır. Bunların gibileri görüb gözedeler. Her kangı çizme ve bâbuç ve paşmak ve gayri, akçe başına iki gün hesabı üzre tamam olmadın delinürse veya sökülürse, dikici suçludur. Kıymeti ne ise, ol mikdar cerime alalar. Eğer gön ve sahtiyan delinürse, debbağ suçludur”***⁸⁷ ifadelerine yer verilmiştir. Bu hükümde ayakkabı imâlatıyla uğraşanların titiz iş yapmalarını ve 2 gün içinde delinecek kadar kalitesiz iş yapmamaları konusunda duyarlı olmaları istenmektedir. Hile yapanların ve kalitesiz ürün imâl edenlerin cezalandırılacakları da yine hükümde yer almaktadır. Benzer bir hüküm de Kanuni’nin Umumi Kanunnâmesi’nde ***“Fil-cümle başmakçıların ve bâbuççıların ve çizmecilerin işledükleri gayet eyü ola. Başmak ve ya bâbuc ve sair ayakkabı, akçe başına iki gün hesabı üzeredir; tamam olmadan delünürse veya sökülürse, suçlu olur, cezasın edeler. Amma gön ve sahtiyan delünürse suç debbağındır”***⁸⁸ ifadeleriyle yer almaktadır.

Hayvanlardan yararlanılarak gerçekleştirilen bir diğer endüstri kolu da dokumacılıktı. Bu alanda hayvan tüylerinden elde edilen keçe, yün ve sof bulunmaktaydı Sof ince keçi kılından dokunan bir kumaş çeşididir.

⁸⁶ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 113.

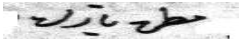
⁸⁷ Aynı eser, c. 2, s. 290.

⁸⁸ Aynı eser, c. 4, s. 326.

Sof dokumacılığında en meşhur yer Ankara olmakla birlikte Mühimme kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre Çankırı, Koçhisar, Tosya, Ayaş, Kalecik, Seferihisar, Yergemü ve Kastamonu da sof dokumacılığı yapılmaktaydı⁸⁹.

Dokumacılık sektöründeki bir diğer kumaş türü olan keçe imâlatına ilişkin bilgilere Kanunnâmelerde rastlanmaktadır. Keçe imâlatı, çeşitleri ve fiyatlarına ilişkin bilgilerin hemen her dönemde yer alması bu sanat dalının en azından bölgesel ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde olduğunu göstermektedir⁹⁰.

Hayvanların etlerinin yanı sıra iç yağlarından da yararlanılmaktaydı. Hayvanlardan elde edilen yağlar çırak yağı, ciğer yağı ve işkembe yağı olmak üzere üç farklı kategoride sunulmaktaydı. 1502 tarihli İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde *"Ve mumcılar ehl-i hibreleriyle ihzar olunup narh-ı kadîmden sual olunacak cevabında dediler ki, koyun eti iki yüz elli dirhem bir akçeye olıcak haam yağ batmanı otuz ikiye ve otuz üçe olub ve mum vukıyyesi üç buçuk akçeye olub ve sabun vukıyyesi üçden rubu' eksüğe ve çırak yağı vukıyyesi üç akçeye ve ciğer yağı vukıyyesi iki buçuğa, işkenbe yağı vukıyyesi iki akçeye olurdu dediler"*⁹¹ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümde hayvanların iç yağlarından elde edilen mumların imâl ediliş biçimlerine göre nasıl sınıflandırıldığı ve kalitelerine göre biçilen fiyatların nasıl değiştiği belirtilmektedir.

981/1574 tarihli Bergos kadısına gönderilen hüküm şu şekildedir: *"...mektûb gönderüp nefsi-i Bergos'da yol üzerinde olub konak olmağla misafir ve mücavirin mum ve sabuna küllî ihtiyaçları ve muzâyakaları var iken hariç kazadan ba'zı kimesneler gelüb kaza-i Bergosa tabi karada zec olunan davarların yağlarını teahret tarağıyla alurlar diyü mumcu ve sabıncu tâyîfesi hariç kazaya satılması men olunmak hükm virilmiş bildirmişsin imdi buyurdum ki vusûl buldukda fil vâkı' kazaya arz olunduğu gibi ise kaza-i mezbûrda muma ve sabuna ihtiyaç var iken yağı harice* *virdürmeyesin amma fukaranın yağlarını narh hariçden o güne almak için mum ve sabuna ihtiyaç yoğ iken müteallik olmuştur caiz değildir fukaraya te'addî olunmaktan ziyâde hazer eylesin"*⁹² hükümden anlaşıldığı üzere iç yağdan elde edilen mum ve sabunun satılmasına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bergos'ta ihtiyaç duyulan mum ve sabun için gerekli iç yağların temininde Bergos

⁸⁹ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'su'nda Sanayi*, Ankara 2006, s. 136.

⁹⁰ Aynı eser,, s. 142.

⁹¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 211.

⁹² BA, MD, 22, h. 201, s. 98.

dışındaki kazalara satılmayarak, fakir fukaranın da ihtiyacı karşılanarak narh içinde satılması emr olunmaktadır. İç yağ sıkıntısı çekildiği belirtilen bu hükümde mum ve sabun yapan kimselerin ihtiyaç duydukları iç yağları alırlarken devletin belirlediği kurallara göre alım ve satım yapmâları gerektiği vurgulanmaktadır. Belli bir şarta göre iç yağların mumcu ve sabunculara teslim edildiği görülmektedir.

Kanunnâmelerde sabun üretimiyle alakalı hayvansal yağların kullanıldığına dair bilgiler oldukça fazladır. Kasaplar, kestikleri hayvanlardan elde ettikleri yağları sabunhanelere belirli bir bedel karşılığında satmaktaydılar. Üretilen sabunun kalitesi alınan yağın kalitesiyle doğrudan ilişkilidir. Konuya ilişkin Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmesi'ndeki *“Ve sabuncular ve mumcular gözlene; gayet eyü ola, mumları çürük olmaya ve kokar yağdan olmaya ve berk ola, kalb olmaya”*⁹³ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümde hayvan yağlarından sabun ya da mum elde edenlerin yaptıkları işleri düzgün şekilde yapmâları için devletin denetim mekanizmasının işlediği görülmektedir.

2.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Endüstriyel üretime kaynak sağlayan hayvancılık hakkında yukarıdaki hükümlerde detaylı şekilde konuya ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Hayvancılıkla uğraşan kişilerin hayvanlardan elde ettikleri et, deri ve tüyleri endüstriyel faaliyete dönüştürebilmelerinden dolayı devlet hayvancılık konusunda hassasiyet göstermektedir. Bu faaliyetlerin arasında yer alan kasaplıkla ilgili bilgiler hükümlerde göze çarpmaktadır. Kasaplık yapacak kişiyi devletin bizzat kendisinin seçmesi devletin bu konudaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. Kasaplık yapacak kimse öncelikle önemli bir malvarlığına sahip olması şartı hükümlerde belirtilmektedir. Bazı hükümlerde tefecilik yapan kimselere kasaplık yaptırılarak bir cezai müeyyidenin uygulandığı görülmektedir. Hükümlerde kasapların yaptıkları işleri özenle yapmaları ve halkın yararını koruyarak işlerini görmeleri istenmektedir. Ayrıca hayvan alımı satımında karaborsa yoluna gidilmemesi gerektiği yine hükümlerdeki ifadelerde vurgulanmaktadır. Hayvanlardan elde edilen etin yanı sıra oldukça önem arzeden bir diğer meta ise deriydi. Devletin deri konusunda titizlik gösterdiği hükümlerde göze çarpmaktadır. Dericilikle uğraşanların deriyi nasıl kesecekleri gibi ince detaylar

⁹³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 115.

hükümlerde belirtilmektedir. Bu durum devletin deri konusundaki hassasiyetin anlaşılması açısından önemlidir. Deriden imal edilen ayakkabıların yapımına ilişkin bilgilerin yer aldığı hükümde, ayakkabı yapanların ne kadar kaliteli iş yapması gerekiyorsa deriyi imal edenlerinde aynı hassasiyetle çalışmaları gerektiği ifade edilmektedir. Hayvanlardan elde edilen ürünler arasında mum ve sabun gelmektedir. Hükümlerde hayvanların iç yağlarından elde edildiğini anladığımız bu ürünlerle ilgili standartlara yer verilmektedir. Hayvanlardan elde edilen bir diğer ürün ise süt ve türevleridir. Ancak sütün hükümlerden anladığımız kadarıyla endüstriyel bir faaliyetten uzakta olduğu görülmektedir. Halk, süt ve süt ürünlerine olan ihtiyaçlarını giderebilmektedirler. Diğer yandan hayvanlardan elde edilen tüyler dokuma endüstrisinde de yer almaktadır. Yün, keçe ve sof yapımına ilişkin bilgiler hükümlerde fazla yer almamaktadır. Hükümlerde bu konumacılığın yapıldığı yerler, çeşitleri ve fiyatları belirtilmektedir.

3. TARIMSAL VE ZİRAİ ÜRÜNLER

3.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

3.1.1. Hububat

Hububat, bilindiği üzere yükte ağır, pahada hafif ve dolayısıyla nakliyatı masraflı bir emtiadır. Hububat, önemli bir mâli kaynak olduğu gibi halkın ve askeri gücün en önemli besin kaynağını teşkil etmektedir. Bu açıdan stratejik bir emtia olarak değerlendirilebilir.

Birçok Sancak Kanunnâmeleri'nde hububat çeşitlerine ait hükümlerin yer alması hububat üretimine verilen önemin bir göstergesidir. Hububat, halkın temel besin maddesi olarak tüketilmesiyle birlikte erzen (mısır), cev (arpa), yulaf gibi çeşitleri hayvan yemi olarak da kullanılmaktaydı.

Kanuni'nin Merkezi ve Umumi Kanunnâmesi'nde hububatla ilgili şu ifadeler yer almaktadır: *“Buğday ve arpa ve mercimek ve nohud ve bakla ve burçak ve böğrölce ve dahı bunların emsali hububat ne var ise satıldıkda, her müdde bir kile bac alına⁹⁴ ”*. Bu hükümden anlaşılacağı üzere arpa ve buğdayın yanı sıra nohud, mercimek, bakla ve

⁹⁴ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 322.

böğrölce hububat kapsamına girmese de, Kanunnâmelerde hububatla aynı kategoride değerlendirilmiştir. Ayrıca bu ifadede her bir üründen ayrı ayrı vergi alındığı da dile getirilmiştir. Kanuni Devri Kara Ferye Kazası Kanunnâmesi'nde **“Enva’-ı hububatdan ve bağlardan öşür ve salariye alınur. Amma anison ve çörek otu ve meyve ve bostan kısmından öşür alınur; salariyye alınmaz”**⁹⁵ ifadeleri yer almaktadır. Bu ürünlere ilaveten anasonun da Osmanlı'da hububatla aynı kalemde değerlendirildiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde hububat üzerinden her sene muntazamân alınan öşür* ve salariye* adı altında iki vergi vardır. Kanunnâmelerde yer alan hububatla ilgili hükümlerin birçoğu alınan bu vergileri içermektedir. Kanunnu'nin Umumi Kanunnâmesi'nde **“Buğdaydan ve arpadan ve darudan ve alefden ve çavdardan ve hâsıldan salariye ile öşür alınur ”**⁹⁶ ifadeleri yer almaktadır. Bu konuya ilişkin farklı dönemlere ait benzer nitelikte pek çok Kanunnâme hükmünün bulunması uygulamanın yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti'nde geçimini topraktan sağlayan fertler arasında hububat üretimi konusunda herhangi bir ayırım yapılmamaktaydı. Hem Müslümanlar hem de kâfirler hububat üretimini yapmakta özgürdüler. 1520 Tarihli Ağrıboz Sancağı'nda yer alan **“Ve mercimekten ve bakla ve nohud ve böğrölce ve Müslümanlardan on kileden bir kile öşür alınur ve kefereden on beş kileden iki kile öşür alınur ”**⁹⁷. İfadelerle bu husus belirtilmiştir. Ayrıca bu ifade de üretimden alınan vergi farkına değinilmektedir.

Hububat, toprak ve emeğin organizasyonundan başlayarak; değirmenlere nakledilmesi, değirmenlerde un haline getirilen emtianın şehir merkezlerine gönderilmesi ve buralarda fırınlarda ekmek haline gelmesi ve nihai olarak halka satışıyla pek çok alanda istihdam yarattığının göstermesi açısından önemlidir. Hububat denildiğinde akla ilk gelen buğday ve sonrasında ekmektir. Buğdaydan elde edilen ekmek halkın ve ordunun temel gıda maddesini oluşturmaktadır. Buğdaydan ekmeğin elde edilmesi için buğdayın un haline getirilmesi gerekmekte ve bu safhada devreye değirmenler girmektedir. Kanunnâmelerde de değirmenlerle ilgili birçok hüküm yer almaktadır.

⁹⁵ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 644.

* Öşür; arazide yetişen ürünlerden alınan ve Müslüman halkın ödediği bir vergidir.

* Salariyye; ise öşrün tamamlayıcısı olarak devletin mahsulden aldığı ek vergiydi. Yani devlet şer'i bir vergi olan öşürün yanında salariyye adıyla ek bir vergi daha tahsil ediyordu

⁹⁶ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri* c. 4, s. 310.

⁹⁷ *Aynı eser*, c. 5, s. 387–388.

Bilindiği gibi değirmenler, gücünü rüzgârdan ve akarsulardan alarak çalışmaktadırlar. Un değirmenleri, buğdaydan un elde edilmesini sağlayabilmek amacıyla akarsuların kenarlarında kurulmaktaydılar. Bu sayede suyun gücünden yararlanarak sürekli olarak çalışabilmeleri mümkündü. Hükümlerde değirmenlerden alınan vergilerin, çalışma süreleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir. II. Beyazıd Devri Aydın Sancağı Kanunnâmesi'nde *“Ve değirmenlerden bir yıl yürüyenden altmış akçe ve altı ay yürüyen değirmenden otuz akçe alınur. Ve andan aşağı her ayda beş akçe hesabı üzere alınur. Defterde şöyle yazılıb bağlandı ”*⁹⁸ ve I. Ahmed'in Kanun-ı Osmanî'sinde *“Bir değirmen bir yıl tamam yürüse, müdd ile bir müdd arpa ve bir müdd buğday kayd olunmuş idi. Re'aya tâyifesine muzayaka olmasun diyü bir senede altmış akçe resm vaz'olundu. Ve altı ay yürüyen değirmenden otuz akçe ve andan aşağı olandan her ayda beş akçe hesab üzere vaz'olındı”*⁹⁹. Ve Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnâmesi'nde *“Ve Anadolu Vilayeti'nde bir değirmen ki, yıl tamam yürüse, resm bir müdd buğday ve bir müdd arpa kayd olunmuşdur. Hâliyâ re'aya tâyifesine muzayaka olmasun diyü anın gibiden her senede altmış akçe resm vaz' olundu. Ve altı ayda yürüyenden otuz akçe ve andan aşağı yürüyenden her ayda beş akçe hesabı üzere vaz' olundu ”*¹⁰⁰ İfadeleri yer almaktadır. Bu konuya ilişkin farklı dönemlere ait pek çok hükmün yer alması durumun yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnâmesi'nde yer alan ifadeler şöyledir: *“Ve bir tımar da hasıl kayd olunan değirmen harab olsa, sahibine teklif oluna; eğer kudreti olub ma'mur eylemese, üzerine mukayyed olan rüsumun sipahisine hükm edüb alı-vereler. Eğer yapub ma'mur etmeğe adem-i kudreti olsa, kâdî ma'rifeti ile satduralar ki, ma'mur edüb resmin vere. Ve suyu münkatı' olub küliyen avdet ihtimâli varsa, kurt resmin almak memnu'dur. Ve eğer satun alur kimesne bulunmasa, cebr edüb buldurmayalar. Ve bir kimesne değirmen satsa, müşteri elinde iken bir aydan ya iki aydan yıl tamam olsa, rüsumun müşteriden alala, bayi'den almayalar ”*¹⁰¹. Hükmüyle değirmenlerin çalışmaması halinde, bu durumun tespit edilerek sebebi üzerinde durulması ve yeniden çalışmalarını sağlamak amacıyla devletin izlediği yol görülmektedir. Bu konuya ilişkin I. Ahmed'in Kanun-ı Osmanî'sinde yer

⁹⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 157.

⁹⁹ Aynı eser, c.9, s. 515.

¹⁰⁰ Aynı eser, c. 3, s. 104.

¹⁰¹ Aynı eser, c. 3, s. 104.

alan ifadede de benzer durum göze çarpmaktadır. **“Ve dahı bir tımarıda hasıl kayd olunan değirmen harab olsa, sahibine ta’mir et diyü teklif olına ve eğer kudreti olub ma’mur ederse, üzerine mukayyed olan rusumı sahibine hükm edüb aldıralar ”**¹⁰² .

Hububattan elde edilen ürünler arasında ekmeğin yanı sıra boza ve bira da yer almaktadır. Boza imâlatı ve tüketimi Kanunnâmelerde yer almasına karşın bira üretimi ve tüketimi her hangi bir kanunnâmede yer almamaktadır.

III. Murad Devri Kanun-ı Osmanî’sinde bu konuya değinilmiştir. **“boza-hanelerde bulunan bozacıların muhtesib kontrolü altında olması ”**¹⁰³ .

XVI. yüzyılda Ankara ve Bursa’da boza imâlatının yaygın olarak yapıldığı görülmektedir¹⁰⁴ . Bu dönemde Ahlat, Aksaray, Akşehir, Amid, Biga, Bitlis, Bor, Bursa, Çorum, Gönen, Gümüş, Karahisar, Kayseri, Kastamonu, Kemah, Konya, Ladik, Larende, Manisa, Mardin, Niğde, Samsun, Timurhisar, Trabzon ve Van’da da bozahane olduğu bilinmektedir¹⁰⁵ .

Kanuni Devri Eyalet Kanunnâmelerinde yer alan Kefe Sancağı Kanunnâmesi’nde **“şehir bozahanelerinden her ayda on beşer akçe alınur ”**¹⁰⁶ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümden bozahanelerden vergi alındığı görülmektedir.

Kanunnâmelerde hububatla ilgili hükümlerin yoğun olarak Aydın, Ağrıboz, Gelibolu, Bayburd, Bosna ve Vidin sancaklarında geçmesi bu bölgelerde hububat tarımının yapıldığının göstergesidir.

Osmanlı’da bazı metaların zaman zaman ihraç yasağına uğradığı bilinmektedir. Bu yasaklanmanın üretimin yetersiz oluşundan, iç alım- satım-üretim dengesinin bozulması kaygısından ve stratejik nedenlerden kaynaklandığı görülmektedir. Bu yasaklanan ürünlerin arasında ilk sırada hububat yer almaktadır¹⁰⁷ .

3.1.2. Üzüm

Osmanlı Devleti’nin ekonomik yaşamında, ziraat önemli bir yere sahiptir. Geçimini topraktan sağlayan Osmanlı tebaası, bağ ve üzüm yetiştiriciliğine de oldukça önem vermişlerdir. Üzümden elde edilen birçok ürünün olması bağcılığın öne

¹⁰² A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c.9, s. 515–516.

¹⁰³ Aynı eser, c.8, s. 109.

¹⁰⁴ Ü. Koç, XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi, s. 241.

¹⁰⁵ Aynı eser, s. 242–243.

¹⁰⁶ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c.6, s. 575.

¹⁰⁷ Zeki Arıkan”, *Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mâllar(Memnu Meta),” Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 199,1 s. 283.

çıkmasında rol oynamıştır. Üzüm yaş olarak, kurutularak ve kaynatılarak pekmez, pestil, sirke vb. ürünler olarak da tüketilmektedir. Bu ürünlerin dışında üzümünden şarap üretimi gelişme gösteren sektörlerden biridir. Şarap üretimi gayrimüslim tebaa ve bilhassa Rumlar tarafından sürdürülmüştür. Müslümanların bu konudaki olumsuz yaklaşımının sebebi İslamiyet'in şarap içmeyi yasaklamış olmasıdır. Osmanlı'daki Hristiyan tebaanın şarap üretimi Osmanlı ekonomisine ayrı bir gelir sağlamaktaydı.

Kanunnâmelere baktığımızda bağıcılıkla uğraşan halktan alınan vergiler arasında ürünün yetiştirildiği topraktan da vergi alındığına dair hükümlere rastlamaktayız. Üretimin fazla ve verimli olduğu yerlerde vergi üründen alınırken, üretimin dağınık olduğu bölgelerde vergi dönüm sisteminden alınmaktaydı. Kanuni'nin Merkezi ve Umumi Kanunnâmesi'nde bağdan da vergi alındığı görülmektedir. **“Bağdan ve bahçeden öşür alınmak muvafıktır. Ve bağ dönümü ile bir dönüme ba'zı vilayetde beş akçe ve ba'zı vilayetde on akçe ve ba'zı vilayetde üç akçe alınur”¹⁰⁸**.

Şarap üretimi, yaygın olarak üzüm üretiminin yapıldığı taşrada gerçekleşmekteydi. Çeşitli nitelikteki şaraplar, şehirlere sevk edilerek buralarda pazarlanmaktaydı. Nitekim Kanuni Devri Ruha Sancağı Kanunnâmesi'nde yer alan bu ifadeden de üretim ve ticari organizasyonun bu şekilde olduğunu görmekteyiz. **“Ve şehirlü tâyifesi taşradan şarab getirse, açmaya tutuldukda, tutulan şarab girift olup haline göre, harcı alına.”¹⁰⁹**

Bazı Kanunnâme hükümlerinde üzüm şirasının şarap niyetine tüketildiği görülmektedir. Şarap, üzüm şirasının mayalanması ile elde edilirken; şıra ise mayalanmadan sadece bekletilerek elde edilmektedir. 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesi'ndeki bu ifadesinde şarabın şıra niyetine tüketildiğini görmekteyiz. **“Ve kura halkının keferesini sen şirayi yabandan getirüb içersün diyü te'addi edüb akçe alurlarmış, ref'olundu”¹¹⁰**.

Devlet şarap vergilendirmesine özen gösteriyordu. 1476 tarihli İstanbul-Galata-Gelibolu ve Mudanya İskeleleri Kanunnâmesi'nde **“Ve Müslimanlar ve Ermeniler ve Yahudiler ve gayrılar şıra vaktinde bağlarından şıra getirüb meskur amillere danışmadın arabadan indürüb evlerine koyarlarsa ki buluna, anun gibileri dutub haklarından geline”¹¹¹**. ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümde hem ürünün alkol

¹⁰⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 311.

¹⁰⁹ *Aynı eser*, c. 5, s. 482.

¹¹⁰ *Aynı eser*, c. 5, s. 468.

¹¹¹ *Aynı eser*, c.1, s. 431.

içermesinden dolayı hem de kayıt dışı üretimi kontrol altına almak için sıra, kayıt altına alınmadan halkın ürünü evlerine dahi götüremedikleri, aksi takdirde cezalandırılacakları aşikârdır.

Üzümün kurutularak kuru üzüm elde edilmesi herhangi bir endüstriyel faaliyet olmasa da Kanunnâmelerde halkın üzümü kuru üzüm şeklinde tükettiği ancak endüstriyel bir faaliyet olarak pekmez ve köfter yapılarak tüketildiğini gösteren hükümler de vardır. 1565 Tarihli Bosna Sancağı Kanunnâmesi'nde **“Ve kuru üzümünden on ve on ikide bir öşür alınur. Ve pekmezden on beşde bir öşür alınur. Zira anın harcı vardır. Ve köfterde on dörtde bir öşür alınur. Zira odun ve nişasta harcı vardır”**¹¹² ifadeler yer almaktadır. Bu durum gözlenmekle birlikte, kuru üzüm endüstriyel bir faaliyet olmamasından dolayı, pekmez ve köftere oranla vergilendirilmesinin daha düşük miktarda olduğu, ayrıca pekmez ve köfterin yapımında farklı olarak harç kullanımı ürünün vergilendirilmesine farklı şekilde yansımıştır.

Üzüm yetiştiriciliği ile uğraşan halkın satmadığı, sadece kendilerinin yedikleri üzümlerden de vergi alındığı Kanuni Devri İskete Kazası Kanunnâmesi'ndeki ifadelerle açıklanmaktadır. **“Ve bağlarından üzüm olub bozdukları zamâna gelince şire etmeyüb ve bazarda satmayub kendiler yedükleri üzümün öşrin mukabelesinde beher kıt'a bağa ikişer akçe resm-i şire alınmak üzere kayd olundu”**¹¹³.

XVI. yüzyılın şehirleri, günümüzden farklı bir yapıya sahipti. O dönemde, şehirlerin etrafında geniş bağlar vardı. Kanuni'nin Merkezi ve Umumi Kanunnâmesi'nde **“Ve kâfirin bağı olub şire hâsıl olan yerlerde, eğer şehirde ve eğer köyde, subaşı ve suvari iki ay monopolye dutup sücisin sata; narjdan ziyâde güc ile kafir üzerine bırakmayalar. Subaşı ve süvari monopolye dutmak isteyicek kafirün fuçların ve küplerin mühürleyeler”**¹¹⁴ ifadesi yer almaktadır. Bu hükümde üzümün sadece köyde değil, şehirde de yetiştğini görmekteyiz. Ayrıca bu ifade, devletin üzüm yetiştiriciliğine olan hassasiyetini ve bundan dolayı kontrolün devletin tekeline olduğunu, monopolye* terimiyle açıklamaktadır.

.Kanuni'nin Merkezi ve Umumi Kanunnâmesi'ndeki ifedeler şu şekildedir: **“Ve kafir şiresin koritasına koyub sıkamak isteyicek def'al-vakte bırakmayub sıkmağa destur vereler ve destur için nesne almayalar; koyalar, şiresin sıkı, ta ki zayı olmaya. Ve kafir cibresin sıkıcak üzerine duran âdem ol cibreyi araya, basılmaduk**

¹¹² A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 478.

¹¹³ *Aynı eser*, c. 6, s. 538.

¹¹⁴ *Aynı eser*, c. 4, s. 381–382.

kaldıysa gerü basduralar. Cibrelerde üzüm kalmadı ise, su koyub sıkub kabuna koysa anda onda ve salarlık alınmaya”¹¹⁵ bu hükümde devletin ürünün zayi olmaması konusunda büyük hassasiyet gösterdiği, bütün üzümün şırasının çıkarılması, üzümün posasında şıra kalmayacak kadar iyi sıkılması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca sıkılmayan üzüm kalmaması için, içine su koyup öyle sıkmaları, bu takdirde de ürünün kalitesi düşük olacağı için alınan verginin miktarının azaltıldığını görmekteyiz.

Üzüm üretildiği bölgede yani sancak sınırları içerisinde pazarlanmaktaydı. Sancak sınırının dışına çıktığında ise, 1559 Tarihli Mâlatya Sancağı Kanunnâmesi’nde ifadesiyle belirtildiği gibi vergilendirme yoluna gidilirdi. *“Ve haric kadilikden gelen yaş üzüm yükünden ikişer akçe bac alınur. Amma şehirlü tâyifesi bağlarından evlerine getirdükleri meyvelerinden eğer yerlü ve eğer evlerinden satarlar, kadîmden tamga alını-gelmemiştir*”¹¹⁶.

Kanunnâmelerde üzümle ilgili hükümlere Urfa, Trabzon, Bosna, Aydın, Niğbolu ve Malatya sancaklarında daha sık rastlanması, üzüm üretiminin bu bölgelerde yoğunlaştığını göstermektedir

3.1.3. Zeytin

Osmanlı coğrafyasının zeytin, keten ve susam üretimine elverişli olması, bu hammaddelere bağlı endüstri kollarının gelişmesine olanak sağlamıştır. Zeytin, susam ve keten tohumunun sofralık olarak tüketilmesinin yanında, bazı endüstriyel kollarda bu metallerin yağlarından da istifade edildiği görülmektedir. Zeytin sofralık ve zeytinyağı olarak gıda sektöründe temel tüketim emtiası olması münasebetiyle önem arz eder. Zeytinyağı üretimine bağlı olarak sabun yapımı ve sabunhanelerin varlığından da haberdarız.

Zeytin ile ilgili olarak zeytin değirmenlerinin yer aldığı hükümlere birçok Kanunnâmelerde rastlamak mümkündür. Kanuni Devri, Midilli Sancağı Kanunnâmesi’nde *“Ve zeytun değirmenlerinden yılda üçer akçe alınur. Ve bozulan zeytun değirmeninden nesne alınmaz*”¹¹⁷ Ve Kanuni Devri Mora sancağı Kanunnâmesi’nde *“Zeyt yağı değirmeninden yirmi akçe ve bir bardak zeyt yağı alınur*

* Gayrimüslimlerin şarap veya şırasından beğlik hakkı olarak alınan şarap veya şıranın, tekel usulü iki ay içinde subaşı veya sipahi tarafından münhasıran satılması âdetidir.

¹¹⁵ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 382.

¹¹⁶ Aynı eser, c. 6, s. 277.

¹¹⁷ Aynı eser, c. 5, s. 422–423.

¹¹⁸ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümlerde zeytin değirmenlerinden alınan vergilere yer verilmektedir. Bu vergiler Osmanlı ekonomisine önemli bir getiri sağlamaktadır.

Zeytin ve zeytinyağının kullanımı oldukça önemliydi. . Zeytin ve zeytinyağı fiyatlarının zaman zaman artış gösterdiği görülmektedir. II. Bayezid Devri, Edirne İhtisab Kanunnâmesi'ndeki ifadeler konuya örnek teşkil etmektedir. **“Zeytun yağının kantarı iki yüz kırka bulundu, vukiyyesi altıya satıla denildi”**¹¹⁹

Yağı kullanılan bir başka endüstriyel bitki olan susam da Kanunnâmelerdeki hükümler arasında yerini almıştır. Bu konuya dair pek fazla bilgi olmamasına karşın; Fatih Devri Aydın-eli Susam Yasaknâmesi'nde **“Ve buyurdum ki, varub ol vilayedlerde yürüyüb olub-gelmiş kanun üzere yasak ede ki, bundan gayrı yerlerde susam olub gitneyeler ve gizleyüb anbara komayalar ve her kim ‘amilden uğurlayın anbar kurıb susam satacak olursa, mezkûr kulum bula, elinden alub beğlik ede ve kendünün gereği gibi hakkında gele”**¹²⁰ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümde devletin susam ile ilgili hassasiyeti, susamla ilgili bir takım kanunlar ve bu kanunların yerine getirilmemesi durumunda cezalandırılacakları belirtilmiştir. Bu kanunnâmede aynı konuya ilişkin benzer nitelikteki iki hükme daha rastlamaktayız. **“Ve susam vakti olıcak, dükkânlarıma getüreler ve susamı benim amilimden gayrı kimesneye satmayalar ve bahşış etmeyeler. Ve dahı gayrı yerlerde bağ getürüb satarlar imiş, getürüp satmayalar. Getürenin ve alanın, kulum gereği gibi hakkından gele”**¹²¹ .Ve **“Hiç kimesne yasağum arasına girmeye ve ol yerün sancağı beği ve kâdîları ve subaşıları ve yerlerine duran âdemleri ve naibleri ve kethudaları mezkûr kuluma mu’avenet edeler ”**¹²². Devletin bu konudaki hassasiyetine rağmen zamân zamân istismarların da olduğunu görmekteyiz.

Ayrıca Batı Anadolu’da susam üretimine bağlı olarak tahin imâli yapan tahinhanelerin bir hayli yaygın olduğu gözlenmektedir ¹²³. Tahinhanelerde üretilen tahinler için susam yağına duyulan ihtiyaç bir hayli fazladır. Bu nedenle susam yağı üretimine yönelik önem artmaktadır.

Yağı kullanılan bir diğer endüstri bitkisi de ketendir. Keten tohumu ile ilgili olarak Kanunnâmelerde yer alan hükümlerde keten tohumundan alınan vergilere çokça

¹¹⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 623.

¹¹⁹ *Aynı eser*, c. 2, s. 391.

¹²⁰ *Aynı eser*, c. 1, s. 592.

¹²¹ *Aynı eser*, c. 1, s. 592.

¹²² *Aynı eser*, c. 1, s. 592.

¹²³ Ü. Koç, XVI. yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi, s. 214.

yer verilmiştir. Kanuni'nin Merkezi ve Umumi Kanunnâmesi'nde **“Ve ketan tohumundan öşür alınmaz. Zira re'aya ketanı sipahiye beşde vermek lâzımdır. Ve kendirin dahı on demedinde bir demed öşr alınur ”**¹²⁴ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümde keten tohumunun Osmanlı üretim ve ticari sisteminde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuya ilişkin farklı dönemlere ait benzer nitelikte pek çok hükme rastlanmaktadır. : 1528 Tarihli Aydın Sancağı Kanunnâmesi'nde **“Ve ketandan dahı onda bir öşür alınur. Ve ketan tohumundan öür alınmaz. Zira rencber ketanı sipahiye bişüri-verür ve sipahi dahı ketan tohumundan öşür almaz, kanun-ı mukarrerdir”**¹²⁵. 1565 Tarihli Bosna Sancağı Kanunnâmesinde **“Ve ketan; velakin ketan tohumundan öşür alınmaz, ketandan öşür alınur. Zira re'aya ketanı sipahiye yapı-vermek hıdmeti değildir. Ketan tohumunun öşri mukabelesinde re'aya ketanı sipahiye bastır-vereler”**¹²⁶.

Yukarıda zikrettiğimiz hükümlere bakılarak keten üretiminin pek çok sancakda gerçekleştirildiği söylenebilir. Farklı dönemlere ve farklı bölgelere ait Kanunnâme hükümlerinin bulunması uygulamanın yaygınlığını ve üretim alanının genişliğini göstermesi açısından önemlidir.

Yağ sanayisine hammadde olan keten tohumundan elde edilen bezir yağının önemli bir yeri vardır. Osmanlı ülkesinde bezir yağının kullanımı aydınlanmaya yönelikti¹²⁷. Ayrıca bezir yağının yakılması esnasında elde edilen isten bir nevi zamlı mürekkep de elde edilmekteydi ki hattatlar arasında çok makbuldü. Bu mürekkeple yazılmış yazılar, siyah ve parlak olur ve asırlarca bozulmadan kalabilirlerdi¹²⁸.

Anadolu'da keten tohumundan bezir yağı çıkaran imâlathanelere bezirhane denilmekteydi. XVI. yüzyılda Niğde sancağında Ereğli'de, Kayseri'ye bağlı Sahra nâhiyesinde, Koramaz nahiyesinde, Ürgüp'de, Aksaray'da, Aladağ'da, İznikmid'de, Konya'da ve Larende'de bezirhanelerin bulunduğu bilinmektedir¹²⁹.

III. Murad Devri Sadr-ı Suveyb Sancağı Kanunnâmesi'nde **“Ve bezir yağından her vezneden dört akçe alınur; ziyâde nesne alınmaya”**¹³⁰. İfadesiyle bezir yağından alınan vergiye ilişkin bilgi verilmektedir.

¹²⁴ A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri, c. 4, s. 310.

¹²⁵ Aynı eser, c. 5, s. 78.

¹²⁶ Aynı eser, c. 6, s. 478.

¹²⁷ Sanat Ansiklopedisi, “Bezir Yağı”, c.1, İstanbul 1983, s. 246–247.

¹²⁸ Sanat Ansiklopedisi, “Bezir İsi Mürekkebi”, c.1, s. 246.

¹²⁹ Ü. Koç, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi, s. 229.

¹³⁰ A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. 1, s. 244.

3.1.4. Pamuk

Pamuk, eski çağlardan beri mühim bir sanayi bitkisidir. Çoğunlukla sulak ve nemli bölgelerde yetiştirilir. Osmanlı Kanunnâmelerinde pamuk, penbe ya da panbuk olarak ifade edilmiştir.

Neredeyse insanlığın tarımsal üretime geçişi kadar eski bir tarihe sahip olan pamuğu hemen her dönemde yaygın ve önemli kılan, mâliyetinin düşük ve yetiştigi alanın bir hayli geniş oluşudur. Geniş çapta ziraatı yapılan pamuk Anadolu’da hububattan sonra ikinci sırayı almaktaydı.

Devletin pamuk yetiştiriciliğine ve pamuk satışına ait hassasiyeti Kanunnâmelerde yer almaktadır. 1547 Tarihli Adana Sancağı Kanunnâmesi *“Ve nefsi-i Adana’da olan kapan-ı penbenin kanunu, Çerakise zamânından bu tarihe gelince liva-i mezbûrda vâkı” olan kurada penbe satılmak yasak olub her kişi satılık penbesin kapana götürüb satub resm-i kapan köklüdür. alınurmuş¹³¹.”* ve Kanuni Devri Halep Sancağı Kanunnâmesi’nde *“Ve penbe dahı yetişüb kozak karın bulub kemâline eriştiği vâkı’t ki, cem” olunmağa müstahak olur, istihkak bulduğu zamânla ‘amel olunurmuş¹³².”* İfadeleri yer almaktadır. Bu hükümlerde bu hassasiyet dile getirilmektedir. Ayrıca bu ifadede pamuğun zirai üretimin nasıl olacağı da belirtilmektedir.

Kanunnâmelerde pamukla ilgili hükümlerin çoğunda pamuktan alınan vergilere yer verilmektedir. Fatih’in Umumi Kanunnâmesi’nde bu ifadelerle pamuk üretiminin Osmanlı üretim sisteminde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır *“Panmuk öşri ledrede on ledre, onda iki buçuk ledre salarlık alına”¹³³.*

Ve 1520 Tarihli Ağrıboz Sancağı Kanunnâmesi’nde *“Ve panbuk ki, çekirdekli ola, on beş tekerde iki teker öşür alınur. Teker, veznde dört vukıyyedir”¹³⁴.* ifadeleri yer almaktadır. Hükümde pamuğun vergilendirme sisteminin ilk olarak, pamuk işlenmeden önce çekirdekli olarak ve teker adı verilen balyalar şeklinde vergi alımına tabi tutulduğunu görmekteyiz. Bu konuya ilişkin farklı dönemlere ait benzer nitelikte pek çok Kanunnâme hükmünün bulunması, pamuğun devlet ekonomisi için önemli bir yeri olduğunun göstergesidir.

¹³¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 5, s. 607.

¹³² *Aynı eser*, c. 5, s. 648.

¹³³ *Aynı eser*, c. 1, s. 352.

¹³⁴ *Aynı eser*, c. 5, s. 387–388.

Ayrıca pamuğun nakliyatı ile ilgili hükümlere de Kanunnâmelerde rastlanmaktadır. Yavuz Sultan Selim Devri, Trablus Sancağı Kanunnâmelerinde *“Gemilere dâhil olan penbe yükünden kanun budur ki, her teng penbe seksen ritl olub yüz on sekiz akçe tamga alına ve penbe ipliğinden tengi iki yüz ritl tahmin olunub her teng başın iki yüz seksen akçe tamga alınmak kanun-ı mukarrerdir. Ve amma tengden evvel olub kapanda vezn olan penbe ipliğinden ritl başına bir akçe alınur; bundan ziyâde nesne alınâmaz”*¹³⁵. Ve Fatih Devri İstanbul Gümrüğü Kanunnâmesi’nde *“Ve mumdan ve kükürtden ve panbukdan ve ipekden ne gelürse, sayak oluna ki, bunlardan denize alub gitmeyeler, İstanbula mani olunmaya ki, İstanbul’a gelüb anda satub andan ne yere giderse gide”*¹³⁶. İfadeleri pamuğun nakliyatı ile ilgilidir. Ayrıca pamuğun kendi bölgesinde yetiştirilip işlenmesinin yanı sıra başka bölgelere de iplik olarak sevk edilebildiği görülmektedir.

Pamuk üretimi ve yetiştiriciliği, dokuma sektöründe önemli bir yere sahip olmuştur. Pamuklu dokumâlar içinde en çok adı geçenler; boğası, kirpas, alaca, bez, mendil, beledi, dimi, yemeni, tülbent, basma, çit, yazmadır. Kanunnâmelerde de bu isimlerin ba’zılarına rastlanmaktadır. Daha çok bu kumaş çeşitlerinin hazırlanma standartlarına ait hükümlere yer verilmektedir. Yavuz Sultan Selim Devri, Hamid Sancağı Kanunnâmesi’nde bu ifadeden devletin, dokuma standartlarına verdiği önem anlaşılmaktadır. *“Min ba’d işlenen bogasilerin adet-i kadîme üzere tulın tamam işleyeler, eksik işlemeyeler ve evvelden eksük işlenmiş varsa tamam edeler”*¹³⁷.

Kanunnâmelerde pamuk ile ilgili hükümlerin yoğun olarak Batı Anadolu, Manisa. Ağrıboz, Adana, Haleb ve Hamid sancaklarında geçtiği görülmektedir. Bu durum pamuk tarımının yoğun olarak bu bölgelerde yapıldığının göstergesidir.

Osmanlı’da ba’zı metaların zamân zamân ihraç yasağına uğradığı bilinmektedir. Bu yasaklanan ürünlerin arasında pamuk da yer almaktadır¹³⁸.

3.1.5. İpek Böceği

İpek ipliği, ipek böceği tarafından örülen ipek böceği kozasının işlenmesiyle elde edilir. Bu iplikten dokunan kumaşlara ipekli kumaş denir. İpek böceği yiyeceği dut

¹³⁵ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 497.

¹³⁶ *Aynı eser*, c. 1, s. 418.

¹³⁷ *Aynı eser*, c. 3, s. 164.

¹³⁸ Z.Arıkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mâllar(Memnu Meta),” s. 283

ağacına ihtiyaç duyar. Dut ağacının yetiştiği her yerde, ipek böceği diye tanımlanan tırtıl da beslenir.¹³⁹İpek böcekçiliği emek harcanan yoğun bir faaliyettir.¹⁴⁰

İpek böcekçiliğinin ilk safhasını dut ağaçlarının yetiştirilmesi teşkil etmektedir. Bu aynı zamânda ipekböcekçiliğini kırsal uğraş yapan etken oluşturmaktadır. Özellikle XVI. yüzyılda mevcut dut ağaçlarının korunması ve yenilerinin yetiştirilmesine yönelik çalışmâların ipekböcekçiliğiyle ilgili pek çok ülkenin yaptığı bir çalışma olmuştur.¹⁴¹ İpek böcekçiliği dokuma sektörünün gelişmesini sağlamış, ayrıca ipek, tarih boyunca hep önemli bir yere sahip olmuştur.

İbni Batuta'nın Seyahatnâmesine göre; Denizli ve Bursa civarında ipekçilik yapıldığından bahsedilmektedir.¹⁴² İpek işleyen zanaatkârlar Bursa, Tokat ve Amasya gibi ba'zı büyük ticari ve idari merkezlerde toplanmışlardır.¹⁴³

İpekliler pamuklu ve yünlülere nazaran hammaddesi çok zor elde edilen, emekli ve pahalı bir üründür. Buna rağmen yüzyıllar boyu aranan ve vazgeçilmeyen bir meta olmuştur. Sade ipek dokuma başlı başına pahalı bir ürün iken dokuma ipliğine altın ve gümüş tel takılarak güzelliği de artırılmış ve nispette mâliyeti yükselmiştir. İpekli dokumâların dokunduğu uzun yıllar boyunca gerek yükselen piyasa fiyatları, gerekse dokumacıların haksız kazanç isteği ile mâlzemeden çalmâları, giderek kumaşın kalitesini bozmuştur.¹⁴⁴

XV. ve XVI. yüzyıllarda ise Anadolu'da ve özellikle Bursa merkezli olarak ipek dokumacılığı önemli gelişme göstermiştir. Bu dönemin genel özelliğinde önemli olan ham ipeği üretmek değil onu pek çok çeşidiyle mükemmel kumaşlar halinde dokumaktır. İpeğin kaynağı ne olursa olsun Türk dokumacılar bu işi en mükemmel şekliyle başarmıştır.¹⁴⁵

XVI. yüzyılın ortasına doğru, devletin geniş ülkelere sahip olması, zenginlik ve geçiminin artması, saray adamlarının ve halkın süslü ve ağır elbiseler giymek istediğinden dolayı, ipekli dokumacılık çeşitlenmiş, Bursa'dan başka, İstanbul, Edirne,

¹³⁹ Hayati Doğanay; *Ekonomik Coğrafya 3 Ziraat Coğrafyası*, Erzurum 2007, s.209–210.

¹⁴⁰ Suraya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (çev: Gül Çağalı Güven-Özür Türesay), İstanbul 2003, s.121.

¹⁴¹ Ümit Koç, *Savaşın Sanata İpek*, Elazığ 2009, s. 51.

¹⁴² Hülya Tezcan; *Atlaslar Atlası Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, İstanbul 1993, s.21.

¹⁴³ Suraya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi*, s.190.

¹⁴⁴ H. Tezcan; *Atlaslar Atlası Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, s.25–27.

¹⁴⁵ Ü. Koç, *Savaşın Sanata İpek*, s. 6–7.

Amasya, Denizli, İzmir ve Konya gibi yerlerde ipekli kumaşlar dokunmuş, her tabakadan halk ipekli elbiseler giymek imkânını bulmuştur¹⁴⁶.

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte dut ağacının sayısındaki artış ve buna bağlı olarak Anadolu'da ipekböcekçiliğinin yaygınlaştığı görülecektir. Bunda da artık Osmanlı ülkesinin kendi tekstil sanayi için hammadde talep eden endüstriyel olma statüsünden Batılı devletlerin endüstrisi için hammadde üreten tarım ülkesi konumuna geçtiği görülecektir¹⁴⁷

İpekli dokuma sanayisi, istikrarlı gelişimini Osmanlı yönetimi altında sürdürmüş ve XVI. yüzyılda güçlü uluslar arası bir sektör haline gelmiştir. Bursa yanında İstanbul'un da ipekli dokuma merkezi haline gelmesi, ham ipeğe olan ihtiyacı arttırmıştır. Anadolu'nun ba'zı bölgelerinde ipekböcekçiliği yapılyorsa da sektörün büyüklüğü göz önüne alındığında Osmanlı ipekli sanayisinin büyük oranda İran ham ipeğine bağlı olduğu görülecektir. XVI. yüzyılın ilk yarısında bazı dönemlerde problemler görülse de genel anlamda Osmanlı-İran ilişkilerinin iyi olması ipek ticaretinin devam etmesi sektörün büyümesini kamçılamıştır¹⁴⁸.

İpekli kumaş çeşitlerini kemhâlâr, atlas ve kutnular, kadifeler, taftalar ve valeler şeklinde sınıflandırmak mümkündür¹⁴⁹. Kanunnâmelerde bahsi geçen ipekli kumaş çeşitleriyle alakalı bilgiler hükümlerde yer almaktadır.

İpeğin pahalı ve güç dokunan bir kumaş türü olması münasebetiyle devlet ipek dokumacılığını yakından takip etmiştir. Kanunnâmelerde bu konuya ilişkin farklı dönemlere ait pek çok hükmün yer alması, durumun ehemmiyetini göstermektedir. Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi'ndeki şu ifadeyle devletin dokuma standardına olan hassasiyeti belirtilmektedir. *“Ve çukacılar ve kemhacılar ve valeçiler ve takyeciler ve atlascılar ve bürümcekçiler eninde ve tavında ola ve nakıs ve kem ve kötü işlemeye. Ve altunlu kadifenin kallabdanı seyrek ve kem olmaya. Alel- umum gözlene, adetinden eksük verülmeye; beş arşın ola”*¹⁵⁰.

Kanunnâmelerde ipek böcekçiliğine ait net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ipekli dokumanın standartları ve devletin bu konudaki hassasiyeti üzerine Kanunnâmelerde hükümlere sıkça rastlanmaktadır.

¹⁴⁶ Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 17.

¹⁴⁷ Ü. Koç, *Savaşın Sanata İpek*, s. 7

¹⁴⁸ Aynı eser, s. 96

¹⁴⁹ F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 30

¹⁵⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 326.

Devletin ipek dokumacılığını denetim altına alınarak, dokuma esnasında yapılan usulsüzlükleri tespit edip gerekli muameleyi gösterdiği de Kanunnâmelerde dile getirilmektedir. Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnâmesi'nde *“Bezzazlar gözlene, kem ibrişimi eyüsine halt edüb satmayalar, arşunları eksük olmaya. Eksük arşun dutarlarsa, hakkından gelüb ağaç başına bir akçe cürm alına ”*¹⁵¹. ifadesiyle bu durum belirtilmektedir

3.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

3.2.1. Hububat

Zirai üretimde en fazla payı hububat yetiştiriciliği almaktadır. Osmanlı Devleti'nde hububat yetiştiriciliğin geniş bir alanda yapıldığı görülmektedir. Hububatın içersinde yer almamasına karşın baklagillerin, börülcenin, nohut ve mercimeğin de hükümlerde hububatla aynı katagoride değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Hununat üretimi içinde en önemli payı buğday almaktadır, buğdaydan elde edilen unun çeşitli alanlarda değerlendirilmesi önemini arttırmaktadır. Un ile elde edilen ekmeğin önemli bir besin kaynağı olması sebebiyle sofralarda yer bulması ekmeğin vazgeçilmez bir unsur haline gelmesine yol açmaktadır. Bundan dolayı buğdayın un haline getirilmesi ve tüketilmesi hükümlerde sık sık ele alınan konular arasındadır. Buğdayın öğütülüp un haline getirildiği değirmenlere yer verilen hükümlerde bu işlemin devamı için değirmenlerin sık sık kontrol edilmesi ve arızalanmaları durumunda hemen tamir edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Değirmenlerden ayrıca vergi alınıyor olması da önemlerini arttırmaktadır. Hububattan elde edilen ürünler arasında boza da yer almaktadır. Bozanın imalatına ilişkin hükümlere rastlamamız mümkündür. Hükümlerde hububat yetiştiriciliğini yoğun olarak nerelerde yapıldığına ilişkin bilgilerde yer almaktadır. Ayrıca hububattan alınan vergilere de hükümlerde değinilmektedir.

¹⁵¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 115.

3.2.2. Üzüm

Zirai üretimle elde edilen üzüm Osmanlı endüstrisinde öneme sahip bir diğer hammaddeydi. Üzümden elde edilen ürünlerin çeşitlilik göstermesi geniş bir alanda kullanılmasını sağlamaktaydı. Hem yetiştirilen üzümden hem de yetiştirildiği topraktan vergi alındığına dair hükümlere rastlamaktayız. Vergi alınırken ürünün bol olduğu yerde üründen, yetiştiriciliğin dağınık olduğu yerlerde ise topraktan vergi alındığı hükümlerdeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Üzüm endüstriyel alanda önemli bir hammadde olmasına karşın halk tarafından kurutularak da tüketilmektedir. Üzüm özellikle şarap yapımında kullanılmaktadır. Şarabı gayrimüslim tebaa imal edetmektedirler ve imalat işlemleri devletin sıkı kontrolü altında gerçekleşmektedir. Hükümlerde konuya ilişkin bilgiler yer almaktadır. Şarabın yanı sıra üzümden pekmez ve köfter yapımı da söz konusudur. Bu ürünlerin her birinden yine ayrı ayrı vergi alındığı hükümlerde açıklanmaktadır. Üzüm üretimi devletin tekelinde sağlanmaktadır. Devletin izni olmadan üretim ve tüketimin yapılması söz konusu değildir. Hükümlerde bu durum monopolye adı altında belirtilmektedir. Üzüm yetiştiriciliğinin yoğun olarak hangi bölgelerde yapıldığı da yine hükümlerde göze çarpmaktadır.

3.2.3. Zeytin

Zeytin ve zeytinyağı, gıda endüstrisi için önem arz eden zirai ürünler arasında yer almaktadır. Zeytinyağının yanı sıra keten tohumundan elde edilen bezir yağı ve susamdan elde edilen susam yağı da oldukça çok üretilen ve tüketilen metaldardır. Hükümlerde zeytinketen ve susam yağına ilişkin bilgilere sıkça rastlanmaktadır. Zeytinden elde edilen zeytin yağı zeytin değirmenlerinde elde edilebilir. Hem zeytin değirmenlerinden hem de zeytin yapısından vergi alındığı hükümlerde dikkat çekmektedir. Buna benzer olarak susam yağından da vergi alınması söz konusudur. Kanunnamelerde yer alan susam yasaknamesinin bulunması susam ve susam yağına ilişkin devletin gösterdiği hasasiyetin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Bu yağ bitkilerinin nerlerde yetiştiğine ilişkin bilgilere hükümlerdeki ifadelerden ulaşılmaktadır.

3.2.4. Pamuk

Endüstri alanında pamuk mühim bir hammaddedir. Dokumacılığın adeta bel kemiğini oluşturan pamuk merkez tarafından da özenle takip edilmektedir. Pamuğun kullanılmasıyla elde edilen dokuma çeşitlerinin standartlara göre işlenmesi gerektiği hükümlerde dile getirilmektedir. Standartlara uyulmaması halinde gerekli yaptırımların da uygulanacağı belirtilmektedir. Hükümlerdeki ifadelerde pamuk yetiştiriciliğinden ve satışından bahsedilmektedir. Ayrıca pamuktan alınan vergilere ve bu vergilerin nasıl bir sistemle toplandığına ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Pamuğun dokuma sektöründe önemli bir hammadde olmasından dolayı farklı bölgelere nakliyesi de söz konusudur. Pamuklu dokumadan elde edilen kumaşların standartlarına ve isimlerine de hükümlerde ayrıntılı şekilde yer verildiği görülmektedir. Pamuğun nerelerde yetiştirildiği ve nakledildiği hükümlerdeki ifadelerde anlaşılmaktadır

3.2.5. İpek

Dokumacılıkta önemli bir getirisi olan ipek, kalitesiyle de aranan bir hammadde olarak göze çarpmaktadır. ipek üretimine ilişkin bilgilerin hükümlerde yer almamasına karşın ipekli dokumacılığın nerelerde yapıldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca ipekli dokumacılığın Osmanlı ekonomisi için oldukça önemli olduğunu anladığımız hükümlerde bu konuya ilişkin standartların hükümlerde yer aldığını görmekteyiz. Devlet ipekli dokumacılığa hassasiyet göstermekte ve standartlara uygun üretimin yapılmasını istemektedir. Hükümlerde ipekten elde edilen dokuma çeşitleri dile getirilmektedir.

4. MADENLER

4.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

4.1.1. Demir

İşlenilebilirliği ve kullanım kolaylığı açısından demir madeni, hemen her yerde karşımıza çıkan dayanıklı bir metaadır. Osmanlı imparatorluğu çağın gerektirdiği

ölçüde demir madenlerini kullanarak devletin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Özellikle savaş sanayine olan muazzam katkısıyla demir madenleri her anlamda önemini her geçen gün bir kat daha artıra gelmiştir. Kılıç yapımı, top dökümü ve zırh imâli gibi alanlarla geniş bir yelpazede savaş sanayine getiri sunmaktadır.

Demirin kullanıldığı bir diğer alan da gemi inşası ve teçhiziydi. Demir yaygın olarak çivi kesiminde kullanılmakla birlikte gemilerin demirlemesi için gereksinim duyulan lengerlerin yapımında da kullanılmaktaydı¹⁵².

Demir madeni açısından bir hayli zengin kaynaklara sahip olan Anadolu'da, XVI. yüzyılda birçok madenin işletildiği görülmektedir. Büyük oranda askeri amaçla kullanılan demir madenlerinde, top ve gülle dökümü, nal ve mih yapımı gibi pek çok farklı alanlarda üretim yapılmaktaydı¹⁵³.

Savaş sanayinde önemli yeri olan demir, özellikle top yuvalağı dökümünde sık kullanılmaktaydı. İzvornik kadısına gönderilen 985/ 1578 tarihli hükümde demir madenlerinden elde edilen demirin top yuvalağı dökümünde kullanıldığı görülmektedir. *"... mektûb gönderüp bundan akdem götürülen hüküm şerifim bozacı kuşçu Ali nâm karyede olan demir madeninden top yuvalağı dökülmesi husûsuna mübaşeret olunub birkaç top taşı dökülüp maden numune gönderildi deyü bildirmişsiz mâlum şerifim oldu zıkr olunan maden İstanbul'a buyurdum ki varıncak Tehir itmeyüb bu bâbda onat mukayyed olub maden-i mezkure mübâşeret idüp lâzım ve mühim olan tedârük götürüb lâzım husûsları yazub bildirsin mikdar olunub bâbında ikdam ve ihtimam eyleyesiz"*¹⁵⁴. Hükümünden devletin top yuvalağı dökümüne belli standartları gözettiği görülmektedir. Devletin ihtiyacı doğrultusunda topların türü ve ölçüleri belirlenip bu standartlar bizzat merkezden gönderilmekteydi. Topların boyutu ve ölçülerindeki farklılık kullanım yerlerine göre değişiklik göstermekteydi. Devletin bu konuya gösterdiği ehemmiyet, dökülen top yuvalaklarından istenilen numuneler ile açık şekilde görülmektedir. Ayrıca demir madenlerinde dökülen top yuvalağı numunelerinin uygun görülerek gereken miktarda dökümüne ilişkin izinle devletin rolü dikkat çekicidir. Madenlerden çıkarılan cevherin madenden uzak bir noktaya taşınması hem zor olması hem de mâliyeti artıracığı için demirin madenlerin yakınında işlenmesi ve istenilen dökümlerin orada yapılması gerekmekteydi. Devletin merkezden belirlediği standartlara göre döküm işlemi kalhanelerde yapılmaktaydı.

¹⁵² Ü. Koç, *XVI. yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s.83.

¹⁵³ *Aynı eser*, s.21.

¹⁵⁴ BA, MD, 30, h. 354, s. 149.

Gemi yapımında kereste kullanımına dair bilgilere yer vermiştik. Gemi yapımında keresteden yanı sıra demire de ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim Gelibolu kadısına gönderilen 979/ 1572 tarihli hükümde “... *mektup gönderib tahtı kazada Kemer nâm mahalde binası fermân olunan gemiler mühimmi için ağaç kesdirilmek üzere olduğumuz arz eylemişsin ile olsa zıkr olunan gemilere lâzım olan demur alâtı dahı muaccelen işletdirilib miri hak tahmil olunub gönderilmek için Samako nazırı kanun çavuşa hükm gönderilmiştir sen dahı gemilere lâzım keresteyi muaccelen gönderub izhar olunmasına ve ekserisi erişince Lâzım olan demür aletin bulunduğu yerden Alub işletdirilmek emr edüb buyurdum vardukda bir an ve bir saat tahir ve tevkif itmeyüb emrim mûcebince binası ferman olunan gemilere lâzım ve mühim olan keresteyi gönderüp samakavdan ekserisi erişince ihsar itdirmek bâbında ziyâdesi ve ikdâm ve hüsnü ihtimamın zuhûra getüresin anun gibi ekserisi erişince lazum gelirse bulunduğu yerden demür alıb mühim olan alâtı işlettirmekte dahı ihmâl itmeyüb müsalehede bezli maktut eyleyesin tevcihle tedârük olunduğun mufassal ve meşruh yazub bildirsin ve altı bin kut’a tente bezi alınıb üç bin beş yüz paresi galatada mahzene gönderilüb ma’dası irsal olunmak üzeredir diyü bildirmişsin imdi baki kalan dahı muaccelen irsal eylemek ardinç olursun”¹⁵⁵. İnşa edilmesi gereken gemiler için demire olan ihtiyaç dile getirilmektedir. Gemi inşasında kullanılan demir ayrıca gemilerde kullanılan araç ve gereçlerin temininde de önemli bir role sahipti. Bu hükümle demirin kullanım alanlarından birinin de gemi inşaatı ve gemilerde kullanılan araç ve gereçlerden olduğu görülmektedir.*

Osmanlı ülkesinin en zengin demir madenleri Samoka’da bulunmaktaydı. Samako demir madenlerinde devrine göre üstün bir teknoloji kullanılmaktaydı; demir yüksek ısıli fırınlarda eritilmekte ve dökümü hatasız olarak gerçekleştirilmekteydi. Dönemin en gelişmiş maden ocaklarının bulunduğu Samako’da yapılan bu dökümler devletin istediği standartlara uygun şekilde olduğundan dolayı diğer tüm dökümhanelerden de aynı sistemle döküm yapılması talep edilmekteydi. Nitekim Van beğlerbeğisine ve defterdarına gönderilen 985 / 1578 tarihli hükümde “...*vilayet-i Van’da hassa top yuvalakları madeni a’mir i olan Diyarbekir züamasından rıdvan gelüb zıkr olunan maden için Rum ilinden vâkı’ olan hümâyûnum üzere bir ocak Samako yapılmak üzere ve mühim olub diğer ma’den-i mezbûre-i karyede sadaretimin sureti nâmı karyede samako ocağı yılmak mümkündür deyu i’lâm*

¹⁵⁵ BA, MD, 16. h. 88,s. 46.

ittigünüz südde-i sa'âdetim topçularından iki nefer üstad ta'yîn olundu ma'en irsal olunmuşdur buyurdum ki vardukta göresin arz olunduğu üzere karye'i mezbûrede samako ocağı bina olmak mümkün ise bir samako ocağı bina ittirüb lâzım olan hidmette emirin ol idüp muhabedarına eşeran idüp emr-i hümâyûnum ile olandan hazer eylesiz”¹⁵⁶ yer alan ifadelerde döküm yapılması istenilen yerde Samako ocağının yapılmasının mümkün olduğu, bunun için ihtiyaç duyulan maddi kaynağın miriden karşılanacağı ve gerekli işçi temininin yapılacağı belirtilmektedir.

Devletin madenlerle ilgili organizasyonuna ait farklı hükümlere daha sonra yer verilecektir. Madenlerin işletilmesinde ve denetim altında tutulmasında çavuşlar görev almaktaydılar. Vulçitrin ve Yenipazar kâdılarına gönderilen 979/ 1572 hükümde“... *Dergâh-ı Mu'allâm çavuşlarından samakoda demür hidmetinde olan koyun çavuş Zide kadrehu süde-i sadetime mektûb gönderüp anda haddadlık eyleyen isterlerin ekseri mevsim şitadı deyu hesaplaşub taht-ı kazanızda yerlu yerlerine vardukları husûsu arz eylemiş idi atide miriyeye müteallik mühimmat çokdur muaccelen itmame irişmesi lüzüm olmağın zikrolunan haddadlar muaccelen samakoda giru irsal olunmasına emr idüp buyurdumki vardukda ta'hir ve teraki itmeyüb taht-ı kazanızda olan ustalar hudutları emr-i şerifim mevsihe'l-alet ve esbâblarıyla mu'amela samakoda irsal eylesin varub hidmetine olurlar bu husûsu zeyle mühimdir evkat-ı vechile akid olub babı ihtimamda dakika fevt itmeye”¹⁵⁷. İfadeleriyle demir madenlerinden sorumlu olarak tayin edilen memurlar arasında çavuşlardan istifade edildiği görülmektedir. Madenin işletilmesiyle alakalı idari görevi üstlenen çavuşlar; hammadde temini, işçi talebi ve üretim ile ilgili yapılması gerekenleri gerçekleştirmektedir.*

Osmanlı devleti savaş dönemlerinde her zamânkinden daha fazla hammadde ve işçiye ihtiyaç duymaktaydı. Topçubaşına gönderilen 979/ 1572 tarihli hüküm “...*Kilis yanya Ferhad südde-i sadetime mektûb gönderüp Kilis sancağına tabi Gelüç Kamangrad nâmu kaleleri maiyetinde bir demir madeni tar olub Semendre sancağına tabi yahi nâm madenden hasıl olan yuvalaklar bundan ahir hasıl olur deyü gözetenler haber virdüklerin bildürüb ve anda toplar yuvalak dökülmesü için birkaç üstad gönderülmesi i'lâm eylediği acelden beş nefer dökümcü gönderülmesi emr idüp buyurdum ve vardukda haze hükümlerden yuvalak dökmede mamur beş nefer üstad*

¹⁵⁶BA, MD, 30, h. 303, s. 124.

¹⁵⁷BA, MD, 16, h. 80, s. 43.

ta'yîn ve irsal eyleyesiz varub madeni mezbûra hudmetinde olan ikameti tar kimesne gönderüp ve nihayet gönderdikte alel-tafsîl yazub gönderesun"¹⁵⁸. Devletin bu konuya ilişkin organizesine örnek teşkil edecek mahiyettedir. İşçilerin daha düzenli şekilde çalışmaları sağlanarak, hammadde kaynaklarının veriminin artırılmasına imkân verilmek istenmektedir.

İş gücüne olan katkılarından dolayı değirmenler, endüstriyel üretim için önemli bir yere sahiptiler. Üretimin devamını sağladıkları ve talebin çok olması münasebetiyle değirmenlerin işlevini verimli bir şekilde yerine getirmesi gerekmektedir. Filibe kadısına gönderilen 981/ 1574 tarihli hükümde "... *Samakoda miri kereste fermân olunan koyun çavuşa mektûb gönderüp Samakoda tersane-i amire mühimi için işlenmesi emr olunan demür asiyabı izhar olunub kira ile Filibe'ye irsal olundukda Filibe'de kira arabaları tutulub Edirne'ye irsal olunması lâzım ittüğün bildirdiğin buyurdum ki anın gibi tersane-i amireme müteallik Samakoda demür asiyabı Filibe'ye geldiğin isal tahir eylemeyüb kifayet kadar kira arabalarını tedârük idüp Edirne'ye irsal eylemek bâbında sevk ve ihtimam eyleyesiz Filibe'den Edirne'ye geldiklerinde Edirne kâdısı kara arabalarını tedârük edib tersaneden...*"¹⁵⁹ Değirmenler için gerekli levazımdan söz edilmektedir. Demirin değirmenin bizzat binasında kullanımı mümkün olduğu gibi değirmenin gerekli aksamalarında (çarkında ya da mil çubuğunda)kullanılmış olması da muhtemeldir.

Demir madeni açısından zengin yerler Kiğı, Bilecik, Van, Ordu, Ünye, Satılmış ve Divriği olarak zikredilebilir¹⁶⁰.

4.1.2. Güherçile

XIV. yüzyılda eczacılık ve kuyumculukta kullanılan güherçile, XV. ve XVI. yüzyıllarda yaygın olarak barut imâlatında kullanılmaktaydı¹⁶¹. Barut imâlinde kullanılan güherçile, güherçile madenlerinden çıkartılarak gerekli işlem basamaklarından sonra kullanıma hazır hale getirilmekteydi. Barutun savaş sanayindeki önemi göz önüne alındığında güherçile madenlerinin de işletilip sorunsuz çalışması bir

¹⁵⁸ BA, MD, 16. h. 127, s. 62.

¹⁵⁹ BA, MD, 23, h. 293, s. 144.

¹⁶⁰ Ü. Koç, *XVI. yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s.21-22.

¹⁶¹ *Aynı eser*, s.56.

o kadar önem arz etmekteydi. Devletin sürekli olarak baruta duyduğu ihtiyaçtan dolayı güherçile madenleri oldukça verimli çalışmak durumundaydı.

Güherçile madenlerinde yaşanan olumsuzluklar beraberinde savaş sanayisi için bir çok aksaklık ve sorun getireceğinden bu durumlara mahal vermeden yerinde ve zamânında yaşanan sıkıntıların giderilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı devletin güherçile madenlerini sık sık denetlemesi ve ihtiyaç duyduğu güherçileleri stoklarında yeterince bulundurması gerekmektedir. Öyle ki Kayseriye kadısına gönderilen 978/ 1571 tarihli hükümde “... *köherçile nazırı olan südde-i sa’âdetim çavuşlarından Ali zide kadrehu südde-i sa’âdetime mektup gönderup taht-ı kazanda vâkı’l olan köherçile madenine ba’zı kimseler süprüntü döküp mezbelelik eylemekle köherçile madeni harap olduğun bildirmeğin buyurdum ki vusûl buldukta onun gibi köherçile madenine süprüntü dökmüşler ise kimler dökmüştür yine onlara köherçile madenin tathir eyleyüp pak ettiresin ki köherçile toprağı alınıp köherçile tahsil oluna köherçile husûsu mühimdir ihmâlden hazer edüp eğer köherçile madenin tathir eylemekle ve eğer sair mu’âvenet lâzım olan husûslara mu’âvenet eylemekde dakika fevt eyleyüp ihmâlden hazer eylesin anun gibi işlemeyüp köherçile madeni üzerine süprüntü dökkenleri yazup bildirsin.*”¹⁶². Güherçile madenlerinde karşılaşılan sorunların giderilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını ve sorun çıkartanların bildirilmesine ilişkin ifadeler yer almaktadır.

Devletin güherçile madenleri denetim altında tuttuğuna dair bir hüküm de Kırşehir kadısına gönderilen 978/ 1571 tarihli hükümdür: “...*kazada tertip gönderüp köherçile karhanesinde sabur köherçile mukata verilmişken benim itayı köherçile verilmişken i’lâm eyleyesiz buyruldukta vusûl buldukta köherçile husûsuna ona göre mağdet olub ol bâbda maderi köherçile işletüp tarir oldurur edayedir menavente lâzım olan mevanet edüp köherçilenin bu vârid eyledi*”¹⁶³. Merkezi otoritenin talep ettiği güherçileyi karşılayamaması güherçile ihtiyacına karşılık güherçile madenlerinde istenilen verimin alınamaması ve nedeninin merkez tarafından denetlenerek gerekenin yapılmasına ilişkin ifadeler yer almaktadır.

Güherçile madenlerinde çalışan halkın çalışma şartlarının ağır olmasından dolayı yaşadıkları sıkıntıların giderilebilmesi için çalışanların haklarının gözetilmesi de ehemmiyet gerektiren bir husustu. Devletin güherçile madenlerinden istediği verimi

¹⁶² BA, MD, 14, h. 146, s. 108.

¹⁶³ BA, MD, 14, h. 149, s. 109.

alabilmesi için madenlerin verimliliği kadar çalışanların verimliliği de önemliydi. Güherçile madenlerini denetimi altında tutan devlet iş gücüne dayanan aksaklıkları da bu yolla gidermekteydi. Silistre beyine gönderilen 978/1571 tarihli hükümde “... *Hırsova kâdîsı südde-i saaetime mektup gönderüp erbâbı tımdan köherçile nazırı Mahmud yedi sekiz aydan beri Hırsova’ya gelmeyüp ve Hırsova kurbünde olan köherçile madeninde ona kazan olmakla bir gün bir gecede otuz araba odun yanup elli altmış araba köherçile toprağı harcolunup kaza-i mezbûrda olan re’âyâ ekser evkatta odun ve toprak taşımaktan hali olmayup ve Hırsova’ya karip odun olmamakla re’âyâ mütezaccer olup re’âyâyı istihdam için müstakil bir kul veyahut Hırsova dizdarı ta’yîn olunmak husûsun bildirdi imdi köherçile husûsa ziyâde mühim olmağın buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda sen dahı bizzat mukayyed olup köherçileye müteallik vâkı’ olan husûslarda eğer odunu ihzar ettirmekde ve eğer re’âyâyı ve sair köherçile mubaşirlerin istihdam edüp köherçilenin tevhir ve teksiri bâbında mu’âvenet ve muzâharet eyleyüp vafır ve müstevfa köherçile işletmek husûsunda enva-i sai ikdâm eylesin*”¹⁶⁴. Devletin güherçile madenlerini detaylı bir şekilde denetlediğini görmekteyiz. Hüküm de yer alan ifadelerden anlaşıldığı üzere güherçile madenlerinde çalışanların başlarında devlet görevlisinin bulunmamasından dolayı çektikleri sıkıntı dile getirilmektedir. Ayrıca bu durum aksaklıklara ve verimin düşmesine neden olmaktadır.

Savaş sanayinde sıkça ihtiyacı hissedilen barutun temini için sürekli olarak güherçile madenlerinden yeterli miktarda güherçilenin işlenip baruthanelerde kullanılacak hale getirilmesi gerekmektedir. Şam beylerbeyi defterdarına gönderilen 978/ 1571 tarihli hükümde “... *hâlâ köherçile husûsunda ziyâde muzayaka olup ol-cevanibte dahı köherçile işletmeğe kabil yerler var ise tedbi eyleyüp dahı mümkün olduğu üzere ve vaz-ı müstevi köherçile işltmek emr idüp buyurdum ki vusûl buldukta tehîr eyleyüp ol-cevanibte köherçile işletmeye kabil yerler var ise tedbi eyleyüp mümkün olduğu üzere kaç kazgan vazı’ eyleyüp işletme kabil ise hüsnü tedârük eyleyüp köherçile işletme envai suhur iderek işleyen febi usul tedârük olunub ne kadar kazgan ve vazı’ olunduğu buyrulasın*.”¹⁶⁵ yer alan ifadelerde ihtiyaç duyulan güherçilenin çabucak temin edilmesi ve gönderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

¹⁶⁴ BA, MD, 14, h. 220, s. 155.

¹⁶⁵ BA, MD, 14, h. 183, s. 109.

4.1.3. Kurşun

Osmanlı Devleti için önem arz eden cevherlerden biri kurşun diğeri gümüştü. Kurşun, top güllesi ve tüfek fındığı dökümünde kullanılması münasebetiyle askeri açıdan önem arz etmekteydi. Savaş alanlarında hızla tüketilen kurşunun yerine yenilerinin hazırlanması, hali hazırda yeterli mühimmat bulundurması istenildiğinden kurşun ihtiyaç duyulan önemli bir metaaydı. Bu yüzden kurşun madenlerinin yüksek verimde çalışmaları gerekiyordu.

Savaş sanayinin gereklerinden olan kurşun, kurşun madenlerinden temin edilmekteydi. İhtiyaç halinde, ihtiyaç miktarınca kurşunun acil olarak gönderilmesi yahut madenlerin denetimlerinin yapılarak verimlerinin yükseltilmesi istenilmekteydi. Hakkari Beği Zeynel Beğe gönderilen 985/ 1578 tarihli hükümde “...*Vire beğlerbeğine mektûb gönderüp tüfenk fındığı tedârüki için kurşun lâzımdır diyü bidirmekde ol keden ve aker ve mustefin kurşun tedârük olunub gönderilemesine irsal idüp buyurdum ki varıcak bu bâbda evkan mukayyed olub müşarün ileyhinde haber ve mektup gönderüp geldikte taleb ittüğü mikdarı kurşunu tearik idüp göndermek bâbında zeyle akdem ve ihtimam eyleyesin kurşun husûs mühimmatdandirevkane mukayyed olub ihmam ve mesameleden olunub tedârük olunub götürdükde yazub bildiresin¹⁶⁶” kurşun ihtiyacının giderilebilmesi için madenden talep edilen kurşunun hazırlanarak kime nasıl teslim edileceği detaylarıyla ifade edilmektedir.*

Kurşun madenlerinde tüfek fındığı imâlatının yanı sıra top yuvalaklarında da kurşun kullanılmaktaydı. Van beylerbeyine gönderilen 978/1571 tarihli hükümde “...*südde-i sa’âdetime mektup gönerüp Hakkari beği Zeynel dame izzehunun sancağında vâkı’ olan kurşun madeninden üç yüz bin yuvalak dökülmek için hükmü hümayûnum irsal olunmağın mumaileyhin oğlu olup Albak beği olan Mehmed dame izzihu fermân olunan yuvalak hasıl olacak kurşunu yanından tedârük edüp vana gönderüp irsal olunan kalıplara dökülmek üzere olduğun bildirmişsin imdi yuvalak husûsu mühimmattandır buyurdum ki vusûl buldukda emri sabıkım mûcebince lâzım olan yuvalağı muaccelen erişdirmek bâbından enva’i mesai-i cem’ilen vücuda götüröresin¹⁶⁷”. Top yuvalağı için gerekli olan kurşunun top yuvalağı dökümünün gerçekleştirileceği yere gönderilerek ihtiyaç duyulan top yuvalaklarının hazırlanması*

¹⁶⁶ BA, MD, 31, h. 380, s. 169.

¹⁶⁷ BA, MD, 14, h. 646, s. 457.

istenmektedir. Kurşunun geç tedârük edilmesi top yuvalaklarının da dökümünü geciktireceğinden kurşun madenlerinde herhangi bir aksaklık yaşanması istenmemektedir. Ayrıca merkezden top yuvalağının kalıp standartlarının da gönderildiği anlaşılmaktadır.

Kurşun Anadolu’da büyük oranda Hakkâri’den ve Erzurumda’ki Çanice madeninden çıkarılmaktaydı¹⁶⁸. Erzurum Beğlerbeğisine gönderilen 1574 tarihli hükümde Çatha madeninde hâsıl olan kurşunun İran’a kaçışının engellenmesi için özel ihtimam gösterilmesi ve tüfek fındığı dökülmek üzere Erzurum’a sevk edilmesi istenmiştir. Bu ifadelerden elde edilen kurşunun ülke dışına çıkışını engelleme noktasında problem yaşandığı anlaşılmaktadır. Özellikle İran sınırının kontrol altına alınabilmesi için merkezi yönetimin özel çaba sarf ettiği görülmektedir¹⁶⁹.

Madenlerin gereği gibi işletilmesi ve hiçbir şekilde atıl kalmaması için düzenlenen ağır müeyyideler gerçekten dikkat çekicidir. 1454 tarihli Serebrinic Ma’den Yasaknâmesi’nde, *“Varup cem’î ma’denleri ve mecmû‘ mahsûlâtı göre gözete ve çarhları ve kuyuları işlede. Ve emrüm üzre amel etmeyen âvâreleri ve kuyucuları dutup iş işlede, işlemeyenleri sekidüp haklarından gele”*¹⁷⁰ ifadesi doğrudan maden işçileri üzerindeki yaptırımını göstermektedir. Bir diğer yaptırım ise maden sahiplerine yöneliktir: 26 Nisan 1494 tarihli Novo Berdo Kanunnâmesi’nde *“Ve dahı şol kuyu ki, ölçülmüş ve cevher ola, ol yeni kuyu bir yıl ve altı hafta battâl olsa, her kim ihya ederse onun ola”*¹⁷¹ denilmektedir. İfadelerde kuyudan çıkartılan cevherin oldukça değerli olduğu ve üretim organizasyonunda değerlendirilmesinin gerektiği vurgulanmaktadır.

Mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre inceleme dönemimizde Anadolu’da faal olan iki gümüş madeninden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki Canca madenidir. Bizans döneminden beri faaliyette olan bu maden, Erzurum Beğlerbeyliği sınırları içinde, Gümüşhane’deydi. Canca madeninin işleyişine ilişkin bilgi veren birkaç Mühimme kaydı mevcuttur; ancak bu kayıtlarda üretilen gümüşün miktarına ilişkin

¹⁶⁸ Ü. Koç, *XVI. yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi*, s. 27.

¹⁶⁹ Aynı eser, s. 28.

¹⁷⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 1, s. 482.

¹⁷¹ Aynı eser, c. 2, s. 547.

herhangi bir rakam telaffuz edilmemektedir. Rakamsal bilgiler bir diğer madenden, Amasya'daki gümüş madeninden gelmektedir.¹⁷²

Fatih Devri Gümüş ve Eski Akça Yasaknâmesin'de yer alan *“ve emrim bu üzeredir ki, avadanlık işleyen kuyumcı ve sırmacı kişiye iki yüz dirhemine varınca gümüş satıla anın bahanesi ile ziyâde gümüş alub satmayalar ve işledükleri gümüş avadanlığına kalay ve kurşun ve bakır katmayalar, saf gümüşten işlemeyüb kalb işleyecek olursa ki, kulum bula, yasağın yerine getürüb gereği gibi hakkından gele, kimesne mani' olmaya”¹⁷³.* İfadelerle devletin gümüşe duyduğu ihtiyaç ve gösterdiği önem dile getirilmektedir. Ayrıca gümüş madeninin kullanılan yerlerde mutlaka belirtilen miktarlarda kullanılması ve bu hususa özen gösterilmesi gerektiği de belirtilmektedir.

Konuya ilişkin bir diğer hüküm yine Fatih Devri Gümüş ve Eski Akça Yasaknâmesi'nde *“ve her kimde gümüş sezerse, alub darbhaneme ilede. Ve yolcuların yükselini ve bezzazistan sanduklarını ve karbansaray hücrelerini araya. Her kimde ve eski akçe bulunursa, alub darbhaneme getürüb teslim ede, dirhemine ikişer akçe hesabı üzere akçesin vere”¹⁷⁴.* Şekliyle yer almaktadır. Gümüşün saklanması yahut ülke dışına çıkarılması bir suç unsuru olduğu görülmekte ve gümüş madenin değerli olmasından dolayı herkesin sahip olacağından fazlasına sahip olmamaları hususuna dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

4.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

4.2.1. Demir

Hükümlerde yer alan ifadelerde, demir madenlerinin sıkça kullanıldığı dile getirilmektedir. Madenden çıkartılan demirlerin döküm işleminden geçirilmesiyle top ve gülle yapımı Osmanlı Devleti için oldukça mühim bir konudur. Gülle ve top dökümüne ilişkin hükümlerin oldukça fazla olması, devletin bu konuya gösterdiği hassasiyeti anlamamız açısından önemlidir. Ayrıca demir madeni gemi inşasında ba'zı alet ve edevatların yapımında kullanıldığı da bilinmektedir. Geniş bir kullanım alanına sahip

¹⁷² Ümit KOÇ, “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (www.e-sosder.com)*, c. 8, (Güz-2009), S. 27, s. 275.

¹⁷³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 1, s. 571.

¹⁷⁴ *Aynı eser*, c. 1, s. 571

olan demir merkez için oldukça önemli bir madendir. Derğiemenlerin yapımında ve bazı parçaların imalatında da yine demir önem arzeder bir durumdadır. Hükümlerden edindiğimiz bilgilere göre demir madenlerinin işlenmesi ve denetlenmesinde devletin çavuşları görevlendirdiği anlaşılmaktadır. Devletin oluşturduğu organizasyonda hem işçilerin hakları korunmakta hem de hammadde madenlerden çıkartılması ivme kazanmaktadır. Stratejik öneme sahip olan demirin düzen dahilinde çıkartılması önemli bir husustur. Ayrıca dökümhanerde gerçekleştirilen dökümlerin zamanın öne çıkan dökümhanesi olan Samako ocağındaki gibi gerçekleştirilmesi sıkça hükümlerde vurgulanmaktadır. Bu durum bize döküm konusunda da standartların oluşturulduğunu göstermektedir.

4.2.2. Güherçile

Barut yapımında çok önemli bir hammadde olan güherçile, güherçile madenlerinden çıkartılmaktadır. Güherçilenin temini oldukça önemlidir. Barutun savaş alanında kullanımı ülkenin istikrarı için önem arz ettiğinden dolayı barutun imâlinde güherçilenin iyi saklanması ve teminin düzenli olarak sağlanması önemlidir. Bundan dolayı devlet bu konuya hassasiyet göstermekte ve sürekli denetim altında tutmaktadır. Güherçile madenlerin yaşanması muhtemel bir problem ortaya çok büyük bir felaketi çıkaracağından her hangi bir sorun olduğu durumunda hemen halledilmesi hükümlerde istenmektedir. Gereğinin yapılmasının belirtildiği hükümlerde sorumluların da cezalandırılması istenmektedir. Güherçilenin barut yapımında kullanılıyor olması dolayısıyla sürekli olarak işlenmesini gerektirmekteydi. Bundan dolayı güherçile madenlerinde çalışanların haklarının gözetilemesiyle verimlerinin yükseltilmesi sağlanmaktadır.

4.2.3. Kurşun

Hükümlerde yer alan ifadelerde kurşunun temin edilmesi askeri alanda oldukça önemlidir. Kurşun top güllesi ve tüfek fındığı dökümünde kullanılmaktadır. Bu nedenle önem arz etmektedir. Bu nedenle devletin sıkı denetimi altında tutulmaktaydı. Kurşun madenlerinin yerleri de hükümlerde belirtilmektedir. Ayrıca hükümlerde kurşun madenlerinin nasıl işletilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

İŞGÜCÜ ORGANİZASYONU

1. İŞGÜCÜ ORGANİZASYONUNDA İDARECİLER VE MÜTEŞEBBİSLER

1.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

“Van Beğlerbeğisine ve defterdarına hüküm ki vilayet-i Van’da işlenen hassa top yuvalakları maden emini olan Diyarbakır züamasından Rıdvan gelüb zıkr olunan maden için Rum ilinde vâkı’ olan hümâyûnum üzere bir ocak Samako yapılmak lâzım ve mühim olub diğer ma’den-i mezbûreye karyeye sureti nâm-ı karyede samako ocağı yapılmak mümkündür deyu i’lâm ittiğünüz südde-i sa’âdetim topçularından iki nefer üstad ta’yîn olundu ma’en irsal olunmuşdur buyurdum ki vardukta göresin arz olunduğu üzere karye’i mezbûrede samako ocağı bina olmak mümkün ise bir samako ocağı bina ittirüb lâzım olan hizmetlerinden eda idüp muhasabelerine işaret ittireler ama bu bahane ile mâl-ı miriye olandan hazer eyleyesiz”¹⁷⁵. 985/1578 tarihli bu hüküm Van beylerbeyine ve defterdarına gönderilmiştir. Hükümden anlaşılabacağı üzere Van beylerbeyi, beylerbeyliği sınırları içinde yer alan bu madenden haliyle madende yapılması emr olunan ocaktan mülki amir olarak sorumludur. Defterdarın da bezer şekilde eyaletin hesap işlerinden sorumlu olması münasebetiyle bu işle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu ocağın yapımından bizzat sorumlu olan kişi maden emini sıfatıyla Diyarbakır züamasından Rıdvan isimli kişinin olduğu anlaşılmaktadır. Takip eden hükümlerde eminin madenlerin işletilmesinde idareci olarak ne gibi bir yükümlülüğe sahip olduğu ayrıntılı olarak görülecektir.

“Kığı sancağı beğisine hüküm ki ve Kığı kâdisına hüküm ki; Kığı’da olan ve demir madeninde işlenen top yuvalakları ihdas olunan Kığı madenine mu’âvenet için ırgat lâzım olmağın buyurdum ki vusûl buldukda ihtiyarlar ile ırgadlık işleyenlerden kifayet mikdarı ırgat tedârük edib ücretlerin ile işleddirüb ücretlerin aldıktan sonra kaçib gaybet idenlerin yine buldurub getürtüb kurur ve noksan üzere

¹⁷⁵ BA, MD, 30, h. 303, s. 124.

olundukdan ve ırgat olmamakla karhaneler mu'tal olmakdan hazer eyleyesin ¹⁷⁶. 986/1579 tarihli hükmün K1ğı sancak beyine ve kadısına gönderildiğı görölmektedir. Hükümde K1ğı sancak beğinden mülki amir olması münasebetiyle sancağı dâhılinde yer alan demir madeninde işlenen top yuvalaklarının dökümü için ihtiyaç duyulan çalışanların temininden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Kadı da benzer şekilde merkezden gönderilen emirleri sancakta kayıt altına almakla yani sicillere kayd etmekle yükümlü olduğundan bu hükümde muhatab alınmıştır. Hükümün asıl gönderiliş amacı K1ğı madeninde istihdam edilecek ırgatların teminine yöneliktir. İleride vasıfsız işçilerden bahsedilirken ırgatların istihdamına ilişkin açıklayıcı bilgiler sunulacaktır.

*“Trabzon Beğ'i Ömer beğe hükümki hâlâ Trabzon'da olan barut kazganları ve dinkleri ve barut mühimmi için Erzuruma götürmek emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda te'hir itmeyüb Trabzon'da olan kazganları ve dinkleri ala tacil Erzurum'a irsal eyleyesin ki barut mühimmatı istimâl oluna ve tevkîr gönderüldüğü tacil tedârük olduğun yazub bildirsin ...”*¹⁷⁷. 986/1579 tarihli hükmün Trabzon Beyi'ne gönderildiğı görölmektedir. Osmanlı idari sisteminde tıpkı beylerbeyi ve sancak beyi gibi beyin de mülki amir olduğu ve bu münasebetle idari bölgesindeki tüm gelişmelerden sorumlu olduğu görölmektedir. Hükümde barut yapımında kullanılan kazgan* ve dinklerin* Erzurum'a sevk edilmesi bu bağlamda Trabzon Beyi'nden istenmektedir. Barut imâlatının emredildiğı hükümdeki işlemlerin bey tarafından kontrol edilmesi istenmektedir.

“Şehr eminine gönderilen hüküm ki yüz pare kadırgaya kifayet eder on birer vukiyye yuvalak atar top ve dökülmek lâzım olmağın zikr olunan toplara kifayet ider bakırı ve çıra tomruğu ve sâyir mühimmatı bittedârük olunmak emredüb buyurdum ki vusûl buldukda tophane-i amireye varub dökümcü başıyla ve tophane-i amirem üstadlarıyla müşavere idüp dahı ol miktar gemilere kifayet ider on birer vukiyye topların dökülmesine mübâşeret itdürüb kifayet kadarı eğer bakırdır ve eğer sair mühimmatlarıdır tedârük idüp itmame maslahat itmek bâbında envai ihtimamın vücuda getüresüz ve senki dökücü başısın kaç kıt'a top dökülmek iktiza iderse ne miktar bakır ve sâyir ihracat lâzım olursa kabz idüp dahı bir an ve bir saat tahir ve iram eylemeyüb dökmesine mübâşeret idüp emrim üzere lâzım olduğü miktarı topları

¹⁷⁶ BA, MD, 35. h. 539, s. 214

¹⁷⁷ BA, MD, 32, h. 211, s. 102.

* Barut kazganı olarak ifade edilen gereç ise barutun hazırlandığı kazandır

* Dink; sayak (yünden dokunmuş kaba giysi), aba gibi kumaşları dövmeye yarayan bir araçtır.

*yetiştiresin ve bu bâbda ne vechile tedârük olunduğuna mufassal ve meşruh yazub bildiresin ve eğer yalnız topçu başı gelmemişse dökümcü başı ile müşavere idüp dahi heman mübâşeret eylesin”*¹⁷⁸. 979/1571 tarihli bu hüküm tophanede dökülecek toplar için gerekli emtianın tedarik edilmesi ve ardından teknik donanımına haiz çalışanlarca top dökümünün gerçekleştirilmesi şehremininden talep edilmektedir. Şehirlerin mahalli idaresinden sorumlu olan Şehremini adındaki görevliler Osmanlı idari teşkilatında içinde yer almaktaydılar. Ancak bu hükümde asli görevinin dışında top dökümünün gerçekleşeceği dökümhaneden, işçi temininden ve top döküm işleminin tüm aşamalarından sorumlu olduğu görülmektedir. Ayrıca, top dökümünü gerçekleştirecek çalışanların olmaması durumunda onların işinden anlayan kişilerin bulunarak döküm işleminin mutlak suretle gerçekleştirilmesi istenmektedir. Bu durum top dökümünün zamanında gerçekleştirilmesinin ne kadar önem arz ettiğini göstermektedir.

*“Vize kâdîsına hüküm ki bundan akdem hüküm-ü hümâyûnum yazılıb Yeni Ada’da binası emr olunan gemilerde mubaşir olmağın hassa arabacılarım başı ta’yîn olunup irsal olunmağın buyurdum ki vardukta müşarül ileyhin ve yanında olan yoldaşlarının zad ve zevadları ve sair levazımlarını akçeleriyle tedârük idüp bizzat üzerine varub görüb ve kifayet mikdarı ve demürce ve neccar tedârük idüp envai beğ ve itmeğın getüresin gemileri itmama eriştirmek ardınca olasız”*¹⁷⁹. 979/1571 tarihli bu hüküm kadının idari göreviyle alakalı bir diğer hükümdür. Hüküm her ne kadar kadıya atfen yazılmışsa da gerçekte istenilen hassa arabacıbaşısının gemi inşasına ilişkin yükümlülüğün yerine getirilmesi noktasındandır. Kadının buradaki görevi ancak işleyişin takibini yapıp sicile kaydetmekten ibarettir.

“Vulçitrin ve Yenipazar kâdîlarına hüküm ki Dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından samakoda demür hidmetinde olan koyun çavuş zide kadrehu südde-i sa’âdetime mektûb gönderüp anda haddadlık eyleyen üstadların ekserisi mevsim şitadır deyu hesaplaşub Taht-ı kazanuzda yerlu yerlerine vardukları husûsu arz eylemiş imdi anda miriye müteallik mühimmat çokdur muaccelen itmama irişmesi lâzım olmağın zikrolunan haddadlar giru ve muaccele samakoda irsal olunmasın emr idüp buyurdum ki vardukda te’hir ve teraki itmeyüb taht-ı kazanuzda olan ustalar haddadları emr-i şerifim mücebince alat ve esbâblarıyla muaccelen samakoda irsal

¹⁷⁸ BA, MD, 16. h. 151, s. 75.

¹⁷⁹ BA, MD, 16. h. 554, s. 312.

eyleyesin ki varub hidmetinde olalar bu husûs ziyâde mühimdir onat vechile mukayyed olub bâb-ı ihtimamda dakika fevt itmeyesin”¹⁸⁰. 979/1571 Tarihli hükmün yine kadılara gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu hükümde özellikle dikkatimiz çeken dergâh-ı muallâm çavuşlarından koyun çavuşun bu madeni denetleyici sıfatıyla gönderilmiş olmasıdır. Adı geçen çavuşdan demir hizmeti için gereksinim duyulan haddadları gerekli aletleriyle birlikte Samokov’a göndermesi istenmektedir.

“ Kaptan Paşa’ya hüküm ki Ahyolu’da bina olunan gemiler hidmetinde olan Hasan çavuş südde-i sadetime mektup gönderüp kalafatçıya ihtiyacı olub yüz nefer kalafatçı ve yenseri ve kurşun ve makara dili götürülmesini arz eylemiş tersane-i amiremde gönderilmesini emr idüp buyurdum ki vardukda binası fermân olunan gemilere lâzım olub taleb olunan eğer makara dilleridir ve eğer gayrıdır ve eğer kalafatçıdır ve emrim mûcebince taleb olunan mamûlde irsal ve isal eylemekde ihtimam eyleyesiz ne kadar nesne gönderildiğini defter ittirüb vechile tedârûki olunduğunu yazılıb bildirsin”¹⁸¹. 979/1572 tarihli hükmün kaptana gönderildiği görülmektedir. Gemi kaptanına bu içerikte bir hükmün gönderilmesi kaptanın, asli görevinin dışında ihtiyaca binaen görevlendirildiğine dair bir örnek niteliği taşımaktadır. Hükümde yer alan ifadelerden anlaşıldığı üzere gemi inşası için gerekli olan personalin ve malzemelerin tedarikini kaptanın organize ettiğini görmekteyiz. Bir önceki hükümde dikkat çeken husus burada da görülmektedir. Hüküm kaptana atfen gönderilmiş olsa da madenin işleyişindeki gibi gemi inşasında da çavuşun müfettişlik görevini üstlendiğini görmekteyiz. Ahyolunda gemi inşasında iş gücü olarak kalafatçıya ihtiyaç duyulduğu merkeze bildirilerek gerekli iş gücü teminin yapılması dile getirilmektedir. Yüz nefer gibi oldukça yüksek sayıda kalafatçı istenmesi inşası süren gemilerin bir o kadar fazla olduğunu gösterir. Ya da istenilen çok sayıdaki kalafatçılar, kısa zamân zarfında hızlı şekilde gemilerin inşa edilmesi gerektiğinin bir göstergesi olabilir. Gönderilen bu hükümde tedârük edilen mâlzemelerin kaydının tutularak merkeze geri gönderilmesi istenmekte ve tutulan kayıtların incelenerek iş organizasyonunun tamamlanacağı anlaşılmaktadır.*

“Topçubaşıya hüküm ki Kilis sancağında zuhûr olan demur top yuvalağı dökülmek lâzım ve mühim olmağın husûs-ı mezbûrda bir yarar üstad dökücü

¹⁸⁰ BA, MD, 16. h. 80, s. 43.

* Makara dili makaraların içindeki oyuklu bir parçadır. Bu oyuklu parça makaranın üzerindeki hâlâtın çalışma anında makara üzerinden kaymasını önler.

¹⁸¹ BA, MD, 18, h. 2, s. 1.

göndermek için mukaddema sana hükmü hümayûnum irsal olunmuşdu ol hidmete kim gönderilmiştir mâlum-u şerifim olmak lâzım olmuştur henüz gönderilmediyse muaccelen gönderilmesi emr idüp buyurdum ki vardukda tevkif itmeyüb ol hidmete kadir ve yarar lâzım olan alat ve esbâbıyla bir üstad gönderüp ve nemakule

göre döküleceğin tenbih idüp ol bâbda küllî ikdâm ve itmam üzere olmağın tenbih eylesin nâm mahalde olan demur madeninde dahı yuvalak dökülmesi için yarar üstad gönderüp tenbih eylesin ki tamam mukayyed olub anlara yuvalak dökülmeğin dakika fevt etmeyesiz”¹⁸². 979/1571 tarihli bu hükmün toçubaşıya gönderildiği görülmektedir. Topçubaşı Tophane-i Amire’deki en üst düzey sorumludur. Topçubaşının sorumluluk alanın yalnızca Tophane-i Amiere ile sınırlı olmadığı, ülkenin herhangi bir bölgesinde dökülecek toplardanda da sorumlu olabileceği bu hükümden anlaşılmaktadır

“Yeniçeri ağasına hüküm ki halen tersane-i amiremde binası fermân olunan gemiler husûsu ve tophanede dökülmekle emr olunan topları ahvâli ve şehr-i muhafazası bana emr olundu hitabına hümayûn-u miriyeye mevsul üzere olub gemiler tecellü erişmek mühimmatdan olunub bana mu’âvenet için vezaretten başka ad olub hükmü hümayûnum yazılıb eğer tersane mubaşir ve eğer tophane dökülmek üzere olan topları eriştirmekte durur ki şehr muhavazasında bana meavenet etmek emrüm olmadığı buyurdum ki vardukta hahir olmayup müşarül ileyh Melami olup zahirimi mübaşir görüldüğü üzerime eğer tersane-i amirende bina fermân olunan gemileri taşra eriştirmektedir. Tophanede dökülmek fermân olunan topları dökmeclidir ve eğer şehr muhafazası derman ve etman ve itsam ile sabirtu gösteresin hükmü şerife müşarül ileyhe din takdir eyleyüp envayi ve etme diyü kadırgalara kifayet her top on birer rukiyye taş attukları için luzum olan mühimmattan tedârük edüb paşaya hükmü şerife irsal olunmuştur”¹⁸³. 979/ 1572 tarihli bu hükmün Yeniçeri ağasına gönderildiği görülmektedir. Yer alan ifadelerde yeniçeri ağasından gemi inşasında, top dökümünde ve bunlar için gerekli hammadde olan ağaçların temininde ayrıca asli görevleri olan güvenliğin sağlanmasında kullanılacak yeniçerilerin istendiği görülmektedir. Yeniçerilerin savaşlarda gösterdikleri başarıların yanı sıra askeri alanda kullanılan gemilerin ve topların imâlatında çalıştırıldıkları da anlaşılmaktadır.

¹⁸² BA, MD, 16, h. 467, s. 241.

¹⁸³ BA, MD, 16. h.159,s.79.

Yeniçerilerin bu alanda teknik bilgiden ziyâde güçlerinden istifade edildiği düşünülmektedir.

Vezretten mütekaid Ferhad paşaya gönderilen hükümde “...*İnşallahu Teala evvel bahar hüccette asarda deryaya azim donanma-i hümayûn çıkarmak mühimmat-ı deyni devalatdan olmağın hâlâ yeniçeri ağası Siyavüş dame tersane-i amiremede gemiler binası ve tophane ve şehir muhafazası emrim olunub hidmet-i miri ve fert üzere olub bu bâbda siz dahı mu’âvenet eylemek lâzım olduğu ecilden buyurdum ki vusûl buldukda te’hir eylemeyüb müşarûlileyhi davet eyleyüp dahı vech ü münasib göüldüğü üzere eğer şehir muhafazasıdır ve eğer tersanehane amire hidmetidir ve eğer erbâb-ı fesat hakkından gelmektir muktezayı şer’i kayyim üzere görüb deyni devlet umurunda vezli maktub eyleyesiz”¹⁸⁴ yer alan ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bir önceki hükümle bu hükmün benzerlik taşıdığı görülmektedir. Hükümde yeniçerilerin askeri alandaki görevlerinin yanı sıra top dökümü ve gemi inşasında da görevlendirildiği anlaşılmakta ve yeniçerilerin idari alandaki görevleri ifade edilmektedir. Yeniçerilerin farklı alanlarda görevlendiriliyor olması uzmanlıklarından ziyâde iş oranizasyonunda önemli bir yere sahip olmalarından kaynaklandığı düşünülebilir.*

“İskenderiye beğine ve kâdısına hüküm ki anda toplar dökme için âdem irsal olmuşdu kaç top döküldü ise husûsu top döküldü arz edesiz ve dökülen topların çapın dahı Semendire caniblerinde yuvalak hidmetinde olan Mehmed çavuşa gönderesiz ki lâzım olan yuvalağı ana göre döküre”¹⁸⁵. Tarihli bu hüküm İskenderiye beyine ve kadısına gönderilmiştir. Hükümde yer alan ifadelerde savaş sanayisi için önemli bir yere sahip olan top ve yuvalaklarının dökümüne ilişkin bilgiler verilmektedir. Top yuvalaklarının dökümünden önce topların döküldüğünü anladığımız bu hükümde topların dökülmesinden sonra çapları belirlenerek onlara göre yuvalakların döküldüğü ve çaplarının toplara göre uydurulduğu anlaşılmaktadır. Bu iş organizasyonun başında da resmi görevli olarak bizzat çavuşun sorumlu olduğu görülmektedir.

“Gelibolu kâdısına hassa harcı eminine hüküm ki bundan akdem ol caniblerde on küt’a gemi bina olunmak emrim olmuş idi ol emr-i şerifim kemâ kâne mukarrer olmağın zıkr olunan gemilerin beş küt’ası nefs-i Gelibolu’da ve beş küt’ası

¹⁸⁴ BA, MD, 16, h. 154, s. 77.

¹⁸⁵ BA, MD, 14, h. 492, s. 345.

Kemer’de bina olunmak emredüb buyurdum ki vardukda te’hir eylemeyüb emrim üzre bina olunan on kıt’a gemilerin beş kıt’ası Gelibolu’da ve beş kıt’ası Kemer’de bina ittirüb Gelibolu’da bina olunan gemiler bi’l-fi’il ne mertebeye varub min-ba’d bina olunacak gemiler midir ne vechile tedârük olunduğu bildiresiz ve Kemer’de bina olunacak gemilerin ötesine muaccelen görüb binasına mübâşeret eyleyesiz ve kendileri için lâzım olan demuri şimdiden tedârükine mübâşeret eyleyüp satun alub dakika ile ol caniblerde işlettirmek mümkün ise rençberden heman üstadlar tedârük idüp işlettiresiz ve anda Tersane-i Amirem için demür virmek şartıyla muhafiyet üzre olan karada ziyâde demür bulunub tedârüki mümkün ise tedârük idüp dahı gemilerin sair mühimmatı ol caniblerde tedârüki münasib olanları mukaddem tedârük eyleyesin kalan mala arzı muhtaçdır demeyüb gemilere lâzım olan mikdarı tedârük itdürüb hazır ve müheyya eyleyesiz ve ahval müneccer olursa vuku üzere yazulub bildiresin’’¹⁸⁶. 979/1572 tarihli hükümde hükümün muhatabının bizzat kadı ve hassa harç emini olduğu anlaşılmaktadır. Kadının buradaki görevi demir madenine ilişkin gelişmeleri deftere kaydetmekle sınırlı olmayıp bizzat madenin işleyişinden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Hükümde adı geçen hassa harç emini ise gerçekte saraya ait satın alma işlerinden sorumlu memur olmakla birlikte, bu hükümde inşası emr edilen gemilere ilişkin hesapları tutmaktan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

“Küre-i mamure kâdîsına ve eminine hüküm ki hâlâ bağdad beğlerbeğisi mektûb gönderüp ol canibde ba’zı mühimmi için bakır lâzım idüğün bildirmekde bin kantar bakır tedârük idüp müferrema gönderildiğin üzere birecike değin gönderişib haleb beğler beğisine teslim olunub ondan su üzerinden gemi ile bağdata ulaştırmasın emredüb buyurdum ki vardukda tehir itmeyüb fermân-i şerifim mûcebince küre-i mamureden bin kantar bakır ihrar idüp dahı kira davarları ile birecike değin gönderüp müşarün ileyh haleb beğler beğisine teslim eyleyesin ne mikdar baki gönderülüb ve ne zamânda çıkub gitdüğün ve emrim üzere Birecik’e vasıl olub haleb beğlerbeğisi kayd ittüğüne müşaru-ileyden temerrük olub gönderesiz bakır husûs mühimmatdandır ana göre mukayyid olub ihmâl ve mesahaleden hazer eyleyesin sonra özrüm makbul olmaz sair husûsa ...’’¹⁸⁷. 985/1578 tarihli hükmün kâdiya ve emine gönderildiği görülmektedir. Kadının buradaki görevi daha önceki hükümlerde de bahsettiğimiz gibi madenin işleyişini denetlemek ve kayıt altına

¹⁸⁶ BA, MD, 16. h.552, s. 312.

¹⁸⁷ BA, MD, 33. h. 478, s. 224.

almaktan ibarettir. Osmanlı üretim organizasyonunda eminin idari görevi ise, belli bir maaş karşılığında bizzat iletmenin başında durarak işleyişi organize etmesi şeklinde ifade edilebilir. Nitekim bu hükümde eminden, belli bir miktar bakırı hasıl ederek Halep'e göndermesi talep edilmektedir.

*“Gelibolu eminine hüküm ki **كسرت** ne kadar geminin kerestesi hazır olup meremete muhtaç ne kadar gemi olduğu mâlum olmak lâzım olmağın buyurdum ki vardukda te'hir eylemeyüb bil fiil ne kadar gemi kerestesi mevcut olup ve meremete muhtaç ne kadar gemi olduğun bizzat yazub bildirsin dahı eğer ibtidaden bina olunması lâzım olan gemilerdir ve eğer meremeye muhtaç olan gemileri muaccelen bina ve tamir ve termiye mübâşeret eyleyüp alel tacil iriştirmek bâbında envai say ve ikdâmın zuhûre götürösin bu bâbda Gelibolu ve Lapseki ve Biga sancağı kâdîlarınaahkamı şeriye yazılıb eğer kereste ve eğer neccar ve sâyir lâzım olan husûslarda muavener eyleyüp tedârük itmek emr olmuştur ve ne vechile tedârük eyleyüp ne zamân mübâşeret eylediğın yazub bildirsin”¹⁸⁸* . 979/1571 tarihli hükümden eminin görevinin yalnızca madenlerin işletilmesiyle sınırlı olmayıp, gemi inşasında da görevlendirilebildikleri anlaşılmaktadır. Burada eminden gemi inşası için gerekli mâlzemelerin temini ve tamirati istenmektedir. Bu durum eminin bizzat işin başında aktif olarak bulunduğunu göstermektedir.

“Van beğlerbeğisine hüküm ki mektûb gönderüp Van'a tabi Karicgan ve Gavar nâhiyelerinde birkaç mahalde demir madeni zuhûr edib maden ahvâline bilenler haber vermeğın tutulub demiri götürölüb işemeğe kabil olduğu müşâhare olunub on beş akçe ile Van kullarından olan Rıdvan ve on beş akçe ile Mısır müteferrikalarından olan Ali ve on akçe ile Van kullarından diğör Ali ve on akçe ulufesi olan Hüseyin ve on akçe ile Adilcevaz kullarından olan Rüstem demir m adeni ahvâlinden haberdar olmağla zıkr olunan demur madeni olacak işledüb üç yıla varınca miriye kırk bin aded yuvarlak virmeğe mütea'hid olup on içör vukiyyeden dört bin yuvarlak ve dörder buçuk vukiyyeden dört bin yuvarlak ve bir buçuk vukiyyeli dört bin miriye yuvarlak ve birer buçuk vukiyye olan altı bin sahi haziret yuvarlağı ve buçuk vukiyye olan iki bin küçük haziret yuvarlağı ki cümle kırk bin yuvarlak olur tahsil ahirine değın miriye idüp masrafına miriden nesne almayub kendü yanlaından idüp ama yuvarlak kalıpların itmek kifayet mikdarı bakır ve kürek virilüb kuvvetlileri ahirinde geri teslim itmek üzere ve hasıl olan yuvarlağı

¹⁸⁸ BA, MD, 16. h. 131, s. 63.

gemiye koyub Van'a göndernelü olduklarında gemi navlunu miriden virilüb eğer kendilere teklif olunmak üzere kabul iderler şol şarttaki on beş akçe o mezbûr Rıdvan'a eamet ve gedüğü mütefferika olan mezbûr akçe tertibi ile südde-i sa'âdette bölüğe ilhak oluna ve kendüleri ile mübâşeret iden âdemlarına mahlul düşdüğünde beş gönüllü gedüğü ile hazar-ı gayretten dahı on gedüğü virile diyü iltizam ittiklerin bildirdiğin ecilden buyurdum ki vusûl buldukda asla tevkîttürmeyüb şart ve iltizamları için olunmak üzere heman maden-i mezbûrun işletdirmesine mübâşeret itdüresiz iltizam ittikleri üzere işletdirmesine mübâşeret itdüresiz iltizam ittikleri üzere istedikleri gedikleri ve bölük tertibi virilmek ma'ruzdur ama iltizam isdükleri mikdarı yuvarlağı Van ve Adilcevaz ve Muş ve Ahlat ve Bargiri kalelerinde olan bacaluşka kalucerite ve kalut Van miri miran ve kürek küçük haziret çaplarına göre işletdirüb ihtimam da ve dakika fevt itmeyesin ''¹⁸⁹. 981/1573 tarihli hükmün beylerbeyine gönderildiği görülmektedir. Beylerbeyinin idari görevine ilişkin bilgiler daha önceki hükümlerde sunulmuştur. Burada üzereinde dikkatle durulması gereken Osmanlı endüstriyel üretim organizasyonunda mültezimin yeri ve önemi olacaktır. İltizam sistemi Osmanlı üretim anlayışında sıklıkla başvurulmuş ve serbest teşebbüsü teşvik eden bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletmelerin belli bir bedel karşılığında üç veya altı yıl süreyle iltizama verilmesi ve işletme hakkını en fazla bedeli vaad eden mültezim sıfatlı müteşebbisin kazanması, sistemin esasını teşkil etmektedir. Burada ki hükümden Karicgan ve Gavar nâhiyelerinde birkaç mahalde tespit edilen demir madenlerinin işletme hakkı iltizam sisteminin gereği olarak birkaç müteşebbis tarafından talep edilmektedir. Hükümde isimleri zikredilen kişiler üç yıllık süreyle madenin işletme hakkını talep etmekte ve buna mukabil miriye 40.000 adet top yuvarlağı vermeyi vaad etmektedir. Hükmün devamında anlaşmanın detayları zikredilmektedir. Söz konusu mültezimler devlete vaad ettikleri yuvarlakları teslim ettikten sonra, üretim fazlasını satma hakkına sahip olacaklardır. Serbes müteşebbisler için iltizam sistemini cazip kılan taraf da budur.

“Liva-i Menteşe'ye tabi Havas-ı Atike müfettişi Bozöyük kâdîsı olan Bayazid'e ve nazırı Mustafa'ya hüküm yazıla ki hala kapuma gönderüp Hava-i mezbûreye tabi becin mamlahasına bervech-i iltizam emin olan Mehmed gelüb memlaha-i mezbûreden hasıl olan tuz örüsü olan yerlere üç yılda bir tuz tarh oluna gelmeğin tahvilim içinde hasıl olan tuzu olgelen adet ve kanun üzere tarh itmek istediğimde

¹⁸⁹ BA, MD. 24, h. 37, s. 14;

zıkr olunan re'âyâ olagelmişe muhâlif teallü eyledüklerinden mada memlaha-i mezbûre örüsüne âhar memlahâlârdan tuz götürüb isti'ması eylemekle mâl-ımiriye gadr ve iltizamımıza küllî zarar müretteb olmuştur didüklerin i'lâm eylemişsiz imdi buyurdum ki hükmü şerifim vardukda göresin kazaya i'lâm olunduğu gibi ise emin-i mezbûrun tahvili içinde olan memlaha-i mezbûreden hasıl olan tuzı örürü olub kadimden üzerlerine tuz tarh oluna gelenlere oligelen adet ve kanun üzre tarh ittirüb şer ve kanuna mualif ve olugelmişe mügayır kimesne teallül ve tezah ittirmeyesin ve zıkr olunan kimesnelere tenbih ve takid idesin ki ...'¹⁹⁰. 987/1580 tarihli bu hükümde

adı geçen Havası Atike müfettişi sıfatıyla Bozöyük kâdîsı Bayezid ve nazırı Muhtafa Becin tuzlasının teftişinden sorumlu olup işleyişe yardımcı olmak maksadıyla görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Ancak burada asıl üzerinde durulması gereken bervec-i iltizam emini Mehmed olmalıdır. Emin mukatayı bir müddet idare ettikten sonra mültezim gibi tahvil, süresi için bir meblağ önerebilir ve emanetle birlikte iltizamı kabul edebilirdi. Emanet ile iltizamı birleştiren bu işletme tarzına emanet-i ber-vech-i iltizam emine de emin bervec-i iltizam adı verilirdi¹⁹¹. Hükümde Becin Tuzlası'nı bervec-i emin sıfatıyla işleten Mehmed, sözleşmeden doğan hakkının devlet tarafından korunması talebiyle kendi işletmesi örüsünde dışarıdan tuz getirilip satılmasının engellenmesini istemektedir. Şüphesiz Mehmed'in bu talebi kendi pazar alanlarını koruyarak gerekli satışı yapabilmesi ve böylelikle devlete olan vaadini yerine getirebilmesi için zaruridir. Devlete olan borcun tahsilinde sonra üretilip satılacak tuzda sözleşme gereği bervec-i emin sıfatıyla Mehmed'inde payı olacaktır.

1.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Osmanlı üretim organizasyonunda iş gücü oldukça önemli yer tutmaktadır. İdari görevlilerin ve müteşebbislerin üretim organizasyonundaki görev paylaşımlarını içeren bilgilere hükümlerde sıkça rastlamaktayız. İdari görevlilerin arasında beylerbeyi, sancakbeği, bey, şehremini, kadı, kaptan, çavuş, topçubaşı, yeniçeri, arabacıbaşı, harç emini, defterdar ve emin yer almaktadır Bu idari görevliler bütün işletmeden sorumlu oldukları gibi asayiş sağlamaktan da sorumluydular. Müteşebbisler olarak da emin-i bervec-i iltizam ve mültezimler zirkedilmektedir.

¹⁹⁰ BA, MD. 41, h. 326, s. 145

¹⁹¹ Halil Sahillioğlu, "Emin", DİA, c. 11, İstanbul 1995, s. 112.

Osmanlı Devleti'nde bir eyaletin yönetiminden sorumlu olan kişi beylerbeyiydi. Beylerbeyi, bu görevinin yanı sıra yukarıda yazılı olan hükümlerden anladığımız üzere, madenlerin çalıştırılması, emrolunan döküm işlemlerinin gerçekleştirilmesi ve ihtiyaç duyulan çalışanların temin edilmesi gibi talapleri yerine getirmekle de görevliydi.

Sancak beyi olarak bahsi geçen kişi, sancak yönetiminin başında bulunan ve taşra idari sisteminde beylerbeyinden sonra gelen kişidir. Yukardaki hükümlerden anladığımız kadarıyla sancak beğlerinin mülki amir olma sıfatıyla madenlerde gerçekleştirilen top yuvalağı dökümünde ve bu döküm işlemi için ihtiyaç duyulan personelin temininde de görev aldıkları görülmektedir. Bu durum beylerbeyinin yaptıkları görevlerle paralellik göstermektedir.

Bey olarak ifade edilen devlet görevlisinin tıpkı beğlerbeği ve sancak beğinde olduğu gibi idari bölgelerindeki sorumlu olduğu bilinmektedir. Hükümlerde yer alan ifadelerden anladığımız kadarıyla beylerin sorumlu oldukları idari bölgede yer alan madenlerde çalışan işçilerin teminiyle ve madende gerekli metallerin üretimiyle de ilgilendikleri belirtilmektedir.

Şehremininin asli görevi; şehirlerin görsel ve sistemsel ihtiyaçlarını düzenlemek, temizliğini ve bakımını sağlamaktır. Şimdiki belediyeçilik sisteminin Osmanlıdaki ilk unsurlarını teşkil eden Şehremininin hükümlerdeki ifadelerde idari bölgesindeki bulunan dökümhanelerde top dökümü, dökümde çalışacak işçi temini ve topların denetimi ile ilgili görevlerle de uğraştıkları görülmektedir.

Asli görevi, ahali arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemek olan ve padişah beratı ile tayin olunan kadılar, adaleti sağlamakla yükümlüydüler. Bu görevleri yerine getirirken kadılar, hükümlerde emredildiği üzere görev yerlerindeki işleyişi denetlemek ve kayıt altına almakla görevli oldukları gibi, merkezden gelen emirler doğrultusunda zamân zamân top yuvalağı dökümü ve gemi inşasında, nitelikli eleman temini, çalışanların ihtiyaçlarının giderilmesi gibi husûsların gerçekleştirilmesi ile de yükümlü tutuldukları görülmektedir.

Osmanlı'da donanma komutanı olan kaptanlar, savaş halinde donanmanın başına geçerek savaşı yönetirlerken savaş olmadığı zamanlarda ise donanmayı savaşa hazır hale getirmekle mükellefdiler. Hükümlerde yer alan ifadelerde gemilerin ihtiyaçlarının giderilmesinde görevlendirilen kaptanlar, gemi inşasında kerestelerin ve benzeri ihtiyaçların temininde merkezle irtibat halinde bulunmaktadır.

Bir diğ er idari görevli olan Ç avuş ; kı dem seviyelerine göre elç ilik görevlerinde dahı kullınılmaktaydılar. Ç avuş lar merkezin isteğ i doğ rultusunda ç alı ş tırılan iş ç ilerinin denetiminden sorumlu olarak görevlendirildikleri gibi gü herç ile madenlerinde, gemi inş asında ya da onarımında iş ç ilerinin disiplinli ş ekilde iş lerini bitirebilmeleri ve gerekli ihtiyaç larının giderilmesini sağ layabilmek için yetkilendirilmekteydiler.

Hükümlerde Topç ubaş ı olarak zikredilen ki ş i tophaneden sorumlu olan ki ş idir. Topç ubaş ı, tophanedeki en rütbeli subaydır. Topç ubaş ına gönderilen hükümlerde top yuvalağ ı dökülm esi emredilmiş ve bu iş lemin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan ustaların ve iş ç ilerinin temin edilerek ihtiyaç ların giderilmesi istenmiştir.

Hükümlerde yeniç eri ağ asından asli görevleri olan güvenliğ in sağ lanmasıyla birlikte gemi inş asında, top dökümünde ve bunlar için gerekli hammadde olan ağ aç ların temininde görevlendirildikleri görülmektedir. Yeniç erilerin bu alanlarda görevlendirilmelerinin sebebi; teknik bilgid en ziyâde güç lerinden istifade edildiğ i düşünölmektedir.

Arabacıbaş ısı tabiriyle top arabalarını kullanmakla görevli olan arabacıların komutanı ifade edilmektedir. Arabacı ocağ ının komutanı olan arabacı baş ısı yukarıda zikrettiğ imiz hükümde gemi inş asının iş leyiş i ile ilgili olarak mübaş ir ta'yın edilmiştir. Burada mübaş irlikten kasıt devletin yapılmasını istediğ i bir iş için görevlendirdiğ i memur anlaşılmaktadır. Gemi inş asının iş leyiş ini devam ettirmek için görevlendirilen arabacı baş ısına hükümde de belirtilen gemi inş asında ç alı ş tırılacak olan demirci ve neccarların arabacı baş ının emrine verilmesi istenmektedir. Arabacıbaş ının gemi inş asında bu ş ekilde görevlendirilmesi ilk bakış ta ş aşırtıcı olabilir. .Bu durumun sebebi; arabacıbaş ıların gemilerdeki topların kundakları hakknda fikir yürütebilecek ve gerekli hesaplamâları yapabilecek donanıma sahip olduğ undan arabacıbaş ının gemi inş asında görevlendirilmesi gerekli bir durum olarak anlaşılabilir.

Hükümlerde harç emini olarak nitelendirilen ki ş inin saraya ait satın alma iş leriyle meş gul olan memur olduğ u bilinmektedir. Saray ile saray mensuplarının alacaklarını da bu memur tahsil eder ve sahiplerine getirip verirdi. Harç emininin bu görevlerinin yanı sıra yukardaki hükümlerden anlaşıldığ ı üzere gemi yapımındaki giderlerin tahsilâtını gerçekleştirdiğ i tahmin edilmektedir. Hükümlerde mâli iş lerden sorumlu olarak görevli tayin edilen Defterdarların da yer aldığını görmekteyiz.

Emin; olarak ifade edilen devlet görevlilerin belirli bir maaş mukabilinde devlete ait iş letmelerde sorumlu memur sıfatıyla ç alı ş tırıldıkları bilinmektedir. Bu

görevlilerilerin asli vazifelerin yanı sıra hükümlerde ifade edilen işletmelerde gerekli oranizatörlüğü de üstlendikleri anlaşılmaktadır. Gemi inşasında talep edilen kerestelerin temininde ya da maden işletmesinde gerek duyulan mâlzemenin ve işçilerin temininde eminlerin vazifelendirildiği görülmektedir.

İltizam sisteminin uygulandığı işletmelerde, tasarruf sahibi bizzat iltizamın işletme hakkını belli bir ücret mukabilinde elinde tutan mültezim idi. Devletin işletmelerini kira yoluyla alan mültezimler hem işletmeleri ayakta tutabilmekte hem de devlete belirli dönemlerde işletme bedellerini ödeyerek devlet hazinesine önemli katkıda bulunmaktaydılar. Bu usulde mültezimler vergiyi devletten daha çabuk ve daha ucuz bir şekilde tahsil ederler. İltizam sisteminde vergiler kendisi ile anlaşma yapılan mültezimlerden çoğunlukla toplam ve peşin olarak tahsil edildiğinden, Devlet bu suretle sabit bir gelir sağlamış olmaktadır. Mültezim, kâr da etse, zarar da etse, üzerinde anlaşılan bedeli devlete ödemek zorundadır. Ayrıca Devletin iktisadi alanda küçüldüğü dönemde müteşebbisin artışı görülmektedir. Devletin bu sisteme başvurması Osmanlı'nın müteşebbislere duyduğu güveni göstermektedir.

Mültezimlere işletmenin cazip gelmediği durumlarda, iltizam sistemine alternatif olarak devletin devlet memuru sıfatıyla eminler youyla madenleri işlettiği görülmektedir. Devletin itimat ettiği emin ismi verilen memur, belli bir ücret karşılığında işletmenin başında durarak işleyişin devamını sağladığı sisteme de emanet sistemi denilmekteydi. Mültezime benzer olarak hükümlerde eminlerinde iltizam sistemine dâhil oldukları görülmektedir. Emin mukatayı bir müddet idare ettikten işletmenin kar getirisini gördüğü zamânlarda mültezim gibi tahvil, süresi için bir meblağ önerebilir ve emanetle birlikte iltizamı kabul edebilirdi. Emanet ile iltizamı birleştiren bu işletme tarzına emanet-i ber-vech-i iltizam, emine de emin bervech-i iltizam adı verilirdi.

Hükümlerden anlayabildiğimiz kadarıyla, merkezden gönderilen emirler en yüksek rütbeli idari görevlilerden daha düşük rütbeli görevlilere belli bir hiyerarşik düzen içinde ulaştırılmaktaydı. Ve hükümden anlaşıldığı üzere Dîvân-ı Hümâyûn'da alınan kararlar hükümlerde adı geçen idari görevlilere gönderilmekte, bölgedeki işleyiş bu görevliler tarafından takip edilmektedir. Ayrıca bu işleyiş kadılar tarafından kayıt altına alınmakta ve merkeze rapor edilmektedir.

2. TEKNİK İŞGÜCÜ

2.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

979/ 1572 tarihli Kefe beğine ve kâdısına gönderilen hükümde”... *Sinop ve Amasra’da mücedda gemiler bina olunmak emrim olub neccar ve burgucu ve bıçkıcı ve kalafatçı lâzım olunub ol caniblerden gönderesin emr idüp buyurdum ki vardukta bir an tehir ve irak itmeyüb eğer neccar ve eğer burgucu ve eğer bıçkıcı ve kalafatçıdır ne kadar bulunursa alel esami defter eyleyüp alat ve esbâbı ile beraber yarar âdemlarınız koşup emr-i şerifim müşdeasınca irsal ve isal eyleyesin muaccelen emr-i şerif hudmetün eyleyeler zıkr olunan hudmetlere mubaşir ta’yîn olunub irsal olunanlara muhkem tenbih ve tekid eyleyesiz sene-i sabıkada olduğu gibi ihmâl ve müsahele itmeyüb itmam-ı maslahatta ihtimam üzere olalar şöyle ki hudmet kifayet üzere olub celb ve ahz ittükleri istima’ oluna nicesi sefere ait olur ana göre bâb-ı teltibe ve tekidde dakika fevt itmeyesiz bu husûs umur-ı mühimmedendir sair zamâna kıyas olunmayub bizzat mukayid olub zıkr olunan yarar âdemlariunuzla mahal-i mezbûre irsal ve isâl itmek zide ikdâm ve sen ihtimam üzere olasın bu hükmü şerifim size ne günde vasıl olursa ve ne vech ile tedârük idüp ne zamân irsal eyledüğün ve nekadar kimesne gönderdiğün nasb ve meşru’ defter idüp südde-i sa’âdetime arz ve i’lâm eyleyesin ve bilcümle ihracı fermân olunan ve eğer neccar ve eğer burgucu ve bıçkıcı ve kalafatçı her biri üzerine yüz ellişer neferden eksik göndermeyesin şöyleki geçen seneki ihmâl oluna asla özrünü kabul olmak ihtimâlî değildir eksik veyahud kem gönderesiz gemiler üzerinde taraf-ı mübâşeretinden ol bâbda ana siz küllî muateb olursuz’’¹⁹² .*

Merkezin istediği personelin aletleriyle birlikte gelmeleri talep edilmektedir. Aletleriyle gitmelerini istemelerinin sebebi gidecekleri yerde gerekli teçhizatın bulunmaması olarak yorumlanabilir. Ayrıca hükümde yer alan ifadelerde gemi inşası için ihtiyaç duyulan işçilerin nasıl organize edildiği de dile getirilmektedir. Çalıştırılmak üzere istenilen işçi sayısına baktığımızda 500–600 kişilik işçi sayısı telafuz edilmektedir. Bu da gemi inşasında muazzam sayıda işçinin istihdam edildiğini göstermektedir. Gemi inşasının savaş sanayi açısından önemli bir yerinin olmasından dolayı eksiksiz ve düzenli bir

¹⁹² BA, MD, 16, h. 174, s. 88-89.

biçimde gemilerin istenilen zamâna kadar bitirilmesinin gerektiği belirtilmektedir. Hükümde inşası emrolunan gemilerin geç bitirilmesinden dolayı sıkı bir denetimle inşa işleminin yapılması istendiği görülmektedir. Geçen sene gemi inşasında geçikme olmasından dolayı bu sene bizzat kadının olaya müdâhil olması istenmektedir.

979/ 1572 tarihli Vize ve Pınarhisar kadılarına ve dergâh-ı muallâm çavuşlarından İskender çavuşa gönderilen hükümde “... *Ahyolu ve Sizebolu’da ziyâdece gemi bina olunmak emrim olmakla ol canibde neccar ve kalafatçı müzayeke olmağın sizin yanınızda olan neccar ve kalafatçı ve burguculardan bir mikdar tefrika olunub Sizebolu’ya götürsüz...*”¹⁹³ . İfadeler yer almaktadır. Hükümde yapımı emrolunan gemilerin inşasında, personel sıkıntısı duyulmasından dolayı gerekli miktarda işçinin temin edilmesi istenmektedir. Eksikliği hissedilen personelin merkeze bildirilmesinin ardından gerekli olan iş gücünün o bölgeye kaydırılması suretiyle yarım kalan gemi inşasının geciktirilmeden tamamlanması sağlanmaktadır. Hükümde gemi inşasını gerçekleştirecek personel olarak neccarlar, kalafatçılar ve burguculardan söz edilmektedir. Benzer bir hüküm olan 979/1572 tarihli Varna kadısına ve Ali çavuşa gönderilen hükümde şu şekildedir: “...*sen ki çavuşsun mektûb gönderüp anda bina olunmak emr oluna gemilerin kerestesi dökülüb mubaşeret olunduğun ama neccar bulunmayub tersaneden birer neccar ve kalafatçı mezbûre gönderilmesi lâzım olduğun ve kendir bükücü olunub gelmek üzere olub ama bükücü bulunmayub yarar bükücüler lâzım olduğunu bildirmişsiz imdi götürülen halifelerle dahı on nefer emin neccar bulunursa her gemiye birer ikişer...*”¹⁹⁴ . İfadeleriyle gemi inşasında ihtiyacı hissedilen neccar, kalafatçı ve kendir bükücünün bir an önce temin edilmesi ve inşası süren gemilerin gerekli personel ulaşır ulaşmaz inşasının tamamlanması istenmektedir. Kalafatçı ve kendir bükücülerin yaptıkları işleri yapabilen kişilerin bulunmasının pek kolay olmamasından dolayı neccarların bulunması halinde inşası süren gemilere birer ikişer dağıtılmaları istenmektedir. Ayrıca bu hükümde ihtiyaç halinde gereksinim duyulan alana merkezden işçi sevkıyatı yapıldığı görülmektedir.

979/1571 Tarihli Topçubaşıya gönderilen bu hükümde“...*bundan akdem Rodnik kalesinde top yuvalağı döken topçular bölükbaşlarından Mehmet bölükbaşı geru top yuvalağı dökmek için topçulardan on nefer âdemli bu canibe götürülmesine emr idüp buyurdum ki vardukda tehir itmeyüb mezkûr bölük başıya on nefer topçu ile*

¹⁹³ BA, MD, 16, h. 276, s. 142.

¹⁹⁴ BA, MD, 16, h. 278, s. 142.

*bu canibe gönderesiz ne kadar lâzım olursa yuvalak dökmek için ol canibe getüre diyü bu husus mühimdir ihmâl idüp göndermek ve nice olasin”*¹⁹⁵ ifadeleri yer almaktadır. Topçubaşının idari görevlerinden bir önceki bölümde bahsetmiştik. Burada özellikle dikkatimizi çeken topçubaşının denetiminde üretim organizasyonun ne şekilde gerçekleştirildiğidir. . Mehmet bölükbaşının topçular bölükbaşı olarak zikredilmesi ve hıdmetinde kendisine yardımcı olmak üzere on nefer adamdan bahsedilmesi, döküm işleminin tıpkı askeri düzende olduğu gibi onluk sistem içinde yapıldığını göstermektedir.

979/1571 Tarihli Topçubaşına gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *Kilis beği Ferhat südde-i sa’âdetime mektûb gönderüp Kilis sancağına tabi Gelüçlü kamangrad nâm kal’aları maiyetinde bir demir madeni* *olub Semendre sancağına tabi bac nâm madenden hasıl olan yuvalaklar bundan ahir hasıl olur deyu gözeteler haber virdiklerin bildürüb ve anda olan toplar yuvalak dökülmesi için birkaç üstad gönderülmesi i’lâm eylediği acelden beş nefer dökümcü gönderülmesi emr idüp buyurdum ki vardukda hassa dökümcülerinden yuvalak dökmede mamur beş nefer üstad ta’yîn ve irsal eylesesiz varub madeni mezbûra hıdmetinde olan amma kaç nefer kimesne gönderüp ve ne zamânda gönderdiğin alel tafsıl yazub bildirsin”*¹⁹⁶. Osmanlı yönetiminin demir madenlerini işletilmesinde ihtiyaca göre madenler arasında usta ve işçi transferine önem verdiği, iş gücünü hangi madende verimli kullanılacaksa o madende istihdam etmeye özen gösterdiğini anlamaktayız. Bu hükümde top dökümünde mahir kişiler üstad olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca üstad kişiler mesleklerinde deneyimli olan, teknik kapasitesi yüksek ustalar arasından seçiliyor olmalıdır.

979/1572 tarihli Pizren beğine gönderilen benzer bir hükümde “...*Dergâh-ı Mu’allâm topçuları bölükbaşlarından Mehmed bölükbaşı top yuvalağı dökmek için irsal olunmuşdur ol bâbda mezkure mu’âvenet itmek emr idüp buyurdum ki varub hıdmet mezkure mübâşeret eyledükde lâzım olduğu üzere mezkure mu’âvenet idüp itmam maslahat seyi ve akdem eylesesin bu husûs umur-u mühimmedendir ana göre mukayyed olub ihmâl etmeyesin”*¹⁹⁷.İfadeleri yer almaktadır. Bu hükümde devletin iş organizasyonuna doğrudan müdahalesi ile önceden belirlediği ustaları gerekli yerlere

¹⁹⁵ BA, MD, 16. h. 482,s.247.

¹⁹⁶ BA, MD, 16. h. 127,s. 62.

¹⁹⁷ BA, MD, 18, h. 272, s. 126.

sevk ederek işlerin tamamen kontrol altına alındığı ve sorunsuz döküm yapılmasının sağlandığı görülmektedir.

Gelibolu kadısına ve Gelibolu’da hassa harç emini Cafer’e gönderilen hükümde “... *hâliyâ nefs-i Geliboluda ve Kemerde bina olunan gemilerin ahvâli sene-i müstecir ve gemilere müteallik eğer urgandır ve eğer demur alatıdır ihzar olunub tekmi olunmuş mudur mâlum olmak lâzım olub ve Kemerde bina olunan gemilere eğer kalafatçıyla ve eğer dülger ile ve sâyir mühimmat ile mu’âvenet eylemek emrim olmuştur buyurdum ki vardukda bu bâbda mukayyed olub Gelibolu’da ve Kemer’de bina olunan gemiler nice olmuştur mertebeğe varmışdır ve lâzım olan urgan ve demur ve sâyir alatıdır tedârük ve ihzar olunmuştur nicedir tafsil üzere yazub bildiresin ve Kemerde bina oluna gemilere eğer kalafatçı ile eğer dülgerler ile ve sâyir mühimmat ile gereği gibi mu’âvenet idüp itmama iriştirmek bâbında enva-i ve ikdem ve ihtimam eyleyesiz husûs-ı mezbûr ehli mühimmattandır Ana göre mukayyed olub ihmâl ve mesaileden hazer eyleyesiz...”¹⁹⁸ İfadeleri yer almaktadır. İnşası emrolunan gemiler hakkında bilgi alınmak istenmektedir. Gemi inşasında çalıştırılmak üzere kalafatçı ve neccarlara ihtiyaç duyulduğunu ve yörede kalafatçı ve neccarların olmadığını merkeze daha önceden bildirilmiş ancak merkez yöredeki sanat ehli kişilerin kayıtlarının tutulduğu ehl-i hiref defterlerinde o yörede kalafatçı ve neccarların bulunduğunu tespit etmiştir. Bundan dolayı merkezden gönderilen bu hükümde var olmasına karşın yok denilen kalafatçı ve neccarların niçin yok denildiği sorgulanmaktadır. Osmanlı sarayında çalışan ehl-i hiref teşkilatına ait birçok defter vardır. Kırk civarında sanatkâr grubunun yer aldığı defterlere, gruplarda çalışan sanatkârlar ve aldıkları yevmiyeler kaydedilmiştir. Defterler çoğunlukla üç aylık süreyi kapsamaktadır.*

Konuyla ilgili hükümlerden biri olan 981/1574 tarihli bu hüküm kadılara gönderilmiştir. Hüküm şu şekildedir: “*Kule göre ve Silindi kâdîlarına hüküm ki hâlâ Bilecik madeninde top yuvalağı hidmeti için kifayet kadar boktor kıtası lâzım olmağın buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda her birünüz olub hidmet-i mezbûre mühimmü için ola gelen adett ve kanun üzere taht-ı kazanızda kifayet kadar boktor ve taşlı lâzım olan alat ve esbâbları ile tedârük eyleyüp madeni mezbûrede gönderesiz ki ve madeni mezbûrede emin ta’yîn olunan Dergâh-ı Mu’allâm müteferikalarından zide kudrehu marifetiyle hidmetde bulunasız husûs-ı mezbûr mühimdir mezbûr*

¹⁹⁸ BA, MD, 16, h. 509, s. 260.

ihmâl eylemeyib kifayet kadar boktor ve taşlı irsal ihtimam eyleyesiz ve her birinüz ne kadar âdem irsal eydikleri yazıp defteriyle irsal eyleyesiz”¹⁹⁹. Kadının, vazifesini yerine getirdikten sonra yaptığı işleri kayıt altına alması istenmektedir. Padişah ve sadrazamların buyruklarını gerekli yerlere ileten kişi olan müteferrika verilen hükümde emin tayin edilerek vazifelendirildiği görülmektedir. Yer alan ifadelerde özellikle dikkatimizi çeken boktor taifesi olarak isimlendirilen ustaların madende istihdam edilmesidir. Hükümden anlaşıldığına göre boktor taifesinin top dökümünde profesyonel iş gücünü teşkil ettiği görülmektedir. Hükümden bunların askeri ya da sivil olduklarına dair herhangi bir ifade yer almamaktadır. Ancak, askeri hiyerarşide topçubaşının denetiminde, onluk sistem içinde zikredilmemeleri bunların top dökümünü meslek haline getirmiş sivil ustalar oluşu izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca hükümde ihtiyaç duyulan personelin gerekli aletleriyle birlikte gelmelerinin istenmesi dikkat çekici bir husûstur.

979/1571 tarihli Sinan çavuşa gönderilen hükümde... *“Gümülcine’de nezaret hüdmetinde olan südde-i sa’âdetime mektûb gönderüp bundan akdem lenger urganı yapmak için bir üstad bükücü bulunub Kavala’dan alınan numuneden ali olub lakın Kavala’dan alınan lenger urganı altmış kulaç olub Kaval kapudanı seksener kulaç olmak gereklidir diyü bildirmiş imdi zıkr olunan lenger urganlarının ba’zı yetmiş kulaç ve ba’zı seksen kulaç olmak emr idub buyurdum ki vusûl buldukta tehir olmayup fermân olunan lenger urganlarına macele bükdürüb emrim üzere ba’zı yetmiş kulaç ve ba’zı seksanen kulaç atdurub ihzar eylemek bâbında gereği gibi se’ ve ihtimam eyleyesin ve tevcihle tedârük eylediğin şimdiden sonra ne kadar urgan bükülüb ihsar olunduğunu yazub bildirsun”²⁰⁰* ifadeleri yer almaktadır. Lenger olarak adlandırılan, gemiyi sabit tutmak için denize atılan demir çapaya urgan bükme ve bunu yapan üstaddan bahsdilmektedir. Lenger olarak ifade edilen gemi çapasının bağlı olduğu urganın bir standarda göre imâl edilmesinin istendiği görülmektedir. Lengerin bağlı olduğu urganın uzunluğunun 80 kulaç olarak tarif edildiği ancak bu uzunluğun kontroller esnasında bazen 70 bazen 80 kulaç olduğu dikkat çekmektedir. 80 kulaç olarak ifade edilen uzunluğun metre olarak karşılığı 150-160m arasına tekabül etmektedir. Bundan dolayı lenger urganının bükülmesi sırasında istenilen uzunlukta tekrardan yapılması ve sağlamlığının da istenilen şekilde olması belirtilmektedir.

¹⁹⁹ BA, MD, 23, h. 775, s. 345.

²⁰⁰ BA, MD, 18, h. 239, s. 107.

Lenger organının uzunluğu kullanılacak gemilere ve gemilerin yüzdürüldüğü denizlere göre değişiklik göstermektedir. Sığ denizlerde lengerler için daha kısa halatlar isteilirken, açık denizlerde daha uzun olanları talep edilebilmektedir. İş sahasında çalıştırılan ustaların yaptıkları işlerin kontrol edilerek kaliteli üretim ve imâlatın sağlanıp sağlanmadığı gözlenmekte ve ihtiyaç halinde gereğinin yapılması istenmektedir. Bu hükümde de bu konuya ilişkin bir örnek verilmektedir. Mâlum iş konusunda çağrılan ve çalıştırılan ustanın yaptığı işte yer yer eksikliklerin saptanması sonucunda işin gerekirse tekrardan yapılması ve tekrar yapıldıktan sonra yeniden kontrol edilmesi ve bildirilmesi istenmektedir. Ayrıca devletin kontrol mekanizmasının kesintisiz ve eksiksiz şekilde çalıştığı görülmektedir.

979/1572 tarihli kaptana gönderilen bu hükümde *“...hâlâ tersane-i amiremde sana’atı mukabelesinde ulufe tasarruf eyleyen eğer kalafatçı ve eğer gayri erbâbı zayıledir mecellesin getirdüb dahı ta’yînleri mukabelesinde dirlik tasarruf idüp sanatı bilmeyüb tersane-i amire hidmetine yaramayanları ref eylemek emr idüp buyurdum ki vardukta bu bâbda bizzat nukayyed olub tersane-i amiremde sana’atları mukabelesinde dirlik tasarruf eyleyenlerden eğer kalafatçıdır ve eğer haddaddır ve eğer barutraştır ve eğer kumbaracıdır ve eğer üstübiyaktır ve eğer makaracı ve gayridir cümlesin götürdüb yoklayub ve imtihan idüp anun gibi sana’atları mukabilinde dirlik tasarruf idüp sana’ata kudretleri olmaayanları her kim olursa ref eyleyüp yerlerine âhar sana’atı bilür istihdama kabil ehl kâbi’ kimesneleri yazub istihdam idesiz asla bir ferde himayet itmeyüb anun gibi na ehil kimesneler her kim ise ref idüp yerlerine yararlarını bildirsin”²⁰¹. Edindiğimiz bilgilere göre devletin bünyesinde çalışanların arasında yeterli görev vasfını taşıyamayanların oldukça fazla olmasından dolayı bu şekilde bir hükmün hazırlandığını anlayabilmekteyiz. Bir imtihan oluşturarak haksızlığa mahal vermeden sanat ehli olmayanların işlerine son verilmesi ve ulufelerde tasarrufun sağlanması amaçlanmaktadır. Merkezi yönetimin, çalışan personelin istenilen verimi verememesi sonucunda işten çıkarma gibi hassas bir konuda nasıl adilce bir yöntem uyguladığını görebilmekteyiz. Ayrıca daha önce de belirttiğimiz ihtiyaç halinde merkezden taşraya işçi gönderilmesi de dikkat çeken bir diğer husûstur.*

978 /1571 tarihli Lazkiye ve Gököyük kadılarına gönderilen hüküm şu şekildedir: *“...hâlâ Kütahya ve Menteşe ve Saruhan ve Hüdavendigâr sancaklarında işlenmesi emr olunan köherçile mühimi için üstad lâzım olup taht-ı kazanuzda hazu*

²⁰¹ BA, MD, 18, h. 116, s. 57.

*üstad olduğun südde-i sa'âdetim çavuşlarından köherçile hudmetine memur olan Abdülkadir âdem gönderüp i'lâm eylemeğin köherçile mühimi için taht-ı kazanızda bulunan üstadları lâzım olan alat ve esbâbı ile gönderilmesin emredüp buyurum ki vusûl buldukta tahtı kazanızda bulunan köherçile üstadların lâzım olan alatı ve esbâbları ile muaccelen müşarünileyh çavuşuma irsal eylesin ki kadîmden ücretleri ile işleyü geldikleri üzere varup köherçile işleyüp tevkir ve teksirinde sai ve ihtimam üzere varup köherçile husûsu mühimmatdandır Mezbûr üstadları göndermeyince olmayasın ve her biriniz ne kadar nefer üstad irsal eylediğün yazup bir suretin mezbûr çavuşa ver bir suretin südde-i sa'âdetime gönderesiz'*²⁰². İfadelerden anlaşıldığı kadarıyla güherçile işlenecek olup güherçile işleyebilecek ustalara ihtiyaç duyulmaktadır. Daha önce yer verdiğimiz bazı hükümlerde top yuvalağı döken üstadların, neccarların, kalafatçıların ve bükücülerin aletleriyle gidecekleri yerlere çağırıldığını görmüştük. Bu hükümde de güherçilenin işleneceği yerde gerekli araç ve gereçlerin bulunmamasından dolayı güherçile işleyecek ustaların yanlarına aletleri ve ihtiyaç duyacakları edavatları da almaları istenmektedir.

978/ 1571 tarihli İskenderye beğine gönderilen hükümde “... *bundan akdem sana hükmü hümâyûnum yazılıp Hisar döğmeğe kabil top dökme emrim olup Âsitâne-i sa'âdetimden üstad topçu irsal olunmuş idi. Zikrolunan topları dökmeğe mübâşeret eyledin mi ne makule toplar döküldü kaçır vakıyye atar toplardır ve ne mıkdar top dökülmüştür*”²⁰³. İfadeleri yer almaktadır. Elde edilen bilgilere göre savaş sırasında hisarların yıkımında kullanılacak olan topların dökümüne ilişkin bilgiler verilmektedir. Hükümde dökümü istenilen topların hangi amaçla kullanılacağı belirtildiği gibi, ayrıca dökümü istenilen topların ne aşamada olduğu da denetlenerek öğrenilmektedir. Devlet istediği topların ne kadarının kullanıma hazır olduğunu ve ne kadar daha döküleceğini hükümde sorgulayarak öğrenmektedir. Hükümdeki ifadelerden edindiğimiz bilgilerde yapılması emrolunan işlerin konusunda tecrübeli kişilerce yapılması istenmekte, bu kişilerin top üstadları olarak nitelendirildikleri görülmektedir. Ayrıca devletin bizzat kendi belirlediği ustaları göndererek iş organizasyonunu oluşturduğu ve herhangi bir aksaklığa mahal vermeden planlanan zamanda top imâlatının tamamlanmasının istendiği de anlaşılmaktadır.

²⁰² BA, MD, 14, h. 992, s. 689.

²⁰³ BA, MD, 14, h. 537, s. 379.

984/1577 tarihli Mısır beylerbeyine gönderilen hükümde “...*bundan akdem mahrusa-i Mısıra top dökülmek için topçular irsal olunmuş idi ol topçular yuvalak dahi lâzım olmağın anda bulunan toplardan dökülen toplara göre yuvalaklar dahi dökdürüb çaplara üzere ıslah idüp topları ve yuvalakları da ıslah eylemeyince topçulara bu canibe gelmekle icazet virilmek münasip değildir buyurdum ki vusûl buldukda sabıka top dökülmesi için gönderilen topçulara toplar döktürdüğün ol topların çaplarına göre yuvalak dahi döktürüb bu yuvalakları toplara göre ıslah ittirmeyince ruhsat ve icazet vermeyesin*”²⁰⁴.İfadeleri yer almaktadır. Hükümde öncelikle dikkati çeken dökülmesi emredilmiş olan topların yanı sıra bu toplara uyumlu güllerin de dökülmesinin istenmesidir. Topçu ustalarından özellikle istenilen, dökülecek olan güllerin çaplarının toplarla uyumlu olmasıdır. Aksi taktirde dökülen güller bu toplarda kullanılamayacağından amaç hasıl olmayacaktır. Merkezi herhangi bir istismar olayına müdahade etmemek için söz konusu talebin yerine getirilmemesi durumunda ustalara icazet verilmemesi emrolunmaktadır.

Varna kazasının etrafında vaki olan kadılara gönderilen 979/1572 tarihli hükümde “... *Varna kâdisına mektûb gönderüp Varna iskelesinde binası fermân olunan gemiler için neccar lâzım olduğun bildirmeğın taht-ı kazanızdan neccar ve gemiler binasına kadir yarar üstad gönderilmesi emr idüp buyurdum ki vardukda te’hir itmeyüb her birinüz tahtı kazanızda onat vechile mukayyed olub kifayet mikdarı neccar ve gemi binasına kadir olanlardan lâzım olan alat ve esbâblarıyla ihraç idüp iskele-i mezkure irsal eyleyesin ki varub ücretinyle hidmet eyleyeler bu husûs umuru mühimedendir ana göre tedârük idüp ihmâlden ziyâde hazer eyleyesin ne kadar neccar tedârük olunub irsal olunursa ve ne zamânda gönderilirse yazub bildirsin*”²⁰⁵ ifadeler yer almaktadır. Gemi inşasında eksikliği hissedilen neccarların merkeze bildirilmesi üzerine devletin ihtiyaç duyulan bu personeli temin edebilmek için aynı kazada gerekli ihtiyaca cevap verebilecek kapasitedeki neccarların araştırılarak bulunanların gemi inşasının tamamlanması için toplanması istenmektedir. İşlerin yarım kalmaması ve zamanında bitirilebilmesi için devletin eksikliklere ve duyulan ihtiyaçlara en hızlı şekilde çözüm bulma yoluna gittiği hükümdeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

979/1571 tarihli Ahyolu ve Rusikasrı ve Aydos ve Nevahiri ve yanbolu Yeniceî Kızılağaç ve Karinabad ve Vize ve Silistre kâdîlarına gönderilen hüküm “...*Sizeboluda*

²⁰⁴ BA, MD, 29, h. 204, s. 85.

²⁰⁵ BA, MD, 16, h. 86, s. 45.

مولان *Ahyolu kâdîsî mübâşeretî ile binası fermân olunan gemiler mütealîk olan eğer kereste ve eğer neccar ve kalafatçı ve çam kestere ve gayri bil cümle müşarülileyh Ahyolu kadısı قسکة taht-ı kazasında nemakule kereste ve mu'âvenet taleb iderse buyurdum ki ...*²⁰⁶ Şekliyle belirtilmiştir. Gemi inşasında istihdam edilmek üzere yine neccar ve kalafatçıların talep edildiği görülmektedir. Ayrıca bu hükmün birçok kâdîya gönderilmiş olması kadıların reaya içindeki görevlerinin hukukun sağlanması dışında endüstriyel bir faaliyette de olduğunun göstergesidir. Kadıların birlik ve düzeni sağlamak konusundaki vazifelerini endüstriyel alanda da gösterdiklerini hükümden çıkarabilmemiz mümkündür.

979/1572 tarihli Varna kadısına gönderilen hüküm “ *...anda bina olunan gemiler Nevruz’a değin irişmek lâzîm ve mühim olmağın bina olunan gemiler baharda yetiştirmek lâzîmdur birbirinüze mu’âvenet idesüz diyü size bu bâbda birinci def’a tenbih olunmuşken emrim icra olunmayub ikide bir يومئذ arz olunmağa sebebimdir imdi Ahyolu kâdîsına tekrar hükm yazılıb eğer kalafatçı ve eğer burgucu ve bükücüdür gayri gemilerde mütealîk mühimmat ve levazımdur mümkün olduğu üzere tedârük olunub sana mu’âvenet itmek emrim olmuştur buyurdum ki vusûl buldukda ٢٠٠٠ tevkîf müşarîül ileyhe حتى ithal ile haberleşip sana mu’âvenet için ne lâzîm ise taleb idüp getürtüb gemilerin her ne vechile mümkün ise nevruza değin itmama eriştirüb ve müşarîün ileyhden mu’âvenete bakmayub taht-ı kazanın ve etrafında bulunan kalafatçı ve bükücüden tedârük idüp akdem ve ihtimamda dakika fevt itmeyesin ve gemileri ne zamâna değin irişmek mümkün olduğun arz eylesin”*

²⁰⁷. Şeklinde ifade edilmiştir. Devletin kontrol mekanizmasını, gemi inşasının gerçekleştiği yerlerin birbirleriyle koordineli şekilde çalışmasını sağlamasıyla görmekteyiz. Devlet gemi inşasında ihtiyaç duyulan personelin ihtiyacı olmayan yerlerden ihtiyaç duyan yerlere sevk etmesiyle işlerin sarkmadan tamamlanmasını amaçlamaktadır. Devletin, emrolunan gemilerin nevruza dek bitirilmesinin istemesindeki önemli sebebi sefer dönemlerinin başlayacak olması gösterilebilir. Ayrıca nevruzun bahar mevsiminde olması münasebetiyle işlerin artacağı bilindiği için işçi sıkıntısının yaşanacağı önceden hesaplanmaktadır. İşçi sıkıntısının yaşanmasından önce tüm işlerin eksiksiz tamamlanması istenmektedir. Bu nedenle civardaki bölgelerden gemilerle işçi sevkîyatının yapılması gerekmektedir. Devlet, Varna’da bulunan

²⁰⁶ BA, MD, 16. h. 105, s. 53.

²⁰⁷ BA, MD, 18, h. 104, s. 51.

kalafatçı, burgucu ve bükücü gibi san'atında uzman ustaların Ahyolunda inşası süren gemilerin inşası için gönderilmesini hükümde belirtmektedir. Bu şekilde tersaneler arasında bağlantı kurulmasını sağlayarak iş organizasyonunu merkezden koordine etmektedir.

979/1571 tarihli Ahyolu kâdîsına gönderilen hüküm şöyledir: “...*ol canibde bina olunmak emr olunan gemilerin mertebine irişmek itmamda karib olmuşlar mıdır nicedir gemilere kalafatçı ta'yîn olunmuş mudur şimdiye değin ne kadar gemilere ihzar olunmuştur ve natamam ne kadar kalmıştır ne zamânda erişmek mümkündür ve sabıka gönderilen o emri şerifim mücebince ol etrafın kürekçileri gelmiş midir nice olmuştur südde-i sa'âdetime mâlum olmak lâzım olmağın buyurdum ki vardukda te'hir eylemeyüb zıkr olunan gemilerin kaç kıt'ası baki kalub takdiri itmama irişmiştir ve natamam olan gemiler ne zamanda irişür ve gemiye kalafatçı ta'yîn olunub kalafata mübâşeret olunmuş mudur bizzat ne kadar kalafatçı vardır kifayet ider mi nicedir ve ol canibin kürekçileri anda bina olunan gemilere teslim olunmak içün kadılara ahkam yazılıb gönderilmiştir ol evamiri şerife husûsu kürekçileri gelmeye ibtida olunmuş mudur kangı kadıdan mukaddem gelmiştir götürmeyen gemilerdir ve kürekçi bulunmaz deyü akçe götürmek*”²⁰⁸. Bu hükümde gemi inşasında sıklıkla istihdam edilen neccar ve kalafatçı dışında kürekçilere de ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Kürekçilerin herhangi bir vasıflarının olmamasına karşın iş gücüne katkıda bulundukları için bu sınıfta değerlendirmek mümkündür. Bir iş dalında vasfı olmayan kürekçilerin belirli bir ücret karşılığında çalıştırılmak üzere temin edildikleri hükümdeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Hükümden kürekçilerin gemi yapımından sonra geminin gerekli yere taşınması için istenildiği anlaşılmaktadır. Ahyolu kâdîsına gönderilen bu hükümde kadının emrolunan işleri yerine getirmek ve sorumlu tutularak iş organizasyonunu gerçekleştirmek üzere görevlendirildiği görülmektedir. Ayrıca detaylı bir şekilde gemilerin inşaları kontrol edildiği ve kontrol edilirken gerekli ihtiyaçların geciktirilmeden yerine getirilmesi, gemi inşası alanında Osmanlı'nın kontrol ve iş organizasyonunun ne denli düzenli çalıştığını göstermektedir. Gerekli maddi desteğin iş organizasyonunu aksatmayacak şekilde temin edildiği de görülmektedir.

979/1572 tarihli kaptana gönderilen hükümde “...*Varna'da binası fermân olunan on beş pare gemi itmama erişmek karib olub lakin kalafatçı cezuyi olub*

²⁰⁸ BA, MD, 16. h. 485, s.249.

*olbâbda muzayakaları olmağın gemiler avk olmak lâzım geldüğü i'lâm olmağın bir miktar yarar kalafatçı gönderilmesin emr idüp buyurdum ki bir mikdar yarar kalafatçı ta'yîn eyleyüp bi tevkif-i vech gördüğün kimesnelere kaşub mahal-i me'mure gönderesin ki ol sebep ile avk ve tehir olunmak lâzım gelmeye ve ne mikdar gönderdiğün yazub bildirsin”*²⁰⁹ ifadeleri yer almaktadır. Hükümden anlaşıldığı üzere inşası fermân olunan on beş adet geminin teknik personel azlığından dolayı zamânında yetiştirilemeyeceği için eksikliği duyulan personelin temin edilmesi istenmektedir. İhtiyaç duyulan teknik personelin kalafatçı olduğu ve san'atında uzman olup olmadığının anlaşılmasından sonra gönderilmesi ve varıp varmadığının merkeze bildirilmesi istenmektedir. Devletin iş gücü organizasyonunda hissettiği eksikliği bu şekilde eksik personel ihtiyacını karşılayarak giderdiği görülmektedir.

Gemi inşasında ihtiyaç duyulan personelin teminine ilişkin benzer bir hüküm 979/ 1572 tarihli Kandıra kâdîsı ve Nuh çavuşa gönderilen hükümdür: *“Kandıra kâdîsına ve Nuh çavuşa hüküm ki hâlâ kefkende bina olunmak fermân olunan gemileri itmama erişdirmesi muaccelen Südde-i Sa'âdetime götürülmesi için İznikmid ve sâyir ol etrafta olan kalafatçı ve neccar ihzar eylemek için irsal olunmuştur buyurdum ki vusûl buldukda ana göre mezkur ile haberleşüb dahı lâzım olduğu mikdari neccar ve kalafatçı ol etraftan götürdüp gemileri kalafat itdürüb bervech-i isti'cal itmama irişdürüb Südde-i Sa'âdetime götürsüz”*²¹⁰ şeklinde ifade edilmektedir. Hükümden anlaşıldığı üzere; Kefkende inşası süren gemilerin belirlenen zamânda bitirilemeyecek olmasının sebebi olarak personel sıkıntısı gösterilmekte ve bu sıkıntının giderilmesi için gerekli personelin temin edilmesi istenmektedir. Tersane-i Amirede çalışıyor görünen işçiler görevleri gereği ihtiyaç duyulan yerlere giderek farklı yerlerde çalışabilmektedirler. İşlerini tamamladıktan sonra ise tekrar kadrolarının bulunduğu Tersane-i Amireye dönmektedirler. Kalafatçı ve neccar eksikliğinin tespit edilmesinden dolayı derhal kalafatçı ve neccarların temin edilmesi ile gemilerin inşasının tamamlanması ve sonucunun geri merkeze bildirilmesi hükümde yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır.

979/1571 tarihli Karadeniz yalılarındaki kadılara gönderilen hüküm şöyledir: *“Samsun ve Sinop'da binası fermân olunan gemilere neccar ve kalafatçı lâzım olmağın ol gemiler itmama irişince taht-ı kazadan neccar rençber gemiler işletmeyub*

²⁰⁹ BA, MD, 16, h. 477, s. 245.

²¹⁰ BA, MD, 16, h. 405, s. 210.

bulunan mahale irsal olunmasına emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda her birinüz bizzat mukayyed olub muaccelen binası emr olunan gemiler itmama irişmeyince taht-ı kazanızda rençber ve gayriden birimizde gemi yaptırmaya bulunan neccar ve kalafatçılar muamili miriye gemiler yapılan bir mehatayiler götürüle irsal idüp her bir kaç nefer necar ve kalafatçı irsal ve isal itdikleri yazub bildiresin ama ile kimesne celb ve ahz ittirmekden hazer idesin ve gemiler canibi eame erişince urgan ve zift ve sâyir gemiler gerisine tab rençber tâyifesine aldurmayub sahiblerine mahal-ı mezbûre irsal itdüresin bu bâbda mukayyed olub ecelden hazr eyleyesin”²¹¹. Yer alan ifadelerde devletin savaş için inşa ettirdiği gemilerinin inşa edildiği bu dönemlerde rençber tâyifesi tarafından özel gemilerin yapılması istenmediği anlaşılmaktadır. Yaptırılan rençber gemilerinin hem ham madde hem de işçi sıkıntısı yaratması nedeniyle devletin inşa ettirdiği gemilerin yapımı sırasında sıkıntılar doğurmaktadır. Bu da donanmanın eksik kalmasına ve işlerin aksamasına sebep olmaktadır. Ayrıca hükümde Osmanlı donanması için önemli bir yeri sahip olan gemilerin onarımında mutlaka ustaların istihdam edilmesinin istenmesi dikkat çekicidir.

Mühimme defterlerinde gemi inşasında istihdam edilen görevliler arasında bıçkıcı taifesine de rastlanmaktadır. Konuya ilişkin “979/1571 tarihli Ferhat paşaya gönderilen hükümde “...*Varna kâdîsına mektûb gönderüp Varna iskelesinde binası fermân olunan gemiler mühimmatı için bıçkı lâzım olub anda bulunmayub ve ustaları dahı olmayup elli küt’a bıçkı ustalarıyla ve zift ve ekseri ve useveyi ve mimar ve mümkün olan neccar tersane-i amireden irsal olunmağın bildirmeğın yirmi küt’a bıçkı bir nefer ustalarıyla kifayet miktarı zift ve mimarı henüz varmadı ise muacceln götürülmesi emr idüp buyurdum ki vardukda tersane-i amiremde olandan emrim üzre yirmi küt’a bıçkı ve bir nefer bıçkı dört ustalarının kifayet miktarı zift irsal eyleyüp henüz mimar dahı gönderilmemiş ise bir mimar dahı irsal eyleyüp ne zamân gönderilüb ne vechile tedârük olduğunu ve bir tersane-i amiremin ahvâline sair mufassıl ve meşruh yazub arz eyleyesin”²¹²* ifadeleri yer almaktadır. Hükümde gemi inşasında kullanılmak üzere bıçkı ile birlikte bıçkıcı ustalarının da istendiği görülmektedir. Ayrıca gerekli görüldüğü için bir mimarın da bıçkıcılarla gönderilerek gemi inşasının istenilen zamânda tamamlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Buradan anladığımız kadarıyla mimarların da gemilerin inşasında görev aldıkları görülmektedir.

²¹¹ BA, MD, 16. h.481, s. 247.

²¹² BA, MD, 16. h. 85, s. 45.

Mimarın, gemi inşasında geminin denizde yüzebilmesine olanak sağlayabilecek dizayn ve mimari hesabının yapılabilmesi sebebiyle çalıştığı söylenebilmektedir. Buradaki mimarlar taş bina inşasından sorumlu mimarlardan farklı niteliktedirler. Mimar denmesindeki gaye bina edilen gemilerin iskeletinden, son haddeye kadar ki tüm hesaplamalarda görev almalarından kaynaklanmaktadır. Mimari açıdan gemiler oldukça önem arzederler, rastgele inşaları söz konusu değildir. Hükümde ayrıca Varna iskelesinde çalıştırılacak işçilerin başka bir yerden getirtiliyor olması, bu işçilerin ulufe ile çalışmayıp aldıkları işe göre yevmiye usulü çalıştıklarının bir göstergesidir. Bu işçiler geldikleri yerde bulundurulup ihtiyaç halinde çalıştırılmak üzere gerekli yerlere sevk edilmekteydiler. Ayrıca hükümde zift istendiği de görülmektedir. Kalafatlama işleminden sonra geminin deniz suyunun olumsuz etkilerinden ve teknenin içine sızmasına karşı dayanımının artırılmasını sağlayabilmek amacıyla kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bıçkıcı hakkında bir diğer hüküm “... *Dergâh-ı Mu'allâm'a mektûb gönderüp Varna iskelesinde binası fermân olunan hassa kadırgaların aynuları ve köprüleri ve tahtaları yerli yerine konulub ve ikisi koğuşlanub? Bakayalarına? tamam olmaları karib olduğun ve Varna ve Pravadi kazalarına tersane-i amire için müstakil tevzi olunan kertikli ve sade tahtalar için beş yüz kıt'a verdünar hazırlanub ama gemiler yapılmagla bıçkıya muzayaka olub hâlâ bıçkılar biçdirilmesi? mümkün değildir deyu bildirmişsin imdi gemilerin muaccelen erişmesi lâzım-ı mühimmattandır buyurdum ki Vusûl buldukta kemakan gereği gibi bizzat dikkat ve ihtimam idüp fermân olunan miktarı kadırgalar muaccelen itmama eriştirilüb nevrüzdan mukaddem mahruse-i İstanbul'a isal olunmasında enva-i itimam vücuda getüresin ve tersane-i amirem mühimmatı için taht-ı kazanıza müstakil tevzi olunan tahtaların biçtürülmesinde arz eylediğün gibi hâlâ bıçkıcıya muzayaka var ise gemiler tamam oldukta ihzar ittüğün verdünardan mukaddema emr olunduğu miktarı tahtayı biçtirüb tersane-i amireme irsal ve isal ittüresin mühimmat-ı mezbûrei sair zamâna kıyas etmeyüb ced ü itmamda dakika fevt etmiyesin ve bakayalarına gemilerine ne zamâna değin itmam erişmek mümkün olduğunu arz eyleyesin” ²¹³ şeklindedir. Hükümde verduna olarak isimlendirilen ağaçların kesilerek hazır hale getirilmesine karşın bıçkı tezgâhını yönlendirecek, istenilen ölçülerde kerestelerin hazırlanabilmesini*

²¹³ BA, MD, 14, h. 1083, s. 751.

sağlayacak bıçkıcının bulunmasındaki güçlüklerden dolayı gemi inşası için gerekli olan keresteler hazırlanmamıştır.

Vize ve Pınarhisar kadılarına hüküm “... *Aynada’da binası fermân olunan gemiler mühimmi için bıçkıcı lâzım olmağın taht-ı kazanuzda bulunan bıçkıcılardan kifayet kadar bıçkıcı ihraç idüp lâzım olan alat ve esbâbları ile Aynada’ya gönderüp emr idüp buyurdum ki, vusûl buldukda bu bâbda her birinüz bizzat mükayid olup taht-ı kazanuzda kifayet kadar bıçkıcı tedârük ve ihraç itdürüb lâzım olan alat ve alat ve esbâbları ile defter ile aynadaya irsal eylesesin eğer yollamaz ise yazub bildirsin ki bundan tedârük oluna* ”²¹⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Hükümde İnşası gerçekleşecek gemiler için bıçkıcıya ihtiyaç olduğu ve bıçkıcıların aletleriyle birlikte göreve çağrıldıkları görülmektedir.

Kıbrıs beylerbeyine gönderilen hüküm şöyledir: “... *mektûb gönderilüb hazine-i mezbûrede olan miri kadırgaların ve kalitenin ve at gemilerinin direkleri ve sâyir lâzım olan kerestesi işlenüb tecrire muhtaç olub ol yerde yollamayun Üzeyir sancağında bulunğun yer südde-i sa’âdetimde olan tersaneden bir halife gönderilmesin bildirmişsin imdi gemiye lâzım olan keresteyi tedârük etmek için Karail sancak beği hüküm gönderilmiştir buyurdum ki varıncak anun gibi anda olan gemilere mühim olan kereste lâzım oldukda ol gemiler reislerinden bir yararın ta’yîn idüp gönderüp ve tenbih eylesesin ki vardukda kimesne celb ve ahz için bu bahane ile te’addî ve tecavüz itmeyüb gemiye yarar ağaçları kesdirüb alub götürdükde bir müsait mahalde hazır ittirüb zai ve telef ittirmeyüb lâzım oldukda alub sarf eylesesiz zikr olunan keresteye kifayet mikdarı emce-i Kıbrıs defterdarı virmek için kendüye hüküm götürülmüştür ana göre amel eylesesin*”²¹⁵. Yer alan ifadelerde gemi inşasında çalıştırılmak üzere alınan ustaların sadece yemi yapımında değil onarımında da görev aldıkları anlaşılmaktadır. Geminin inşasında gösterilen titizlik aynı şekilde geminlerin onarımlarında da gösterilmektedir. Hükümde yer alan “mühendis halifesi” ise başmühendis nâmına görevlendirilen mühendisin vekilidir.

Tırhâlâ sancağı kadılarına gönderilen hüküm şöyledir: “... *Ayamavra kal’asının tamiri muhtaç yerleri olmağın tamiri için Dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından Ali mubaşir ta’yîn olunub irsal olunmuştur müşarîl ileyh çavuşumsun âdem gönderüp kala-i mezbûrda binası için benna taleb ittikde müstevfi benna ve dülger götürülmek*

²¹⁴ BA, MD, 22, h. 618, s. 311.

²¹⁵ BA, MD, 23, h. 252, s. 124.

*emr idüp buyurdm ki anun gibi müşarül ileyh çavuşum kala-i mezbûrda binası için sizden benna ve dülger taleb ittikte her birinüz tahtı kazanızdan müstevhi benna ve dülger ihraç idüp tabinizle mahalli mezkura gönderüp bil cümle eğer benna ve dülger ihzarıdır ve eğer sair kerestesi tedârükidir ve binada olanlar zahire tedârükidir görüb bir vechile gereği gibi mu'âvenet ve müzaharet eyleyesiz amma bennaihracı bahanesiyle kimasneden celb-i mal olunmakdan gayet hazer eyleyesiz ”*²¹⁶. ifadelerinde kale tamiri için gerekli olan marangoz, duvar ustasının tedârük edilmesi ve gerekli mâlzemelerle diğer ihtiyaçların giderilmesi istenmektedir.

Mühimme Defterleri dışında, Kanunnâmelerde de neccarlar hakkına bilgiler edinmekteyiz. Nitekim Kanuni'nin Umumi Kanunnâme'sinde “*Ve bennalar ve neccarlar, günde ta'amiyle on akçeye işleye; gün doğarken gele ve dolunmadan gitmeye; ziyâde taleb edenleri te'dip edeler*”²¹⁷ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde çalıştırılan neccarların ve bennaların ne şekilde çalışmâları gerektiği belirtilmektedir. Neccarların ve bennaların günlük kazançlarının on akçe olarak belirtildiği hükümde, hangi vâkı'tler arasında çalışmâları gerektiği de hükümde tarif edilmektedir. Ayrıca bu ifadelerden neccarların gemi inşası yapımı dışında bina yapımında da istihdam edildiği görülmektedir.

2.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Hükümlerde emrolunan işlerin yerine getirilmesi için teknik açıdan bilgiye sahip tecrübeli kişilerden istifade edinilmeye çalışıldığı görülmektedir. Devletin top dökümü, gemi inşası gibi hayati önem taşıyan görevlerde kusursuz bir çalışma istemesi olağan bir durumdur. Bundan dolayı bu ve benzeri işlerde teknik açıdan yeterli donanıma sahip kişilerle çalışmak en uygun olanıdır. Bazı konularda yeterli bilgiye sahip kişilerin nadir bulunması durumunda, teknik bilgiye sahip kişilerin bir yerden başka bir yere nakli de söz konusu olmaktadır. Ayrıca teknik bilgiye haiz kişiler çoğunlukla kendi araç ve gereçleriyle çalıştırılmak istenmektedir. Devletin yeterli donanıma sahip olmadığı yerlerdeki işleri yerine getirecek olan bu kişiler kendi araç ve gereçleri ile verilen işi yerine getirmeye çalışmaktadırlar. Çalışma sahâlarında devletin tüm imkânlarından yararlanabildikleri gibi ayrıca emirlerine âdemlarda verilerek işlerini daha rahat

²¹⁶ BA, MD, 22, h. 8, s. 2.

²¹⁷ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 328.

görmeleri sağlanmaktadır. Endüstriyel üretimde belirli alanlara ayrılmış olan teknik domanıma sahip bu kişiler çeşitli meslek gruplarını temsil ederler.

Hükümlerde, teknik uzmanlık içeren meslek grupları arasında Dökücübaşı, neccarlar, kalafatçılar, bıçkıcılar ve kendir bükücüler sıklıkla zikredilmektedir.

Dökücübaşı Tophane-i Amire'deki bütün teknik faaliyetlerin ve teknik personelin idarecisiydi. Topların mâlzemelerinin temin edilmesinden, ocaklara konulmasından ve dökülüp hazır hale getirilmesinden o sorumluydu. Dökücübaşının maiyetinde dökücüler, demirciler, kepçeciler ve bıçkıcılar gibi sanatkâr ve işçiler bulunurdu²¹⁸.

Neccarlar, ağaç mâlzemelerin yapımı ile toplara araba imâlinde çalışırlardı. Top kalıplarının hazırlanması, metriz, top arabalarının yapımı ve tamiri, top arabalarına kundak, yastık, dingil ve tekerleklerinin yapımı gibi işleri de görürlerdi²¹⁹. Hükümlerde sıklıkla neccarlardan gemi inşasında bahsediliyor olması neccarların önemini göstermektedir.

Kalafatçılar; gemilerin tahtalarının aralıklarını üstüğü vs. ile doldurub üzerine zift sürmekle görevli olan kişilerdir. Kalafatçılara ilişkin bilgiler gemi inşasına ait hükümlerde sıklıkla zikredilmektedir.

Bıçkıcılar, kalıp için hazırlanacak keresteleri verilen ölçülerde kesmekle vazifeli kişilerdir. Top kalıplarının yapımıyla da ilgilenen bıçkıcılar, top arabaları, yasdıkları, pergelleri ve kundaklarının yapımı ve tamirinde de çalışırlardı²²⁰. Bıçkıcıların yer aldığı hükümlere yukarıda yer verilmiştir. Bu hükümlerde bıçkıcılara sıklıkla gemi inşasında ihtiyaç duyulduğu göze çarpmaktadır.

Kendir bükücü olarak tarif edilen kişi, iki veya çok katlı olarak bükülmüş kendir saplarını daha kalın tek bir sap halinde bükerek, kınnap, halat vs. yapan kişidir. Kendir bükücüye ait bilgilere yukardaki hükümlerde rastlanmaktadır. Gemi inşasına ait hükümlerde kendir bükücüye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Benna olarak hükümlerde de yer alan kişi inşaat ustasıdır, taş binaların yapımında ve onarımında teknik bilgiye sahip kişidir. Yukardaki hükümlerde de inşa edilmesi gerek binalar hususunda görevlendirildiği görülmektedir.

²¹⁸ Salim Aydın, *Osmanlı Devletinde Tophane-i Amirenin Faaliyetleri Ve Top Döküm Teknolojisi (XIV ve XVI. Asırlarda)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, s.136.

²¹⁹ Aynı eser, s.150.

²²⁰ S. Aydın, *Osmanlı Devletinde Tophane-i Amirenin Faaliyetleri Ve Top Döküm Teknolojisi (XIV ve XVI. Asırlarda)* s.151.

Bükücü ise ağaç parçaları elle veya makine ile buhara tutarak bükten kişidir. Bükücüler, hükümlerde gemi inşasında ihtiyacı duyulan teknik iş güçleri arasındadır.

Burgucu; mukavemeti arttırmak için gemideki ahşap aksamaları birbirine monte eden kişidir.

3. ASKERİ İŞGÜCÜ

3.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

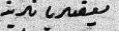
Güherçile madenlerinde askeri sınıfa mensup sipahi, yeniçeri ve hisar erlerinin görevlendirildikleri bilinmektedir.

Bilecik madeni hizmetinde olan Carullah çavuşa hükümde “...*hâliyâ mektûb gönderüp maden-i mezbûrda işleyen piyade tâyifesinin hidmetleri tamam olub icazet virilmesini bildirmişsin imdi piyade tâyifesinin hidmete sana gelüb tamam olanları sarf ittikte icazet virilmeyüb ve amma sonradan gelüb henüz altı ay olmayanlar kasım gününe değin istihdam olunmasın emr idüp buyurdum ki emrim mûcebince tamam altı ay işleyenlere icazet virüp asaları tamam işlemeyenler kasım gününe değin istihdam eyleyesin ve min’bad dökülen top yuvalakları on birer vukıyye atar dökdürüb tamam on bin yuvalak eyleyesiz*”²²¹ ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla madende çalışan piyadelerin ruhsat alabilmesi için altı ay gibi bir sürede icazet verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ancak madene geç gelenlerin Kasıma kadar çalıştırılmaları ve 11 okkalık (vakıyyelik) gülle dökümünde çalıştırılmaları gerektiği de dile getirilmektedir. Askerlerin madenlerde belirli bir süre çalıştıktan sonra ruhsat alabildiklerini görmekteyiz.

Mora beğine ve Anapoli dizdarına gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*mektûb gönderüp kale-i mezbûre mahzeninde hayli zamândan беру ve seksen varil köherçile olub kale-i mezbûrenin mühimmi barutçu kalanları olub lakin baruta sipahiye ihtiyaç yokdur diyü bildirdikleri ecilden buyurdum ki vardukda te’hir itmeyüb zıkr olunan köherçileyi kal’a-i mezbûrenin barutçularına baruta itdirdüb dahı ol semtlerde olan kal’aların barutunu yoklayub muzâyakası olanlara her birine kifayet mikdarı defter ile tevzi’ itdikden sonra ziyâde kalursa fiçılar ile*

²²¹ BA, MD, 14, h. 471, s. 332.

gemiye koyub gönderesin cümle ne mikdar barut olub ne kadar kalalara virilüb ve ne kadarı gönderildikte yazub bildiresin”²²². Barutun, savaş sanayisi için çok önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Güherçilenin madende değilde Mora’daki bir kalede bulunduğu öğrenilmesinin ardından yollanan bu hükümde, hemen barut üretiminin yapılması istenmektedir. Ayrıca artan barutun acil olarak İstanbul’a yollanılmasının talep edilmesinin sebebi barut sıkıntısı çekilmesi olarak yorumlanabilir.

İçel beğine Aksaray kadısına gönderilen hükümde “... *köherçile hidmetinde olan mütekayyid sipahi zadeleri livayı mezkurdan sipahilerden arz-ı hal gönderüp köherçileye ta’yîn olunan mütekayid sipahi zadeleri liva-i mezkur sipahilerinden* *olub kendü hidmetlerinde istihdam idüp memur oldukları hidmetlerine varmayub ihmâl iderler diyü bildirmeğin buyurdum ki vardukda bu bâbda mukayyed olub liva-i mezbûr sipahilerine tenbih eyleyesiz min’bad köherçile hidmetine ta’yîn olunan sipahi zadeleri yanlarında alikonub istihdam itmeyüb alaybeğilerine göndereler ki varub mamur oldukları üzere köherçile madeninde edayı hidmet eyleyeler bade* *istemeyüb ol mukavele-i sipahi zadeleri yanlarında alıkoyub mani olanları isimleri ve tımarlarıyla arz eyleyesiz ki dirlikleri alınub virile*”²²³ yer alan ifadelerde güherçile hizmetinde görevlendirilen sipahilerin görevleri haricinde başka işlerle meşgul olmâlarından dolayı derhal işlerinin başına geçerek emrolunan işleri yapmâları istenmektedir. Güherçile hizmetinde sipahilerin çalıştırıldığını görmekteyiz. Güherçile hizmetinde sipahilerin çalıştırılmasındaki etkenlerden birinin mâli olarak tasarruf sağlamak olabilir. Askeri güçten yararlanarak mâli yönden tasarrufun sağlanması mümkün görüldüğü için sipahiler gerek duyuldukça çalıştırılmaktadırlar.

Bolı piyade beyine gönderilen hükümde “...*bundan akdem sancağuna tabi’ olan piyadelerün evvelki nevbetlüsü-ki ()neferdür- top-hane hidmetine ta’yîn olunmuşdı. Ol emr-i şerifüm alama-kan mukarrer olup lakin Sinob’da bina olunan gemiler hidmet-i mezbûra gönderilmesin emridüp buyurdum ki dergâh-ı Mu’allâm çavuşlarından Hasan çavuş vusûl buldukda zikrolunan nevbetlü payadelerün altmış neferin Sinob’da bina olunan gemiler hidmetine yayabaşları ve mukaddimleri ve olıgelen adet ü kanun üzre altışar aylık zad ü zevadeleriyle mu’accelen ihrac eyleyüp mahal-i me’mura hidmete mubaşeret itdüresin; giç ve eksük göndermekden hazer*

²²² BA, MD, 31, h. 651, s. 293.

²²³ BA, MD, 30, h. 133, s. 56.

idesin’²²⁴ ifadeleri yer almaktadır. Gemi inşasında çalıştırılmak üzere yeterli miktarda piyadenin istendiği hükümde dikkat çekmektedir.

Askeri sınıflara mensup neferlerden gemi inşasında da yararlanılmıştır.

Cebeci başına gönderilen hüküm “... *hâlâ cebhane-i amiremde ne kadar balta ve keser tutmağa kadir dülgerlik ahvâlini bilir kimesne var ise cem’ eylemeyüb dahı bizzat tersaneyi amiremde varub demiler binasına mübâşeret eylesin mu’âvenet itmeyi emredüb buyurdumki vusûl buldukda asılı te’hir ve eylemeyüb cebhane-i amiremde dökülmek havallerine bilir ve bilcümle balta ve keser tutmağa kimesneleri cem’ eyleyüp dahı bizzat tersane-i amireme varub kimesneleri binasına mübâşeret eyleyüp ve mebni görüldüğü üzere mu’âvenet idüp hudmette bulunasın husûs-ı mezbûrezide Mehmet ihmâlinde mevr eylesin ve bil cümle tedârük eyleyüp*”²²⁵ İfadesiyle askeri alanda silahların imâlatında, korunmasında ve seferlere taşınmasında görevli olan Cephane-i Amire’den gemi inşası yapımında kullanılmak üzere dülgerlik yapabilecek askerlerin istendiği anlaşılmaktadır. Hükümde balta ve keser tutmaya kadir olanların istenmesiyle genç ve kuvvetli olan askerlerin öncelikli olduğu görülmektedir. Devletin askeri gücünün gerekli görüldüğünde farklı birimlere gönderilerek çalıştırıldığı hükümdeki ifadelerle anlaşılmaktadır.

985/ 1578 tarihli ‘Hamideli sancağı piyadeleri beyi Mehmed beye gönderilen hüküm şöyledir: “... *hâlâ sancağın piyadelerinin eşkinci nöbetlüsü ki beşyüz doksan iki neferdir sancağında vâkı’ olan vâkı’ olan tuz anbarı binasına ta’yîn olunub buyurdum ki vusûl buldukda liva-i mezbûr piyadelerinin eşküncü nevbetlüsü mukaddemâları ve yaya başıları ile oldukdan mahalde ve kanun üzere altışar zad u zevadları ile ihraç eyleyüp muaccelen mahal-i mezbûra götürüb hudmete mübâşeret eylesin husûs-ı mezkur ehm-i emurdendur ihmâl ve müsaheleden ve geç veya eksük getürmekten ziyâde hazer eylesün*”²²⁶ ifadelerinde oldukça fazla sayıda askerin Menteşe’de tuz anbarı inşasında çalıştırılmak üzere istendiği görülmektedir. Bu kadar çok askerin istenmesindeki sebep tuz ambarının çok çabuk bitirilmesinin istenmesi olabilir. Askerlerin istenmesinin sebebi mâli açıdan tasaruf sağlamakta olabilir. İstenen askerler arasında zikr edilen eşkinciler; Osmanlılarda timarlı sipahilere ve cepheye çağrılan geri hizmetteki kişilerdir.

²²⁴ 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/1570–1572), c. II, Ankara 1996, h. 857, s. 84.

²²⁵ BA, MD, 16, h. 152, s. 75.

²²⁶ BA, MD, 30, h. 171, s. 72.

978/1571 tarihli Bolu müsellemleri olduğu yerlerin kadılarına gönderilen hükümde şu şekildedir: “...*Bolu beği mektûb gönderüp Sinob’da vakı’ olan gemilerün binasına Bolu müsellemleri fermân olunup nevbetlû müsellemlerün ihracına âdemleri ve çeribaşuları vardukda ba’zı ocağın yamağı ziyâde olup ve çiftlikleri mahsülleri olmak ile defter-i cedit-i hakanide ikişer eşkün kaydolunmuşlar. Zikr olunan ocağın müsellemlerine defter-i cedit hakanî mûcebince iki hidmet teklif olundukda biz kadîmden hidmet çekegeldük diyü te’allül ü niza’ itdüklerin bildürmeğın istihdam olunmâların emridüp buyurdum ki göresiz fi’l-vakı’ arzolunduğı üzre defter-i cedit-i hakanide iki eşkün üzre kaydolunmuş ise defter mûcebince istihdam itdürüp kanun-u defterde muhâlif te’allül ü niza’ itdürmeyesiz*”,²²⁷. İfadelerden anlaşıldığı üzere merkezden görevlendirilen eşkincilerin farklı iki alanda da çalışmaları istenmektedir. Ancak eşkincilerin bu duruma sıcak bakmadıkları belirtilmektedir. Buna rağmen merkezin istediğı şekilde iki görevde de görevlendirilerek gerekli kayıtların tutulması ve bir an önce görevlerine başlamaları istenmektedir.

981/ 1574 tarihli Yeniçeri ağasına gönderilen hüküm’ “... *hassa mimarların başı Sinan mektûb gönderüp Edirne’ de bina olunan cami-i şerifimde demircilik işleyen acem’i oğlanlarından yedi nefer oğlanlar içün pencere demirlerini işleyüb itmam hıdmet eylemişdir diyü kapuya çıkarılmak rica etmeğın isimleri tezkere olunub hüküm irsal olmuşdur buyurdum ki vardukda irsal olunan tezkerede mukayyid olan yedi nefer acem’i oğlanların kanunları üzre kapuya çıkarub deftere kayd ittiresiz*”,²²⁸ şeklindedir. İfadesinde yer alan bilgilere göre cami inşasında görevlendirilen oğlanların gerekli yere gönderilerek kayıt altına alınmaları istenmektedir. Acemi oğlanların devşirme usulüne göre himaye altına alındığı bilinmektedir. Bu tür geri hıdmetlerde acemi oğlanların kullanılması sayesinde, daha tefarruatlı hizmetlerde diğer tecrübeli askerlerin kullanımına olanak sağlanmaktadır.

979/ 1572 tarihli Van beylerbeyine gönderilen hükümde “... *hâlâ Van’da köherçile karhanesinde işleyen otuz üç nefer üstadlara düşenden hisar gediğı vermek emrim olmağın buyurdum ki vardukda emrim üzre anda bil fül köherçile karhanesinde hidmet üzre olan üstadlara* **وسته** *hisar gedüğı tevcih edüb mezkurlar yerleşmeyince ahare gedik tevcih eylemeyesiz*”,²²⁹ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde

²²⁷ 12 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, h. 52, s. 69.

²²⁸ BA, MD, 22, h. 395, s. 206.

²²⁹ BA, MD, 16, h. 97, s. 50.

güherçile madeninde çalıştırılmak üzere asker talep edilmekte ve askerler yapılacak ödemelerin ne şekilde gerçekleşeceği dile getirilmektedir.

3.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Askeri alan, devletin her zaman en güçlü olması gereken yerler arasında gelmektedir. Devletin gücünü, istikrarını ve gelişmesini doğrudan yönlendiren bu alanda her türlü ihtiyacın zamânında giderilmesi gerekmektedir. Savaş zamanında, sulh zamanından daha fazla ihtiyacın hissedilmesinden dolayı seferlerin gerçekleşmediği zamânlarda sürekli olarak bir hazırlık yapılması gerekmektedir. Bu hazırlıklar ordunun ihtiyacı doğrultusunda sıralanmaktadır. Hükümlerde bazı örneklerine rastladığımız bu ihtiyaçlar arasında top ve gülle dökümü, gemi inşası, barut imâlatı vs. gelmektedir. Bu ihtiyaçların giderilmesi aşamasında devlet mâli gider ve iş gücü açısından askeri personele başvurduğu görülmektedir. Emir komuta zinciri ile askerlere hükümlerde geçen işlemler sırasıyla uygulanmaktadır.

Seferlerin yaklaştığı dönemlerde eksik kalan yahut bitirilemeyen işlemlerin bir an evvel bitirilmesi gerektiğinde yine askeri personel devreye sokularak işlemlerin hızlı şekilde gerçekleştirilmesi sağlanmaktadır. İhtiyaç durumuna göre askerler bir yerden başka bir yere nakledilmek suretiyle emrolunan işleri tamamlayabilmektedirler. Ekonomik açıdan önemli bir tasarruf sağlayan askeri iş gücüne devlet oldukça sık başvurmaktadır.

4. MESLEKİ İŞGÜCÜ (MÜSTAKİL ÜRETİM)

İnsanların günlük yaşantısındaki ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik oluşturulan iş gücü esnaf ve zanaatkârlardan bütünlük kazanmaktadır. Osmanlı da esnaf ve zanaatkârlar için üretim yine günlük tüketime dayanmaktaydı. Halkın ihtiyaçlarının teferruat gerektirmemesinden dolayı üretim basit tezgâhlarda ve tek başına ya da az sayıda kişilerle gerçekleştirilebilmekteydi. Belirli standartlara göre üretimin yapılmasından dolayı mesleki iş gücü çok fazla emek gerektirmeden usta-çırak ilişkisi dâhilinde ihtiyaçlara cevap verebilmekteydi. Mesleğin öğreniminde çırak, kalfa ve usta ilişkisi söz konusuydu. Çıraklar genç yaşta işe başlarlar ve ustalarının yanında işin inceliklerini öğrenirlerdi. Öğrendikleri meslek hakkında yeterli tecrübeğe sahip

olduklarında çıraklıktan kalfalığa ya da kalfalıktan ustalığa geçiş yapıldı. Ayrıca üretimin teknik bilgi içermemesi sıradan ve el yordamıyla işlenebilmesine olanak sağlamaktaydı.

4.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Kanunnâmelerde dokuma sektörüne ilişkin bilgiler dokumacılığın bir hayli yaygın olduğunu göstermektedir. Dokumada kullanılan hammadde çeşitliliğinden dolayı elde edilen kumaşlar bir o kadar farklılık göstermektedir. Mühimme Defterlerinde ve Kanunnâmelerde bu sektörde çalışanlar arasında cüllahlar, terziler, çadır dikiciler, nakşibendler, iplikçiler, iğneciler ve boyacılar zikredilmektedir.

Hükümlerde sıklıkla bogasi* işlenişi ve cüllahlara* yönelik standartlara rastlanmaktadır. Farklı dönemlere ait standartları içeren birçok hükmünün yer alması konuyla alakalı yaşanan sıkıntıların ortadan kaldırılması ve belirli bir düzen dâhilinde üretim ve imâlatın gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır.

Yavuz Sultan Selim Devri Hamid Sancağı Kanunnâmeleri'nde *“Eyle olsa min ba'd işlenen bogasilerin kanu üzere tulı tamam işlenmek emr edüb buyurdum ki; her birinüz taht-ı hükümetinizde cüllahlar aralarında tenbih etdirüb onat vechile yasak etdüresiz ki, min ba'd işlenen bogasilerin adet-i kadîme üzere tulın tamam işleyeler, eksik işlemeyeler ve evvelsen eksük işlenmiş varsa tamam edeler”*²³⁰. Ve aynı Kanunnâme'de *“İşbu hükm-i şerifim gönderüldüğü tarihten sonra gelen bogasiden ölçülüb görölse gerekdir. Şöyle ki, eksük bogasi buluna, siz ki, kâdılarsız, her kangınızun taht-ı hukümetinde işlenmiş ise, azim itabıma uğradurın. Ve siz ki, muhtesiblersiz, azlinize ve reddinize sebep olur. Ve işleyenler ve alu getüren kimesneler dahı getürdülüb muhkem siyaset olunurlar. Fil-cümle bu bâbda tamam ihtimam üzere olub emrime muhâlif iş olmakdan be-gayeet hazer edesiz.”*²³¹ İfadeler yer almaktadır.

*Bogasi; pamuklu dokumanın en basit ve temel şeklini oluşturan kumaş türüdür.

*Cüllah; iplik dokuyucudur.

²³⁰ A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 164.

²³¹ *Aynı eser*, c. 3, s. 165.

Hamid-Eli Cullah Yasaknâmesi'nde **“Eğer cüllahda eksük bulunursa paralayasız; eğer cüllahdan alub satanlarda eksük bulunursa pare edesiz. Eğer varub satun alan tacir tâyifesinin dahu bulunursa paralayasız.”**²³² İfadeleri yer almaktadır.

Hükümlerde genel olarak; cüllahların kumaşları eksik işlememesi gerektiği, şayet işlerlse, cüllahların, cüllahdan alp satanların ve tacirlerin cezalandırılacakları belirtilmektedir. İşlenilen kumaşların eskiden olduğu gibi işlenmesi gerektiği, eğer eksik işlenmiş varsa düzeltilmesi istenmiştir. Eskiden olduğu gibi ifadesiyle kastedilen belirtilen işi daha önce yapan kimselerin ön görülen standartlara uygun bir şekilde yaptıkları ve ürettiklerinin daha kaliteli olduğu şeklinde yorumlanabilir. Eksik işlenen bogasilerin kontrolünün kadılar ve muhtesibler tarafından yapılması istenmekte, aksi takdirde görevden azl olacakları belirtilmektedir.

Kanununin Umumi Kanunnâmesi'nde **“Ve çukacılar* ve kemhacılar* ve valeciler* ve takyeciler ve atlasıcılar* ve börümcekçiler eninde ve tavında ola ve nakıs ve kem ve kötü işlemeye. Ve altunlu kadifenin kallabdanı seyrek ve kem olmaya. Alel-umum gözlene, adetinden eksük verülmeye; beş arşın ola”**²³³. Bu ifadelerde farklı kumaş çeşitlerinden bahsedilmiş olsa da yukarıda zikrettiğimiz bogasi ile alakalı verilen standartlarla paralellik gösterdiği görülmektedir. Kumaşın dokunma aşamasında standartlara bağlı kalınmak suretiyle eksik veya kalitesiz imâlatın yapılmamasına dikkat çekilmektedir.

Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri'nde şu ifadeler yer almaktadır: **“ Ve derziler gözlene. Çuka kaftan kadife sinceflü ola, uzu ola, on beş akçeye dikeler ve sinceflü suf kaftanım yirmi beş akçeye dikeler. Ve çuka kaftan ve fistan her birinin sık nigendesı ola, otuz akçeye. Ve zennane derlik otuz beş akçeye dikeler ve sair bez kaftanı ki, nigendesı ola, yirmi akçeye ve zeane kadife ki, kamha yakalu ola, otuz akçeye ve bakisi bunlara kıyas oluna. Ve derzilere te'dib edeler ki, yani va'delerinden geçmeye, va'delerine muhalefet ederler ise, siyaset ideler. Sair ehl-i hırfet dahu aldıkların va'delerine tamam rast edeler. Eğer bir kişinin libasın sakat etseler yahud eyü dikmeseler, kâdî ma'rifetiyle hakkından geleler”**²³⁴. Hükümde terzilere yönelik standartlar göze çarpmaktadır. Devletin belirlediği ölçüde terzilerin kumaşları dikerek

²³² A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 176.

²³³ *Aynı eser*, c. 4, s. 326.

²³⁴ *Aynı eser*, c. 3, s. 112.

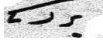
* Tüysüz ince, sık dokunmuş yün kumaş

*Bir çeşit ipekli kumaştır.

* Bir çeşit ipekli kumaştır.

* Bir çeşit ipekli kumaştır.

ve kalitelerine göre fiyat vererek mümkün olduğunca uygun fiyattan satışa sunmaları istenmektedir. Birçok kumaş çeşitinden bahsedilen hükümde her bir kumaş için ayrı ayrı standartın oluşturulduğu görülmektedir. Bu da sektörün gelişmişliğine işaret etmektedir. Terzilerin dikişleri güzel olmalı ve işini bitirilmesi gereken sürede bitirmelidirler. Fazla iş alıp verdiği sürede işini bitiremeyen terziler cezalandırılırdı.

985/ 1578 tarihli İstanbul kadısına gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *bundan akdem mahusa-i İstanbul’da işlenen seraser karhaneleri yoklandukda Dergâh-ı Mu’allâm kullarından ve şimdiden kimesneler ziyâde karhaneleri olub seraserler işlemeğe münasip olub gümüş kemkal olursa ve seraser işeldükde ol gümüş amile yaramayub mururu zamânla zayi olub her vechile gümüş zide muzâyaka çıktuğu ecilden yüz bâb seraser karhanesi olub zide olmasın diyü mukaddema ceddîm sultan Süleyman han ve bâbam sultan Selim han kane zamânında emr-i şerif virilüb hâliyâ yine karhaneler yoklanub görüldükde Dergâh-ı Mu’allâm kullarından yığirmi sekiz nefer kimesnenin seksen sekiz bâb karhanesi olub ve sâyir rençberlerin dahı yüz saksan bâb dazgahları cümle iki yüz atmış sekiz bâb tezgah olmağla ziyâde gümüş zayi olmak lâzîm geldikde ecilden evvela Dergâh-ı Mu’allâm kullarından olanların birer tezgahları işleyüb maadası ref olunması emr idüp buyurdum ki Dergâh-ı Mu’allâm mütefferikalarından karhane emini olan Ferhad mubaşeretile bu husûs onat vechile yoklatub görüb anun gibi Dergâh-ı Mu’allâm kullarından seraser karhanesi olanlarınbirer bâb işleyüb maadası ref idüp andan maada yüze varınca rençber Müslüman ve zımmilerden zan’ata kadir olanların dahı yer dezgahları işletip sairlerin ref’ idüp süddei İstanbul’a yüz bâb serase tezgahından gayri olmayup ol ref’ olunan tezgah min-ba’d sahiplerine zulm olunmamak için kemha serenin işleyüb seraser eylesin ve bu emr-i şerifi sicili muhafaza kayd idüp dahı min-ba’d mesmu böyle amel idüp hilafına cevaz göstermeyesin şöyleki ta’yîn olunan yüz tezgahdan ziyâde emrime muhâlif itmeyeler”²³⁵. Hükümdeki ifadelerde gümüşün azalması sebebiyle seraser* tezgâhlarında gümüşün kullanılmasının sıkıntı yaratmaması için tezgâhların azlatılması yoluna gidildiği görülmektedir. Devlet tezgâhları olupta zarar edebilecek durumda olanların kemha ve seren üretimine geçerek zararlarını kapatabilmelerine olanak sağlamaktadır. Hükümde yer alan ifadelerde ayrıca seraser üretiminin yaygın hale gelmiş olduğu dile getirilmekte ve sadece seraser*

²³⁵ BA, MD, 30, h. 249, s. 103.

*İpekli ve altın gümüş işlemeli kıymetli kumaşlardır.

dokumacılığı yapanların farklı kumaş çeşitlerini de dokumâları istenmektedir. seraser üreten kişilerin seraser haricinde farklı kumaş dokuyabilmeleri o konuda da işlerinde ehil olduklarının bir göstergesidir. Devletin farklı kumaşların dokunmasını istemesindeki bir diğer husûs da seraser üretilen tezgâhlarda çalıştırılan işçilerin işsiz kalmasını engellemektir.

Bir diğer kumaş türü olan sofun üretim standartına ilişkin 1573 tarihli hüküm yer almaktadır. Bu hükümde sofaların haftan çıkacak boyda dokunması istenmiştir. Aynı hükmün bir suretinin Ayaş, Kalecik, Tosya ve Seferihisar kâdîlarına gönderilmiş olması softa eksik işlemenin yaygın olduğunu göstermesi açısından önemlidir²³⁶.

963/1556 tarihli hüküm **“Münakkaş çadırlar diken çadırcılara ustası olan İbrahim fevt olub قمبره on akçesi olub usta oldukda üç akçe narh olmuşdır diyü on akçe ulufesi olan maruf usta olamla taleb üç akçe narh ile buyruldu”**²³⁷ şeklindedir. Yer alan ifadelerde bahsi geçen çadır dikiciler, sefer sırasında askerlerin ve padişahın çadırlarından sorumlu olan kişilerdir. Münakkaş çadır dikiciler nakışlı çadır dikişiyle çadırları süsleyen ve tamir eden kişilerdir. Bu hükümde çadır dikicinin öldüğü için üretimin devamlılığını sağlamak için yerine başka birinin getirilmesi emrolunduğu görülmektedir.

Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi'nde **“Ve iplikçiler dahı gözlene; iplikleri düz ola, düğümi olmaya”**²³⁸. İfadelerinde iplikçilere ait standartlara değinilmektedir. İplikçilerin işlerini daha düzgün yapmaları istenmektedir.

Kanuninin Umumi Kanunnâmesi'nde **“Ve iğneciler dahı gözlene; işledükleri iğneyi eyü işleyeler, demür iğneyi Dımışkı diyü satmayalar, kalb işlemeyeler”**²³⁹. İfadelerinde iğnecilikle uğraşan esnafın işlerinde hile yapmamaları istenmektedir. Devletin oluşturduğu standartlara göre işlerini yerine getirmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca burada dımışkıdan kasıt çelik iğnedir. Şam iğnesi olarak kastedilen çelik iğnenin yerine dayanıksız iğnelerin satılmaması istenmektedir.

Kanuninin Umumi Kanunnâmesi'nde **“Ve boyacılar gözlene; her ne renk boyarlar ise eyü edeler, kalb etmeyeler ve bezi taş üstünde döküb zarar etmeyeler ve boyalu bezi yol üstünde asmayalar ve yol üzerinde taş üzerine dökmeyeler”**²⁴⁰.

²³⁶ Ü. Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s. 133.

²³⁷ BA, MD, 2, h. 121, s. 12.

²³⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 325.

²³⁹ Aynı eser, c. 4, s. 328.

²⁴⁰ Aynı eser, c. 4, s. 329.

III. Murad Devri Kanun-ı Osmanisi'nde *“Ve boyacılar kalb boyamayalar ve getir dutalar ve murdar suyla sumayalar ve suyu sıçratmayalar ve üstüne taş koyub tokmak ile döğmeyeler ve perdaht edeler.”*²⁴¹ İfadeleri yer almaktadır

Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi'nde *“Ve boyacılar gözlene; her ne renk boyarlar ise eyü ola, kalb olmaya bezi taş üzerine koyub döğmek ile darb etmeyeler ve boyalı bezi yol üstünde asmayalar”*²⁴² İfadeleri yer almaktadır. Farklı dönemlere ait hükümlerin benzerlik göstermesi boyacıların yaptıkları işlerde aynı hilelere başvurduklarını göstermektedir. Hükümlerde boyacıların işlerini titiz şekilde yapmaları ve hileye başvurmamaları istenmektedir. Boyadıkları bezleri taşla döverek ağartmamalarının istendiği hükümde ayrıca boyalı bezleri ayakaltında kurutmayarak özel alaka göstermeleri gerektiği vurgulanmaktadır.

1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnâmesi'nde *“... biz löki ber adet-i kadîme verürüz, illet sabbağlardadır deyicek, boyacılar ihzar olunub aslı sorulıcak, hâşâ ki, biz böyle edvüz. Heman kazıyye ehl-i hibre dedüğüdir siz nice dersiniz biz öyle boyarız hatta kızıl boyayı löke halt ettiririz diyü muvaceheten şehadet edice ehl-i hibre olanlar kızıl boyanın vukıyyesi iki akçeye lök vukıyyesi doksana yüze pes kalb değildir didiklerinde cem'i'isi şehadet edüb kalbdır didiler çünkü kabldır, niçün men olunmaz deyicek, bunun ma'adasının adem-i men'ine sebep ne ise buna dahı sebep oldır denildikten sonra mezbûr kadifeciler lök tmm verildiğine sebep bunu beğaz ettiler ki, evailde lökin vukıyyesi yigirmi beşe otuza olurdu, adet-i kadîme üzere lök harc ederdik birkaç vâkı'tdır ki üç dört kimese varub şehre ne kadar lök gelse gayrı kimesneye aldurmayub ziyâde bahaya çıkarub bil-küllîye kendüler alub zahire ederler, tedricle Müslümanlara ziyâde bahaya satarlar diyü şehadet ettikleri ecilden, ol lök alan lökciler bir iki def'a men'olundu, men'olunmadılar...”*²⁴³ Bu ifadeler yer almaktadır.

Hükümde boyahanelerde sıklıkla kullanılan bir boya türü olan lök hakkında bilgilere yer verilmektedir. Boyacıların kullandığı lökle ilgili yaşanan sıkıntılara değinilen hükümde artık bazı boyacıların lökü kullanmadığı ya da kullandıklarında pahalıya sattıkları dile getirilmektedir. Bu durumun eskiden böyle olmadığı ancak son zamanlarda bu şekilde durumlarla karşılaşıldığı söylenmekte ve sebebi irdelenmektedir. Niçin durumun bu hale geldiği sorgulandığında lökün fiyatının boyacılara oldukça yüksek fiyata satılmasından kaynaklandığı açıklanmaktadır.

²⁴¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.8, s. 110.

²⁴² *Aynı eser*, c. 3, s. 115.

²⁴³ *Aynı eser*, c. 2, s. 202.

Zanaatkârların arasında dericilikle uğraşanların da önemli bir yer tuttuğunu hükümlerde görebilmekteyiz. Deriden elde edilen ürünlerin çeşitliliği gibi derinin elde edildiği hayvanların da çeşitliliği göze çarpmaktadır. İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde *“...Dobruca koyunu derileri birer buçuğa ola. Ve keçi derisi, hamken a'lası altı akçeye ola; evsatı beşe; ednası dörde ola. Kara sığır derisi hamken a'lası otuzdan kırka varınca; evsatı yirmiden otuza varında ednası ondan yirmiye varınca la. Su sığırı derisi hamken a'lası yüzden yüz yirmiye varınca; evsatı seksenden yüze varınca; ednası elliden seksene varınca ola²⁴⁴”* yer almaktadır. Hükümde derilerin elde edildiği hayvanlar dile getirilmektedir. Bu hayvanlar arasında karasığırı, su sığırı, koyun ve keçiler olduğu göz çarpmaktadır.

Hayvanlardan elde edilen derilerin işlenmiş halleri de hükümlerde yer almaktadır. Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi'nde *“ve sahtiyanın sair merammat gözlene; mütehammil olduğundan mikdarı tecavüz olunmaya”²⁴⁵* ifadeleri yer almaktadır. Hükümde geçen sahtiyan; küçükbaş hayvanların özellikle keçi derisinin tabaklanmasıyla elde edilen bir deri türüdür. Hükümde ayrıca sahtiyanın tamir edilmek suretiyle kullanılacak hale getirilmesinden bahsedilmektedir.

Hayvan derilerinden elde edilen bir diğer işlenmiş deri de göndür. Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi'nde *“Ve gön tacirleri dahı gözlene; öküz ve tosun derisinin a'lası elli altı ve evsatı elli bir akçeye ve ednası yirmi akçeye ola ve su sığırı derisi a'lası otuz beş; evsatı otuz iki ve ednası otuz akçeye ola”²⁴⁶* yer alan ifadelerde büyük baş hayvanların derilerinden elde edilen gönden bahsedilmektedir. Bu deride at ve katır derisinden faydalandığı hükümdeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Bir diğer işlenmiş hayvan derisiyle ilgili olarak İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde *“ve sağrıcular ham at derisinin evsat bahası on beşe olur imiş işlenüb sağrı oldukdan sonra gayet eyüsi otuzdan kırka varınca; evsatı yirmiden otuza varınca; ednası ondan yirmiye varında ola ve katır derisinin hamın yirmi beşden kırka varınca alurlar imiş...²⁴⁷”* yer alan ifadelerde sağrıdan bahsedilmektedir.

Bursa İhtisab Kanunnâmesi'nde ifadeler şu şekildedir: *“Çizmeciler ve ehl-i hibre ve a'yan-ı şehir amme-i müsliminle meclise hazırın olub çizme ve başmak ahvâli tefahhus olundukda, zamân-ı sabıkda mu'teddün bih kanun ve narh*

²⁴⁴ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 290.

²⁴⁵ *Aynı eser*, c. 4, s. 327.

²⁴⁶ *Aynı eser*, c. 4, s. 326.

²⁴⁷ *Aynı eser*, c. 2, s. 291.

bulunmayub hâliyâ ‘alel-ittifak şöyle narh vaz’ olundu ki, yigirmi iki akçeye alınan kırmızı sahtiyanın çizmesi otuz akçeye ola Amma koncı tamam olub ve göni sağrı ve üç katar kebkebi olub ince bezle ve yoğun iplikle dikilmiş ola. Ve on altı akçelik sahtiyanın çizmesi esbâb-ı mezbûre ile yigirmi dört akçeye ola. Ve on ikişer akçelik sahtiyanın çizmesi yigirmi iki akçeye ola. Ve sahtiyan iç edük on dörde ola. Dahı eyüsi onbeşe ola. Eğer tablalu olsa nev’-i mezbûrdan iki akçe ziyâdeye ola. Ve Şirvani sahtiyan başmak ki, göni sağrı ve sahtiyan astar sağrı ökçe atgı kenar-ı ökçe ve burun na’lçalu ola. Ulu ayak olsa narhı yigirmi bir akçeye ola. Ulu orta olsa on sekiz akçeye ola. Orta ayak olsa on beşe ola...”²⁴⁸. Hükümündeki ifadelerde çizmecilerin yönelik üretim standartları ve satış politikası açıklanmaktadır. Çizmecilerin imâl ettikleri çizmelerin, alıcıların ayak büyüklükleri, müşterilerin talepleri ve alım üçüne kadar detaylı şekilde izah edilerek imâl etmeleri hükümdeki ifadelerde yer almaktadır. Bu kadar detaylı bir standartın oluşturulması devletin üretimde sektörün gelişmişliğine, müşteri memnuniyetine ne kadar çok önem verdiğinin bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Devletin oluşturduğu bu standartlar arasında dikkat çeken husûslardan bazıları, her ayağa göre farklı bir modelin oluşturulması ve her farklı modelde değişik tarzda mâlzemelerin kullanılmasıdır. Ayrıca üretildikten sonra ürünlerin nasıl ve ne kadar satılması gerektiği de hükümde detaylı olarak belirtilmiştir.

İstanbul İhtisab Kanunnâmesi’nde bir hüküm şu şekildedir: “ **Bâbuççılar bâbucun kırmızı ve al ve gülnarı ve limoni gayet a’lasın yirmiye ve on dokuza ve on sekize satarlar; evsatı on altıya on yediye; ednası on dörde on beşe; baki renklerin a’lası ki, su sığırı gönüyle ola, on beşe on altıya on yediye satarlar. Yeniçeri bâbucundan gayrı bâbuçların gyet a’lası ona ve dokuza; evsatı sekize ve yediye; evsatı sekize ve yediye; ednası beşe ve altıya ola**”²⁴⁹. Yer alan ifadelerde ayakkabıcıların imâl ettiği ayakkabıların belirli bir renklendirme standartına göre imâl edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Renk konusunda ki seçimin fiyatları da değiştirdiği anlaşılmaktadır.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi’nde “**Haffaf dahı gözlene. Bâbuc ve gayrı ayakkabı, akçe başına iki gün olmadan delinürse veya sökülürse, suçlu olur, cezasın edeler, ya’ni ta’zir edüb iki ağaca bir akçe cürm alına. Amma gön ve sahtiyan delinürse, günah dabbagındır**”²⁵⁰ ifadeleri yer almaktadır.

²⁴⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 206–207.

²⁴⁹ *Aynı eser*, c. 2, s. 290.

²⁵⁰ *Aynı eser*, c. 3, s. 113.

İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde yer alan ifadeler şu şekildedir: ***“Fil-cümle çizmecilerin ve paşmakçılarının ve bâbuççılarının işledikleri eyü ola, kalb işlemeyeler. Beş akçelik veyahud dahı ziyâdelik paşmak ve çizme ve bâbuç ve gayri, akçe başına iki gün hesabı vardır. Bunların gibileri görüb gözedeler. Her kangı çizme ve bâbuç ve paşmak ve gayri, akçe başına iki gün hesabı üzre tamam olmadın delinürse veya sökülürse, dikici suçludur. Kıymeti ne ise, ol mikdar cerime alalar. Eğer gön ve sahtiyan delinürse, debbağ suçludur”***²⁵¹. İfadelerde Çizme ve ayakkabıların garanti süreleri kanunnâmelerde verilmiştir. İfadesinde ayakkabıcılık yapan kimselerin yaptıkları ayakkabıya garanti verebilmeleri istenmektedir. İmâl ettikleri ayakkabının standartda ön görülen süre içinde delinmesinden ayakkabıyı yapanın sorumlu olacağı anlaşılmaktadır. Ayakkabının kalitesinin yükseltilmesi adına devletin ayakkabıcılara yönelik oluşturduğu üretim standartı hükümlerde yer almaktadır. Ayrıca ayakkabıcıların kullandıkları derilerin delinmesinde ise deri üreten kişilerin sorumlu tutulacağı da belirtilmektedir. Bu yüzden dericilerin ayakkabıcılara deri satmadan önce imâl ettikleri derileri kontrol etmeleri ayakkabıcının imâl ettiği ayakkabıların kalitesini artıracaktır.

Kanunnâmelerde mum ve sabunların merkezi yönetimin öngördüğü standartlar dâhilinde üretildiğine dair bir birçok hüküm yer almaktadır.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde ***“Ve sabuncular ve mumcular gözlene; gayet eyü ola, mumları çürük olmaya ve kokar yağdan olmaya ve berk ola, kalb olmaya”***²⁵² İfadeleri yer almaktadır.

Kanuninin Umumi Kanunnâmesi'nde benzer hüküm şöyledir. ***“Ve sabuncular ve mumcular gözlene; gayet eyü edeler, mumları çürük ve kokar yağdan olmaya, fitili yoğun olmaya, i'tidal üzere ola ve sabun dahı eyü ola, pişmiş ola ve yarılı olmaya”***²⁵³. Yer alan ifadelerde devletin mum ve sabun yapmakla meşgul olan zanaatkarları denetlediğini anlamamız mümkündür. Belirli standartların daha önceden devlet tarafından oluşturulduğu hükümden anlaşılmaktadır. Devlet bu standartlara göre sabuncuların ve mumcuların işlerini gerçekleştirmeleri istemektedir. Kanunnâmelerde buna benzer hükümlerin sıklıkla karşımıza çıkıyor olması merkeze bu konuyla ilgili şikâyetlerin ya da hileli üretim yapıldığının bir göstergesi olabilir. Hükümdeki standartların ifadesinde en ince detaylar bile açıklanarak sorumlu meslek sahiplerinin işlerinde olabildiğince kontrollü ve disiplinli olmaları istenmektedir. Hükümdeki

²⁵¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, s. 290.

²⁵² *Aynı eser*, c. 3, s. 115.

²⁵³ *Aynı eser*, c. 4, s. 328.

ifadelerde mumculardan, yaptıkları mumların çürük veya kokar yağdan yapmamaları dile getirilmekte. Bu ifadeyle mumculardan bazılarının hileye başvurmak suretiyle adi yağları kullandıkları öğrenilmektedir.

İstanbul Mumhanesi Kanunu'nda “*Mumhanemden gayrı yerde mum dökülmeye ve satılmaya ve büyük olan kalıbları ve kiçi kalıbları ve pare mumları getürüb mumhanemde satarlar, gayrı yerde satmayalar*”²⁵⁴ yer alan ifadelerde mumhanelerin dışında mum yapıldığı anlaşılmakta ve mumhanelerin dışında mum yapılmaması gerektiğini ifade edilmektedir. Ayrıca büyük, küçük ve parça mumların belirtilmesiyle satışı yapılan mumlar hakkında bilgi edinmemize olanak sağlanmaktadır. Mumculara yönelik hazırlanan bu hükümde mum hazırlanışı üzerine bazı standartlara değinildiği görülmektedir.

İstanbul ve Edirne Altın Yasaknâmesi'nde “*Ve dahi kuyumcu ve altuncı ve sarraf ki, mezkur amilden uğurlayup altını satacak olursa ki, kulum bula, dutub gereği gibi hakkından gele ve altun firengi ayarı ise, amile cerime içün her miskalina kırk akçe verüb ayruk altunculuk ve sarraflık işletmeyeler; meğer kendü destur vere*”²⁵⁵ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde kuyumculardan bahsedildiği görülmektedir. Kuyumcuların altınları devletin belirlediği standartların dışında satmaları halinde gerekli işlemlerin yapılması istenmektedir.

Meslek ahlakı açısından kuyumcular, güvenli kişiler olduğundan mesleklerinin doruklarında bulunuyorlardı. Osmanlı'da kuyumcu esnafı öteden beri gayrimüslimlerden idi. Özellikle Ermeniler ve Yahudiler bu mesleği icra ederlerdi. Rumlarda da kuyumculuk yapan vardı²⁵⁶.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde “*Kazancılar gözlene; kazanın ve heraninin kulpu demürden etmeyüb bakırdan edeler*”²⁵⁷ ifadelerinde kazancıların, kazan yapımında işlerindeki incelikleri unutmadan ve hile yapmadan düzgün bir şekilde iş yapmaları istenmektedir. Kazanı yaptıktan sonra kulpu için gerekli maden olarak bakırın kullanılmasına özen gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Burada bakırın özellikle isteniyor olmasındaki sebep ısı iletkenliğinin diğer metallere nazaran daha yüksek olmasıdır. Çok çabuk soğuduğu, için kulpların bakırdan yapılması

²⁵⁴ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c.1, s.456.

²⁵⁵ Aynı eser, c.1, s. 442.

²⁵⁶ E. Taner, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, s. 306.

²⁵⁷ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 114.

istenmektedir. Devletin belirlediği standartların kaliteli hizmet anlayışını oluşturduğuna dair bir örnek olarak bu hükmü verebiliriz.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde "***Kalaycılar eyü kalaylayub kalb ve illet etmeyeler. Kalay ve demür ve bunların emsali nesneler, onun on biren ziyâdeye narh vermeyeler. Onun on bir üzre satılar. Haricden gelen ekserinin kalıbını ve eksüğini ve bozulmasını gözleyeler***"²⁵⁸ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde kalaycılık işi ile uğraşan tebaanın yaptığı işi kaliteli yapması için standartlara uygun olarak işlemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Kalaycılıkla uğraşan zanaatkarların oluşmasındaki ana etken mutfak araç gereçlerinde kullanılan bakır eşyaların zehirleyici özellik taşımasından dolayıdır. Bakır kapların yüzeylerinin kalayla kaplanması neticesinde bakırın zehirleyici etkisi ortadan kaldırılmış olur. Kalay yapımında belirlenen ücretin demir gibi madeni eşya olmasından dolayı devletin belirlediği ölçekte bir fiyata göre işlem yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde "***Ve na'l-bendler gözlene; üz ayak na'li yetmiş akçeye olıcak, altın geyimin beşe na'llayalar. Katırı dörde, humarı üçe na'llayalar. Davara mih değüb ağsadurlarsa na'l-bend üzerinedir, ta'allül ederlerse hakkından geline***"²⁵⁹ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde nalbantçılık yapan kişilerin işlerinde yine devletin belirlediği standartlar ve normlara göre işlerini yapmaları belirtilmektedir. Yaptıkları işlemlerde ne kadar fiyat biçeceklerini devletin belirlediği fiyat çizelgesine göre hesap etmeleri istenmektedir. Bu sayede devlet adaletli bir biçimde ve kaliteli şekilde iş yapılmasına zemin hazırlamaktadır.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde "***Ve bıçaklar gözlene; Dımışki diyü frengi işlemeyeler. A'la kılıc kını altmış akçeye, evsatı elli, ednası kırka ola***"²⁶⁰ ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelerde bıçakçıların bıçakların yanı sıra kılıç işledikleri de anlaşılmaktadır. Bıçakçıların yaptıkları bıçak ve kılıçlar için devletin belirlediği fiyatlar ve standartlar dâhilinde satış yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Haddadlar demir malzemelerin imâli ve tamirini yapan demirci ustalarıdır. Top dökümü için kalıp yapımında ve diğer pek çok işin halledilmesi için haddadlara ihtiyaç duyulmaktaydı. XVI. yüzyılda mevcudu on beş civarında olup beş akça ile on akça arasında değişen ulufe almaktaydılar. Top dökümünden önce kalıpların hazırlanması, kalıplar için kuşak, mil, dökümden sonra topların kuruması, topların içlerinin ve

²⁵⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 114.

²⁵⁹ *Aynı eser*, c. 3, s. 114.

²⁶⁰ *Aynı eser*, c. 3, s. 114.

dışlarının paklanması, kundak yapılması, top arabalarının dingil, tekerler ve diğer demir aksamının hazırlanması ve tamirlerinin yapılması, topların birbirine bağlanması ve zincir imâli gibi işleri haddadlar yapardı²⁶¹.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde **“Demürciler gözlene; işleri kalb olmaya”**²⁶². İfadelerinde bazı demircilerin hilekârlığa başvurdukları ve bu hileli işleri bırakmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Devletin belirlediği standartlar doğrultusunda kaliteli iş yapmak suretiyle müşterilerine hizmet etmeleri gerekmektedir

Kanunnâmelerde ve Mühimme Defterleri'nde gıda sektörüne yönelik standartları içeren hükümlere de yer verilmektedir.

Kanununin Umumi Kanunnâmesi'nde ifadeler şöyledir: **“Etmekçilerin işlediği etmeği ve kirdecilerin kirdesi ve çörekçilerin çöreği gözlene, çiği ve karası olmaya ve ekşi olmaya. Gözlenüb eksük ölçen olursa dirhemine bir akçe cürm alalar. Bunların ehl-i hibresi yiyici tâyifesinden ola, içlerinden olmaya. Çörek etmeği nısf işlene. Bir müdd una vukiyye yağ koya. Ve arı işleyeler. Ve yağsuz çörek ve kirde narhına işleyeler”**²⁶³. İfadeleriyle gıda işiyle uğraşan etmekçi, kirdeci ve çörekçilerin yaptıkları işlerin hilesiz ve temiz olması gerektiği belirtilmektedir. Etmekçi ekmekçilik yapan kimse, kirdeci mısır unuyla pide yapan kişi ve çörekçi de çörek ile uğraşan kimsedir. Hükümdeki ifadelerde bu meslek grubundan olanların genel olarak işledikleri suçların başında eksik ölçmenin geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çiğ pişirme ya da yakma gibi pişirirken yapılan hatalı işlemler sonrasında bunları reayaya satmak gibi uygulamaların da yapıldığı ifadelerden anlaşılan diğer bilgilerdendir. Ancak devlet denetimlerinde bu durumlarla karşılaşılması durumunda gerekli cezaların uygulanmasını istemektedir. Hükümde dikkat çeken bir husus da yiyici taifesinden bahsedilmesidir. Yiyici tâyifesi Müekkilîn tâyifesi olarak da isimlendirilmektedir. Bunlar bozuk düzende haram yemenin, beytülmal (devlet hazinesi) hortumlamamanın, kara servet sahibi olmanın caiz olduğuna inanırlar. Denetim yapan bilirkişilerin (ehl-i hibre) yiyici taifesinden olmamasına da dikkat çekilmektedir.

Benzer bir hüküm; Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde **“Ekmekçilerin etmeği ve kirdecilerin kirdesi ve çörekçilerin çöreği gözlene, çiği ve karası olmaya ve ekşi olmaya. Eksük olsa kâdî ta'zir edüb dirhemine bir akçe cürm**

²⁶¹ S. Aydı, *Osmanlı Devletinde Tophane-i Amirenin Faaliyetleri Ve Top Döküm Teknolojisi (XIV. ve XVI. Asırlarda)* s.149.

²⁶² A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 114.

²⁶³ *Aynı eser*, c. 4, s. 323.

alına. Ve elekleri sık ola. Eğer çiğ ya ekşi ya kepekli olsa, muhkem siyaset edüb hakkından geleler²⁶⁴ yer almaktadır.

Etmekçi, kirdeci ve çörekçiler adına düzenlenen bu hükümlerin çokluğu bize bu meslek grubuyla uğraşanların sıklıkla hileye başvurdıkları göstermektedir.

İstanbul Gıda Maddeleri Gümrük Kanunnâmesinde yer alan ifadeler şu şekildedir: **“Ve şehri etmekçilerde ve gayrında ki, satmak için un ve buğday ve alaf ve daru almışlardır, onların dahı emrim mücebince gümrük alına ”**²⁶⁵ İfadelerinden anlaşıldığı üzere ekmekçilik yapan kimselerin satmak için un, buğday, yulaf ve darı aldıkları görülmektedir. Bu kişilerin gayri resmi şekilde asli görevlerinin dışına çıkarak satış yaptıklarının tespit edilmesi üzere bu satışlarından vergilendirilmeleri gerektiği belirtilmektedir.

Ekmekçi esnafı fırın ve dükkânlar dışında ekmeklerini eşek veya araba üstünde, mahalle aralarında seyyar olarak dolaşarak da satarlardı. Bu esnafın kimi hamurkârlık, kimi de pişiricilik yapardı²⁶⁶.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi’nde **“Ve börekçiler gözlene. Koyun eti iki yüzelli dirhem olıcak, şur-valı börek iki yüz dirhem ola; doruklu börek ikiyüz seksen dirhem ola, miyanesi soğan ile olmaya, koyun etinden gayrı et halt etmeyeler ve soğan çok olub et az olmaya ve ekser yeri boş olmaya ve illa muhkem hakkından geleler ve esbâbı pak ola ve hamiri pak ola, kokar acı yağ ile omaya ”**²⁶⁷ İfadeleri yer almaktadır. Hükümde börekçilik yapan esnafın denetlenerek gerekli standartlara göre börek yapması istenmektedir. Devletin belirlediği börekçiliğe ait standartların hükümde detaylı şekilde izah edilmesi bize o günün şartlarında devletin hassasiyetini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Hükümde börekçilerin yaptıkları hile ve kalitesiz imâlat dile getirilmektedir. Etli böreklerin fiyatının et üzerinden biçilmesi re’âyânın hakkının gözetilmesi açısından önemlidir. Börekçilerin fiyatlarını buna göre belirlemeleri gerektiği hükümde ki ifadelerde yer almaktadır. Böreğin içini dengeli olarak hazırlanması istenirken, börekçilerin hile olarak soğanı fazla koymak suretiyle etten tasarruf sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu şekilde hile ile üretim kalitesini düşürdükleri görülmektedir.

²⁶⁴ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c.3, s. 110.

²⁶⁵ Aynı eser, c.1, s. 448.

²⁶⁶ E. Taner, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, s. 202.

²⁶⁷ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 111.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde *“Ve aşçıların bişürdüğü et çiğ olmaya ve aşı tuzlu olomaya, tuzsuz dahı olmaya. Ve kaseleri pak ola ve kase bezleri ve suyu gayetde pak ola. Ve kazanların kalaysız olmaya ve çanakları eski ve sırsız olmaya. ve belindeki fotası pak ola ve hıdmetkarı kafir olmaya. Bu mezkurata muhâlif olursa, muhkem hakkından geeler. Ve davar büryanın evvelde suya ısladurlar imiş, men' edeler. Ve kuzu büryan dahı yahni et narhının nısfı ola”*²⁶⁸ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde aşçılıkla uğraşan meslek gruplarına yönelik işlem standartları gösterilmektedir. Kaliteli bir üretimin gerçekleştirilebilmesi için oluşturulan bu standartlara tüm aşçıların uyması mecburidir. Reayanın haklarının korunması amacıyla oluşturulmuştur. Aşçılara hitaben oluşturulan bu standartlarda yemek pişirdikleri çanakların eski olmaması bile ısrarla üstünde durulan bir konudur. Bu durum devletin titizliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu standartlar sayesinde aşçıların kalitesi yüksek üretim imkânına kavuşmaktadırlar.

Gemi inşasına ait 979/1571 tarihli hükümde *“Lapseki kâdisına hüküm ki mücedded Kemerde gemiler bina olunmak emr olub husûs-ı mezkure El kiram Biga sancağı beği Ahmed dame izzehu tayin olunub hıdmeti mezkurede görede olanlar için orducu lâzım olmağın tahtı kazanızda bir nefer kasab bir nefer etmekçi ve bir nefer aşçı ihraç olmasın emr idüp buyurdum vardıkta tehir itmeyüb zıkr olunan ehli hıdmetin yararlarından ta'yîn olunduğu üzere vech ve mübâşeretine müteallik olan devamcılarıyla ihraç idüp mahali mezbûre irsal eyleyesiz”*²⁶⁹ ifadeleriyle yapılması istenilen işlerin belirli bir sistem dâhilinde gerçekleştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Gemilerin inşasında çalıştırılacak kişilerin devlet memuru olacağı belirtilerek bu memurların hizmetine verilmek suretiyle orducuya ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Ayrıca sanatında ustalaşmış olan kasabın, ekmekçinin ve aşcının da levazımlarıyla birlikte inşa alanında hazır halde tutulmaları gerektiği belirtilmektedir. Gemi inşasında görevlendirilen memurlar için böylesine teferruatlı bir organizasyonun yapılması, memurların yüksek rütbeli kimseler olabileceği izlenimi doğurmaktadır.

Kanununin Umumi Kanunnâmesi'nde *“Ve kaymakçılar ve peynirciler dahı gözlene; mevsimine göre narh vereler. Sığır südi koyun südinden ayrıcak ola; nişasta ve su katmayalar”*²⁷⁰. İfadelerinde peynirci ve kaymakçıların işlerinde hile etmeyerek düzgün bir esnafılık eylemeleri istenmektedir. Koyun sütü ile inek sütünün karıştırılmak

²⁶⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 111.

²⁶⁹ BA, MD, 16. h. 63, s. 35.

²⁷⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 4, s. 324.

suretiyle yapılan hileli satışların engellenmesi ve mevsimine göre fiyat biçilmesinin istendiği görülmektedir. Sütü çoğaltmak amacıyla uygulanan su ve nişasta karıştırma işleminin de yapılmamasının gerektiği hükümdeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde *“Ve yoğurtçuların yoğurdu gözlene; mevsimine göre narh vereler ve turşucuların turşuları gözlene; eksük vermiyeler ve çürümişin eyüsüne katub satmayalar”*²⁷¹ ifadelerinde yoğurtçu ve turşucuların işlerini düzgün yapmaları belirtilmektedir. Yoğurtçuların fiyatlarını mevsime göre belirlemelerinin istendiği bu hükümde turşucuların ise çürük turşularla iyi turşuları karıştırmadan halka satmaları gerekliliğın üstünde durulmaktadır.

Kanununin Umumi Kanunnâmesi'nde *“Ve turşucuların eksüğü gözlene; turşuları insafla satalar; inad edenlerin hakkından geline; turşu sirke ile kurula, kepek ekşisi ile kurulmaya”*²⁷². İfadelerinde turşuculuk yapan kimselerin hileyle iş yaptıkları anlaşılmaktadır. Turşuyu sirke ile değil de kepek ekşisi ile yaptıkları belirtilmekte ve bunun düzeltilerek sirke ile yapmaları istenmektedir. Eğer hileye devam eden olursa gereğinin yapılması emrolunmaktadır.

Yavuz Sultan Selim Han Devri Kanunnâmesi'nde *“Ve hoşabçılar gözlene, gayetde ekşi ve sulu olmaya ve karı ve buzu bile ola”*²⁷³. İfadesinde hoşafçılık yapan esnafın dahil olduğu görülmektedir. Devlet hoşafçılık yapanların da işlerini düzgün yapmalarını istemektedir. Bundan dolayı kıvamında bir hoşaf yapmalarının gerektiğini ifade etmektedir.

4.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Halkın temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yine halkın kendi içinden çıkan ba'zı meslek grupları bulunmaktadır. Bunlar arasında ekmekçiler, kasaplar, mumcular, sabuncular, dericiler, börekçiler, simitçiler, aşçılar, ayakkabıcılar vb. gelmektedir. Her türlü ihtiyacı bu meslek grupları vasıtasıyla kolaylıkla giderebilmektedir. Reayanın sosyo-ekonomik yaşantısının bir sonucu olarak oluşan bu meslek gurupları, halkın örf, adet ve gelenekleri neticesiyle şekillenerek gelişmişlerdir. Çok fazla tenik bilgi içermeyen, bâbadan oğula geçen ve aile içinde geleneksel hale gelebilen bu meslek

²⁷¹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c. 3, s. 112.

²⁷² *Aynı eser*, c. 4, s. 324.

²⁷³ *Aynı eser*, c. 3, s. 112.

grupları halkın yararını gözetmek amacıyla devletin kontrolü altına alınmaktadır. Usta çırak ilişkisi ile öğrenilen bu meslekler nesilden nesile aktarılabilmektedir.

Reyanın yararını gözetebilmek adına devlet bu meslek gruplarını belirli standartlara göre denetleyerek mesleki iş gücünü korumaktadır. Kanunnâmelerde bu meslek grupları hakkında genellikle standartları üzerinde durulduğu için hükümlerde bunlara yönelik denetimlerin nasıl yapıldığı hakkında bilgi sahibi olmamız mümkündür.

Bir meslek koluna sahip bir ailede genelde aile fertlerinin hep birlikte o işi yürüttükleri görülmektedir. Ayrıca küçüklükten itibaren belirli bir meslek öğrenimi yoluna gidilmek suretiyle çıraklıktan başlanarak ustalığa yükselindiği de ayrı bir husustur. Devlet halkın kendi aralarında oluşturulan bu meslek dallarına standartlar getirerek üretimde kaliteyi sabitlemeyi hedeflemektedir. Hükümlerde sıkça gördüğümüz mesleki standartların reyanın yararı gözetilmek suretiyle hazırlanmakta olduğu görülmektedir. Bu türlü devlet politikası sayesinde iş organizasyonu gelişme göstermekte ve işe hile katmaya çalışan esnaf tâyifesi de esnaflıktan uzaklaştırılmaktadır.

5. DİĞERLERİ

5.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Güherçile madenlerine yakın yerlerde ikamet eden halk bir takım vergilerden muaf tutulmak kaydıyla bu madenlerde çalışmaktadırlar.

Erzurum beğlerbeğsine gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*bundan akdem gönderdiğün* *mûcebince Çemişgezek re'âyâsı dahı Kığı madeninde istihdam olunmak için emr-i şerif gönderilmiş idi imdi ol husûsdan feragat olunmuşdur min-ba'd onlara hükmü sabık üzre ol hidmete mükellif olasın emr idüp buyurdum ki vardukda mukeddaman gönderilen hükm-ü şerif mûcebince Çemişgezek re'âyâsı Kığı madeni hidmetine istihdam olmayup feragat idüp dahı kadîmden zıkr olunan hidmetde kimler istihdam olunu gelmişse yine onlara tenbih ve teklif idüp* *hidmet itdiresin zinhar* *emr-i sabık üzere bu hidmet onlara teklif eylesin.*”²⁷⁴ İfadelerinden Kığı madeninde çalıştırılmak üzere reyanın gönderilmesi

²⁷⁴ BA, MD. 29, h. 406, s. 169.

emrolunmuş ancak sonrasında bu emirden vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Daha önce madende çalışmak üzere istihdam edilen kişilerin yine görev almaları istenmektedir. Bu kişilerin görevlendirilen yerlere gitmemelerinin sebebi olarak aynı zamanda farklı görevlerinin olduğu düşünülebilir.

Mağrip Trablusu Beğlerbeğisine gönderilen 981/1574 tarihli hüküm kereste ile topların ve darbzenlerin yapımına ilişkindir: “... *mektûb gönderüp Trablusda olan topların ve darbzenlerin âlât ve esbâbı olmayup suret-i ihtiyaç olduğunu bildürüp akçesiyle Preveze ve İnebahtı semtlerinden kesdirilüb almak bâbında hüküm taleb eylemekte buyurdum ki ve irsicak müşarîl ileyhin ademi ve mektûbu varub akçesiyle toplara darbzenlere mütealik olan esbâbı kestirmek istediklerinde hilafı emr-i şerife kimesne mani olmaya amma bu bahane İle küfferi hakkar tarafına kereste gitmekten tamamı mertebe ihtiyat edüb ne kadar kereste kestirilip gönderildiğini defter idüp bir suretini südde-i sa’âdetime gönderesin ki tamamen varub ve vasıl olduğu mâlum ola*”²⁷⁵. Hükümde ismi geçen bölgelerde ücreti mukabilinde reayaya ağaç kestirildiği de dile getirilmektedir. Kesilen kerestelerin kesin suretle düşman tarafına gitmemesine özen gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca kesilen ve gönderilen kereste miktarının deftere rapor edilmesi talep edilmektedir.

Bağdad beğlerbeğisine gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*Südde-i Sa’adetüm’e mektûb gönderüp hâlâ havass-ı hümayûnumdan Düceyl argı su tuğyanından boğatı harab ve yeni tahvile muhtaç olup ve anun gibi tahvil-i cedidi çıkarmasına re’ayadan ırad cem’’olunup bu def’a dahı adet-i kadîme üzre Dîvân canibi(n)den adem tevcih olundukda ba’zı tavayif tevcih olunan ademleri tahviline getürmeyüp sayiri dahı bunları görüp taleb olunan ırgadı virmesinde her bir inad suretin gösterüp şöyle ki gelmeyen ve gaybet iden kimesnelerden mucib-i ibret için miriye cerime alınmazsa min-ba’d masalîh-ı miriye kimesne râğbet eylemeyüp masalîh mu’attal kalması mukarrerdür diyü hark-ı mezbûre üzereinde mübaşir olanlar ve nazır i’lam idüp havale gelüp şekva eylemeğin gelüp bir mikdari şeyyüp gaybet eyleyenlerden birer buçuk altın ve asla gelmeyenlerden ikişer altın tehdiden miriye alınmak ta’yin olunup havale gönderildükde Cem’masat tayifesinden Şehrîzol’da ve toprağında ve yaylakda bulunan tavayifden havale vü mültezimleri varup taleb eylemek istedikde beğlerbeğisi bu tayife toprağımızda mütemekkindür diyü mani’ olup tayife-i mezbûre akçasıyla miri barut-haneyeye kelek ile odun*

²⁷⁵ BA, MD, 22, h. 99, s. 47.

getürmeğe Bağdad azebleri re'islerinden bir mu'temedün-aleyh re'is akça ile gönderilüp varup tayife-i mezbûre odun için akça virmek istedikde müşârun-ileyh virdirmeyüp ve re'is-i mezbûrî döğmek isteyüp odun getürmesine mani' olduğın i'lâm eyledüğün ve bundan gayrı Zab suyundan kelek getürigelen tavayifden odun taleb olundukda anlara dahı virdürmeyüp barut-hane mu'attal olmak üzre olup ve ol-canibe mâl-ı miriyyetahsiline varan havale vü mültezimler mâl tahsiline ikdâm eylemeğe kadir omadukların birle mâl-ı mir(i)ye noksan müterettib olacağın mukarrer olduğın bildürmişsin imdi cerime alınmak bid'at olmağın buyurdum ki vusûl buldukda anun ibi ihmâli olanlardan cerime almayup te'dib eylesesin amma re'âyâdan odun için akçagetürtmeyüp ve kadîmden odun getürenlere akça ile odun getürdesin ve mubaşirler virilen akçayı kendüler aklidüp re'ayadan müft odun aldurmayasın bu bâbda tamam adalet üzre olup kimesne(ve) zulm ü te'addi olmakdan hazer eylesesin Şehrizol Beğlerbeğisi Ahmed dame ikbalühu(ya) dahı hük-m-i hü-mâyûnum yazılup mani' olmamak emrüm olmuştur müşârun-ileyhle dahı haberleşüp vech ü münasib olduğü üzre amel eylesesin",²⁷⁶

Bağdat'taki baruthane için ihtiyaç duyulan odunun temininde cem'asat taifesi ve ve diğer aşiretlerin istihdam edildiğini bilinmektedir. Keleklerle odun taşıyan bu aşiretlere devlet tarafından özel ihtimam gösterilmiştir. Konuya ilişkin bir diğer örnek de yine Bağdat baruthanesinde imâl edilen barutun Trablus'a taşınabilmesi için bölgedeki aşiretlerden 200 adet deve temin edilmesi istenmiştir. Aynı şekilde Erzurum Beğlerbeği'ne gönderilen 1577 tarihli hükümde Erzurum vilayetinde işlenen güherçilenin Oltu'da bulunan baruthaneye taşınması bölge halkından temin edilen kira davarlarıyla mümkün olmaktadır²⁷⁷.

986/ 1579 tarihli Kığı sancağı beğisine ve Kığı kadısına gönderilen hüküm şöyledir: *"Kığı'da olan ve demir madeninde işlenen top yuvalakları ihdas olunan kığı madenine mu'âvenet için ırgat lâzım olmağın buyurdum ki vusûl buldukda ihtiyarlar ile ırgadlık işleyenlerden kifayet mikdarı ırgat tedârük edib ücretlerin ile işleddirüb ücretlerin aldıktan sonra kaçıb gaybet idenlerin yine buldurub getürtüb kurur ve noksan üzere olundukdan ve ırgat olmamakla karhaneler mu'tal olmakdan hazer eylesesin"*²⁷⁸. Irgadlar, her türlü ağır malzemeleri kaldıran ve taşıyan amelelerdir. Ortalama yüz kişilik mevcudu bulunan ırgadlara günde ortalama 5 akça yevmiye

²⁷⁶ 12 Numaralı Mühimme Defteri, c. II, h. 893, s. 103–104.

²⁷⁷ Ü. Koç, XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi, s. 50.

²⁷⁸ BA, MD, 35. h. 539, s. 214

verilmektedir²⁷⁹. Hükümde demir madeninde işlenen top yuvalaklarının taşınması için ırgata ihtiyaç olduğu ve gerekli miktarda ırgatın tedarik edilmesi talep edilmektedir. Çalışan ırgatların ücretleri mukabilinde istihdam edildiği, iş bitiminde ırgatlar gittikten sonra, şayet bir eksikli olursa madenin zor durumda kalmaması da üzerinde durulan bir husûstur.

985/ 1578 tarihli Van beğlerbeğisine ve Bitlis ve Ahdosmar kadîlarına gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*Diyarbakır züamasından vilayet-i Van’da demir yuvalakları mültezimleri olan Rıdvan ve Hızır gelüb bundan akdem vilayet-i mezbûreden akçe ile ücret* *منك* *ile miri karhanelere gönder rızasıyla kifayet mikdarı ırgatlar cem’ eylemek istediklerinde mu’âvenet itmek bâbında hükmü hümayûnum virilmiş iken bade sancak beği ve subaşı ve erbâb-ı tımar mani olub zikrolunan miri karhaneye odun-ı meşe çekmesi ücreti haricden* *وعلق* *kimesneler gelmek ile miri karhaneler mu’tul oldukları i’lâm eyledükleri ecilden miri karhanelere ücret-i mu’tad ile ihtibariyle* *رندانه واردين كشتا* *mani olmayup ve yedinde odunu karhaneye kesecek meşe oduna ahirden kimesne kesdirmeyüb men olunmaları emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda mukayyid olub miri karhane mühimmi için lâzım olduğu üzere akçe ile ücret-i mu’tad ile kifayet mikdarı âdemlar cem’ idüp göndermek bâbında* *رزا* *akdem vücuda getüresin ümeradan ve züamadan ve erbâb-ı tımar dahl ve tecavüz ittürmeyüb men’ ve def’ eylesin*”,²⁸⁰. Hükümde yer alan ifadelerde demir madeni için gerekli olan meşe ağaçlarının kestirilmesi için birkaç kişinin bulunup çalıştırılması istenmektedir.

984/ 1577 tarihli Erzurum Beylerbeyine gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*mektup gönderüp emr-i şerifim vârid olub beğlerbeğiliğine müta’allık olan kala’ların toplarının* *اتسواك* *çaplarında aldırub Kığı madeni eminine gönderesin senki ana göre yuvalak döküp irsal eylesin deyu emrim olmağın bizzat maden-i mezbûr üzerine varulub yüz hane küllîce sekiz yüz mikdar yuvalak için* *كوتيدق* *hizmet iden re’âyânın atları ve kendiler ziyâde zaif olub gayri yerden dinç ve kuvvetli re’âyâ gelüb mu’âvenet itmezler ise husûs-ı mezbûrun usuli mümkün olmaz Kığı maden-i mezbûruna zikrolunan yuvalak olan bölüklerden âdem gelüb*

²⁷⁹ S. Ayduz, *Osmanlı Devletinde Tophane-i Amirenin Faaliyetleri Ve Top Döküm Teknolojisi (XIV ve XVI. Asırlarda)* s.158.

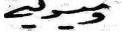
²⁸⁰ BA, MD, 31, h. 512, s. 231.

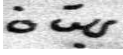
mu'âvenet iderse zikrolunan yuvalaklar vücuda gelüb husuli müesser olur deyu bildirdüğün ecilden buyurdumki hükmü şerifim vacibül ittib vusûl buldukda Palu beğine âdem ve mektup gönderesinki Palu re'âyâsından kifayet mikdarı Kığı maa'denine gönderüb varub yuvalak hıdmed üzere olalar ve maa'den-i mezbûre her kala'dan çap gönderile ki ana göre her kala'ya lâzım olduğu mikdarı yuvallak döküle husûs-ı mezbûr ehm-i umurdandır ihmâl ve müsaheleden hazer eylesin”²⁸¹ İfadelerinde top yuvalaklarının dökümünde çalıtırılan işçilerin ve atların zayıf düşmesinden dolayı işlerin gecikeceği bildirilmektedir. Bunun üzerine daha fazla ırgad temin edilemezse işlerin yarım kalacağı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı en yakın yere âdem gönderilmek suretiyle gerekli miktarda âdemın temin edilmesi istenmektedir.

Mühimme Defterleri'nde vergi mükellefiyetlerine karşılık olarak gemi yapımında halktan istifade yoluna gidildiğine dair hükümler yer almaktadır.

Zaim mümine gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *Dergâhı muallâma mektûb gönderüp Muhammed çavuşla gönderilen hükmü şerifde bundan akdem suveyş mühimmatı için ol canibde kesilmesi fermân olunan verdüna ağaçlarının uzununu bina? arşın ile on ikişer zira üzere kesilmek fermân olunmuştu bu canibe gönderilen verdüna ağaçlarının uzununu on ikişer zira olmayup altışar zira üzere gönderilmiş emr-i şerifim mualib altışar zira üzere gönderilmeğe sebep nedir diyü fermân olunmağın husûs-ı mezbûr için Samsun'a geldikde sabık kâdî olan re'âyâyâ tevzi idüp ve emr-i şerifimde on ikişer zira kayd olunmağla hazırlanmış bulunan bir mikdarı biçdirilüb gemilerle gönderülüb ve sâyir mikdarı iskelelerde hazır olmuştur ba'zı gemileri sahiblerine ad olunub yerine mevsimi ile on ikişer zira kesüb götürmek iken Samsun kâdîsı re'âyâsı gelüb Sinob'a ağaç kesmek fermân olunmuştur diyü Sinop kâdîsının nice def'a Samsun kâdîsına mektuplar gelüb re'âyâyâ dahı Sinob hidmeti teklif olunmağla avk olundu eğer kaza-i mezbûre re'âyâsı Sinop hidmet teklifinden biri olub ve birkaç kaza zımmiye alunursa bahara murad üzere kereste kesilüb hazır olunmak mümkündür ve ehm Sinop kerestesinden Samsun'da kesilen kereste adeti bahaya olur ve Samsun'dan Tarbzon'a varınca vâkı' olan kâdîlarda müvekked emr-i şerif gönderilen yalılarda olan hisar erlerinden kifayet mikdarı hisar eri alub gemilere ta'yîn olunmuyınca reisler emr-i şerife itaat itmeyüb mevsimiyle gelmeyüb gayd iderler diyü bildirmişsin imdi eğer altışar zira kesilmiş kereste var ise bundan lâzım olunmayub anda satılmak emr idüp*

²⁸¹ BA, MD, 29, h. 73, s. 31.

buyurdum ki Vusûl buldukda eğer anın gibi altışar zira kesilmiş hazır kereste var ise cümlesi anda beğ idüp akçelerin alub cem' eylesin ve fermân olunan gemiler ahvâli gereği gibi mühim ve lâzım onat vechile mukayyed olub gemi ahvâli tamam olub bitarik olduğun emr-i şerif mûcebince on ikişer zira ve emri metbu' kereste kestirüb südde-i sa'âdetime göndermek bâbında enva-i ikdâm ve ihtimam zuhûra getüresin ve eğer mümkün ve fermân olunan kereste şimdiden dahı kestirmeğe sai ve ikdâm eylesiz.”²⁸² Hükümde yer alan ifadelerde reayanın kereste temininde çalıştırıldığı görülmektedir. Ayrıca hükümde gemi inşası için istenilen kerestelerin yanlış gönderilmesinden dolayı tekrardan istenilen ölçülere uygun olarak hazırlanması dile getirilmektedir.

983/1585 tarihli Sinop kâdısına gönderilen hüküm şu şekildedir:”...*mektup gönderüp hâliyâ on iki kıta' kadirgaların dört kıta'sının yukarı kurma kuşakları konub başları ve mahalleri tolma üzere olub ve iki kıtasının dahı aynuları çatub yerlerine konulmak üzeredir ve üç kıtasının dahı potostamâları kalkub aynuları konulmak üzeredir ve üç kıtasının okurğaları ve podostamâları bulunub yerlerine konmak üzeredir inşallahuteala mevsimle bitmek mukarrerdir. Amma bu sayede ba'zı tahrikiyle dahı gemiler husûsuna Sinob'a gelüb narh ile mukaret olmayan eşr-i iskabına varmışlar deyu istimah olundu yarar kâdîların ve beglerin ve çavuşların nümayiş bu kadar her kim olur ise bağış olunub senün hakkında olan söz ve kelimelere vakı' ise tamam hakkından gelinüb ve eğer emr vâkı' ise isnad iden kimesnelerin haklarından gelinüb dahı böyle olmağın yohsa kâdîlığına talib ba'zı kimesneler vardır cümle cümle anların tahrikiyledir. Defterdar Hüsrev Efendi'nin mâlumlarıdır bir ferd bir akçe ister bulunmayub heman tahrikdir. Bu kadar hüdmed eda olunub gemiler tamam olduktan sonra dersa'âdetlerine vâridıkda ahvâl ne ise görölüb heman anların muradları mesalih-i avk olunmakdır ve zıkr olunan on iki kıta kadirganın her yerinde kaza'sı vardır. Bari üç kazgan dahı irsal olunmak lâzım idüğün ve sabıka arz olunan husûsların emirlerin ihraç olunub irsal olunaki muhamaha a'vk olmaya ve Kastamoni Sancağı kâdîlarına hitaben kerasta ve odun husûsuçün emr-i şerif göndermekle müsali olmağın kereste-i ustalar çıkub işleridi. Kalmışlar husûs-ı ırğat gayet lâzımdır deyu bildirmişsin imdi sen kemakan hüdmetinde olmak fermânım sudur eyleyüp ve liva-i mezbûr kâdîlarına dahı kereste ve*

²⁸² BA, MD, 14, h. 924, s. 641.

*odunlar husûsu için mufasssal hükm şerifim yazılıb irsal olunmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda bizzad mukayid olub memur olduğun hıdmetde kemakan mecd ve sa'i olub fermân olunan hıdmetin itmamında envai ihtimam eylesin"*²⁸³. İfadelerinden anlaşıldığı üzere sinopta yapımı süren gemilerin belirlenen tarihte yetiştirilemeyeceğinin merkeze bildirilmesi üzerine devletin kastamonudan sinopa ırgat temin edilmesini istemektedir. Bu sayede işçi sayısı artacak ve imâlat süresi kısalmaktadır.

Sapancı kâdîsına gönderilen hükümde *"...Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüp miri kereste eğer tophane-i amireden ve eğer tersane-i amire kereste ider emr-i şerif gönderilmeden hali olmayup re'âyâ tâyifesi miriye yarar ağaç ve kereste kesmekten hali olmaduğun bildirmişsin imdi miriye yarar kereste kesmek hayır değildir buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda mukayed olub miriye yarar eğer kundak ve eğer dingil ve eğer tersane-i amireye ve eğer tophaneye yarar kereste kestirmeyüb onun gibi kesilmiş miriye yarar ağaç dahı varise akçesin verüb miriye aldırasin"*²⁸⁴. İfadeleriyle askeri alanda kullanılmak üzere imâl edilecek kundak ve dingillerin gerekli ağaçların halk tarafında kesilip kullanılmaması istenmektedir. Devletin savaş sanayisi için gerekli ekipmanlarını hazırlamasında ağaç seçimine gösterdiği önemi görmekteyiz. Askeri alanda kullanılacak mâlzemelerin önemli olmasından dolayı bu mâlzemelerin üretiminde kullanılacak ham maddenin de kaliteli olması istenmektedir.

978/ 1571 tarihli Sinob kâdîsına gönderilen hükümde şu şekildedir. *"...Sinob'da bina olunan kadırgaların kerestesi ihzarına mu'avenet için etrafda olan kasabat u kura halkına emrolunmağın Bafra kasabası halkına dahı teklif olunup hıdmetlerin eda eylemişler iken kadi olan kimesne sayir kasabat halkına teklif eylemeyüp tekrar Bafra kasabası halkına teklif eylediği kasaba halkı arz-ı halle i'lam eylemeğin buyurdum ki vardukda zikrolunan kadırgalar mühimmi için lâzım olan kereste ve sâyir alat ü esbâb neyse eğer kasabat halkına ve eğer kura ahalisine ber-vech-i te'adül mütehammil olduklarına göre tevzi' itdürüp mu'accelen ihzar itdürüp gemileri ruz-ı hızırdan on beş gün mukaddem irişdürüp İstanbul'a göndermek bâbında sa'y ü ikdâm eylesin"*²⁸⁵. Hükümde inşası emrolunan gemiler için ihtiyaç duyulan kerestelerin temininde, çevre halkın görevli tayin edilmesi gerektiği

²⁸³ BA, MD, 58, h. 886, s. 347.

²⁸⁴ BA, MD, 14, h. 89, s. 72.

²⁸⁵ 12 Numaralı Mühimme Defteri, c. 1, h. 13, s. 46.

vurgulanmaktadır. Bu şekilde daha hızlı şekilde kerestelerin tedârük edilmesi söz konusu olacaktır.

979/1572 tarihli Sinob kâdisına gönderilen hüküm şu şekildedir: “...südde-i Sa’adetüm’e mektûb gönderüp; Canik sancağına tabi karye-i Ünye zımmuleriniün neccar u kalafatçıları ibtidadan intihaya varınca hıdmet idüp ve gemicileri dahi gemilerün ziftlerin ve üstübilerin ve urganların ve ahirelerin getürüp cem’i’ zamânda miri hıdmetden hali olmayup lâzım tayife iken ahar vilayetden ba’zı kimesne gelüp zikrolunan karyede temekkün idüp karye-i mezbûre zımmilerin me’kel idinüp mâlların almak mu’tadları olup bi-günah mâlların aldıkların ve dayima şerleri hayfindan emin olmamağın cela-yı vatan eylemek üre o(ldu)kların bildürmişsin imdi buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda mukayyed olup anun gibi kendü hallerinde olmayup zimmi fukaraya vech-i meşruh üzre hilaf-ı şer’ zulm ü hayf idüp şirret ü şekavet idenlerden baş u buğ olanları elegetürüp küreğe gönderüp bakilerine muhkem tenbih ü te’kid eylesesin ki anlara karışmaya(lar) yohsa anlar dahi küreğe konulur bilmiş olsunlar”²⁸⁶. Hükümde Müslüman halkın yanı sıra gayrimüslimlerinde gemi imşasında edildikleri anlaşılmaktadır. Canik sancağında yaşayan gayrimüslim halkın marangozları, kalafatçıları ve gemilerin yapımında kullanılan gerekli mâlzemeyi taşımakla görevli gemicilei Sinop tersanesi hıdmetinde uzun yıllar istihdam edilmiş ve bunların güvenliği devlet tarafından sağlanmıştır.

985/ 1578 tarihli Ereğli kadısına gönderilen hüküm şu şekildedir: “... hâliyâ taht-ı kazanızda bu sene hasad çayırıları biçmek için emr ile ihraç olunan yüz nefer tırpancılar südde-i sa’âdetime gelüb kaza-i mezbûre ahalisi bunları ücret ile tutub bunları hıdmetlerin eda idüp âdemları taleb itdüklerinde bizim muaf olmak için elimüzde hükmümüz var idi hilaf-ı emr ihraç eyleyeler diyü bunlara ücretlerin virmeüyü tealli ve niza’ eyledüklerin bildirmeğün buyurdum ki hükm-ü şerifim varduklarında bu bâbda onat vechile mukayyed olub göresin bunları kaza-i mezbûre ahalisi gitmek mağrifeti ile tırpancı ihtaç itmişlerdir ve mukaddema ihrac ile ücrete tutmuşlar iken halen hıdmetlerin tamam olunduktan sonra ücretlerin virmemek ba’isi daiyelerine olmuştur. Fukaranın hakların her ne ise müteveccih olanlardan bikûsur aldırub lâzımül arz olur kazayaları var ise yazı yleyesin”²⁸⁷ yer alan ifadelerde ekin biçimiyle meşgul olan tırpancılarının işlerini yapmalarına karşı ücretlerini

²⁸⁶ 12 Numaralı Mühimme Defteri, c. II, h. 1023, s. 170.

²⁸⁷ BA, MD, 30, h. 612, s. 263.

alamamaları üzerine şikâyetle bulunduklarını görmekteyiz. Gereğinin yapılması için hükmün gönderildiği anlaşılmaktadır.

5.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nin istihdam ettiği kurumlarında birçok memur çalışmaktaydı. Ancak zamân zamân imkânların yetersizliği yahut zamânın kısıtlı olmasından dolayı yapılması gereken işleri reayanın ya da herhangi bir uzmanlığı olmayan sıradan insanların gerçekleştirdiğini yukardaki hükümlerden öğrenebilmekteyiz. Osmanlı Devlet'inde teknik bilgi içermeyen ya da uzmanlık gerektirmeyen ba'zı işlerin vasıfsız işçilerin yapmasında bir sakınca görülmemesi doğal bir durumdur. Zira her işe kalifiyeli insanların yerleştirilmesi ekonomik açıdan sıkıntı yaratır hale gelebilmesi mümkündür. Bundan dolayı çoğu zaman devletin işlettiği yerlerde çalıştırılan kişilerin bazılarının yöresel halktan ya da konargöçerlerden oluştuğu hükümlerde yer almaktadır. Bu kişilerin yapabileceği işlerin de kısıtlı olmasından dolayı genellikle aynı ya da benzer işleri yaptıklarına hükümlerde rastlamaktayız.

Madenlere yakın yerlerde ikamet eden halktan, madenlerde toprak ya da odun taşıma gibi işlerden yararlanıldığı hükümlerde görülmektedir. Ayrıca kıyı bölgelerde yaşayan re'âyânın da gemi inşası ya da taşımacılığında kullanıldığı yukardaki hükümlerden edindiğimiz bilgiler arasındadır. Tabi ki devletin kullandığı halk belirli bir ücret mukabilinde çalışmâlarını sürdürmektedirler. Devlet organize ettiği halkın hemen her ihtiyacını çalıştırdığı süre zarfında karşı'lâmaktadır. Halkın gemi inşasında çalıştırılırken yeme içme gibi önemli ihtiyaçları yine devletin tahsis ettiği aşçılar ve ekmekçiler aracılığıyla giderilmektedir.

Halkın kendisinin yanı sıra sahip olduğu hayvanlarından, araç gereçlerinden, odun ve kereste gibi metarlardan devletin zamân zamân yararlandığını da yine hükümlerden görmekteyiz. öellikle Yörüklerden nakliyle işinde yaralanıldığı bilinmektedir. Ayrıca devletin miri arazilerinde ağaç kesimi ya da çayırlarda ot biçimi gibi işlerde de re'âyâdan ücret mukabilinde faydalanığı hükümlerden edindiğimiz bilgiler arasındadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NAKLİYE

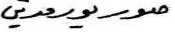
İhtiyaç duyulan mâlzemelerin bir yerden başka bir yere nakledilmesi Osmanlı'da kara yolu, deniz yolu, göl ve ırmakların kullanımı ile gerçekleştirilmekteydi. Kara yolunun kullanımında nakliyesi yapılan metaların taşınmasında büyükbaş hayvanlar; deve, öküz, sığır vb. tercih edilmekteydi. Bu hayvanlar halktan kiralanmak suretiyle kullanılmaktaydı. Kara yolu ile nakliye o günün şartlarında oldukça zorlukları da beraberinde getiriyordu. Bu zorluklar arasında yolların bozuk olması, dolambaçlı ve uzun olması ulaşımı sekteye uğratmaktaydı. Bundan dolayı diğer ulaşım yolları daha cazip hale gelmekteydi. Kara yoluna nazaran denizde ise çeşitli amaçlara hizmet eden gemiler dahi nakliye gemileri olarak kullanılabilen ve nakliye işleminin hızlı gerçekleşmesine imkân sağlamaktaydı. Genellikle dağlık alanlarda kara yoluyla ulaşımın güç olması sebebiyle kar sularının oluşturduğu ırmaklar nakliye amacıyla kullanılmaktaydı. Ayrıca göller de gerekli metaların bir yerden başka bir yere taşınmasında ulaşım yolu olarak tercih edilmekteydi.

1. KARA TAŞIMACILIĞI

1.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Gemi yapımında en çok ihtiyaç duyulan meta olan kerestenin temini miri ormanlardan sağlanmaktaydı. Kerestenin temininde ormanlardan ağaçların kesilmesi ve kesiminden sonra nakliye için hazır hale getirilmesi gerekmekteydi. Konuya ilişkin hükümlere Mühimme Defterlerinde rastlamaktayız.

979/1572 tarihli Hayrebolu ve Silivri kadılarına gönderilen hüküm şu şekildedir:

“... Vize’de kesdirilmesi fermân olunan gemiler kerestesinin akçesin alub re’âyâyâ tevzi idüp lakin emrim üzere kereste-i henüz yalılara indirmedüğün i’lam olunmağla envai i’tab ve ikaya mustahak olmuşsuz, zikr olunan kereste-i eşcara ve kat’ı ile kesdirmek emr olunmuş iken nacize olmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda tevkif itmeyüb kereste akçesin tevzi ittiğün re’âyânın üzerine durub üzerlerinde olan kereste-i muaccelen itmama irişdürüb yalıya indirdesin kereste akçesin alanları Vize beğine gösterüb daht ol bâbda maen mukayyid olub kereste-i

*muaccelen yalılara indürdesin ve kereste üzerine varan reisler re'âyâyâ mukaddem varub lâzım olan kereste-i kestirmeyüb mücerred-i celb ve ahz için sonra varub keresteye bahane bulub re'âyâyı taciz ve ve tevkif ittirilmiş reislerin ol- ahvâle teftiş olunmak emrim olmuştur ol-makule hali fitnenin üzerine zahir olursa mahan ol-mahalde celb olunmak emrim olmuştur ana göre siz dahı mukayyed olub re'âyâyı mezbûrlara taciz ve kereste-i tevkif itirmeyüb eğer halife ve eğer reislerdir dağa varub lüzum olduğu kereste-i dağda görüb çekdireler'*²⁸⁸. Yer alan ifadelerde gemi inşasında kullanılacak kerestelere değinilmektedir. Kerestelerin hazırlanarak taşınmak üzere sahile getirilmesinin istendiği görülmektedir. Ayrıca belirli işlemler neticesinde kerestelerin taşınması söz konusudur. Hükümde dikkat çeken bir diğer husûs ise rüşvet ile ba'zı kişilerin kerestelere bahane uydurarak kesilmesine ve taşınmasına mani olmaya çalışmâlarıdır. Kerestelerin temininde bu şekilde bir rüşvet ve engelleme olayının yaşanıyor olması gemi inşasında kullanılacak olan kerestelerin ne kadar değerli ve kaliteli olduğunun bir göstergesi olabilir.

980/1573 tarihli Kefe beğine gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *hâliyâ anda Kefede cem*” ve *ihzar olunan gemi ağaçlarından kaydolanlar rençber gemilerine navlun ile tahmil olunub südde-i sa'âdete göndermek emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda bundan akdem miri gemiler için anda cem' ve ihzar olunan gemi ağaçlarının sarf olunanlardan baki kalan gemi ağaçlarında südde-i sa'âdetime gelmesi kaydolan ağaçları navlun ile anda olan rençber gemilerine tahmil idüp Dergâh-ı Mu'allâma gönderesin ve ne mikdar kereste gönderildiği ve kimin gemiyle irsal olunduğun irsaliye defteriyle yazub bir suretini mezbûr çavuşum ile Dergâh-ı Mu'allâma gönderüp ve her gemiye ne kadar kereste ve ne vasil kereste tahmil olunursa irsaliye defterin anlarun ile dahı gönderesün.*²⁸⁹ İfadelerinde gemi inşası için hazırlanan kerestelerin nakliyesi söz konusudur. Hükümde geçen navlun ifadesi; bir yerden başka bir yere ulaştırmak için gemiye alınan eşyanın bütünü ve taşıyıcı tarafından, gemisinde taşınacak yük için istenen ücret olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca hükümdeki ifadelerden anlaşıldığı üzere gemilere yüklenen kerestelerin kayıtlarının tutulduğu da görülmektedir.

980/1573 tarihli Ada ve Yörük ve Akyazı kadılarına gönderilen hükümde “... *taht-ı kazanuzda gemiler için çam kerestesi muaccelen Kefken'e ulaştırmağın emr*

²⁸⁸ BA, MD, 16, h. 198, s. 101.

²⁸⁹ BA, MD, 19, h. 270, s. 127.

*idüp buyurdum ki vusûl buldukda taht-ı kazanuzda kestirdüğünüz çam kerestesinden İznikmit'de bina olunan gemilere kifayet kadarını virüp maadasını muaccelen Kefken'e ol ulaştırub avk ve te'hîr olunmakdan hazer eyleyesin”*²⁹⁰. İfadelerinden anlaşıldığı üzere gemi inşasında kullanılan kerestelerin çeşitli ağaçlardan elde edildiği görülmektedir. Gemi inşasında çeşitli ağaçların kullanılıyor olması geminin farklı kısımları için farklı ağaçların kullanıldığının bir göstergesi olabilir. Bu hükümde belirtilen kerestelerin çam ağacından elde edildiği anlaşılmaktadır.

980/1573 tarihli İznikmit kadısına gönderilen hükümde “*Ada ve Akyazı ve Yörük kazalarından Kefken'de bina olunan gemiler için ihraç olunan çam kerestesi Kefken'e iledilmek lâzım olmağın buyurdum ki vusûl buldukda İznikmid'de bina olunan gemilere kifayet miktarından maada zikr olunan kazalardan ihraç olunan çam kerestesi muaccelen Kefkende bina olunan gemiler için isal ittürdüb cümlesi İznikmid'e götürülsün diyü musalahat avk olunmakdan hazer eyleyesiz”*²⁹¹. İfadelerinde gemi inşası için gerekli olan kerestelerin nakledilmesi söz konusudur. Bir önceki hükümde olduğu gibi gemi inşası için istenilen ağaç türünün çam ağacı olduğu görülmektedir.

981/1574 tarihli Üzeyr beğine gönderilen hükümde “*...mektup gönderüp emr-i şerifim mücebince Kıbrıs ceridesinde kala' ada olan topların kundakları ve kundaklık keresteleri ve ol canibde olan kadırgaların ve kalitelerin kürekleri olmayup ve tahtaları çevrilüb kundaklık kara ağaç tahta küreklik kayın ağacı ve geminin tahta ihcar olunub kereste kat' idenlere ve götürenlere ücret verilmasın bildirmişsin sen imdi lâzım olan ücretleri eda olunmak için Kıbrıs beğler beğine ve defterdarına hüküm yazılıb irsal olunmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda zikr olunan kereste eğer kürek ve eğer kundaklık ve eğer gayridir tehir eylemeyub öte yakaya göçürüb ücretleri için lâzım olan akçe müşarühlümadan taleb idüp ishabına isal iyleyesin”*²⁹² ifadeleri yer almaktadır. Hükümde yapılması istenen araç gereçlerin farklı türde ağaçlardan yapıldığı görülmektedir. Farklı ağaçların kullanılıyor olması araç ve gereçlerin kullanım alanındaki farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu farklılık ağacın kalitesine yansımaktadır.

981/1574 tarihli Rodos beğine ve eminine gönderilen hükümde “*Menteşa beği mektûb gönderüp top kundakları mühimmi için Gökova nâm mevkide ağaç ihzar*

²⁹⁰ BA, MD, 19, h. 25, s. 9.

²⁹¹ BA, MD, 19, h. 24, s. 9.

²⁹² BA, MD, 22, h. 471, s. 242.

olunmuştur buyurdum ki varıncak te'hir itmeyüb at gemileri ve kadırgalar varub zikrolunan kundak ağaçlarını alub dahi götürüb mahzen eylesesin ama onat mahfuz yere çözülmekden hazer eylesesin” ²⁹³. İfadelerinde top kundakları için hazırlanan ağaçların taşınmasında farklı gemilerin seferber edildiği görülmektedir. Çeşitli görevler için kullanılan gemilerin bazen bu şekilde ağaç nakliyesinde de kullanıldığı hükümlerde karşılaştığımız durumlardandır.

980/1573 tarihli Ürgüb kâdîsına gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *köherçile nazırı olub Akdağ kâdîsı olan Mevlana Hamza mektûb gönderüp taht-ı kazada re'âyâ tâyîfesi ücretle turap ve odun çekmek lâzım olub mu'âvenet taleb eylediği ecilden buyurdum ki vardukda te'hir ve terahi itmeyüb köherçile işlemek için taht-ı kazanızda ücretle turap ve odun çektmek ittükde gereği mu'âvenet ve muzâharet eylesesin köherçile husûsu mühimmat umurdandır ihmâl ve tekasid asla caiz değildir ana göre mukayyed olub bâb-ı mu'âvenetde dakika fevt eylemeyesin re'âyâ hıdmetlerine eda eyledüklerinde vâkı' olan haktan bi kusur alıvirüp mubaşerete ol bâbda re'âyâyâ te'addî iderse arz eylesesin”* ²⁹⁴.İfadelerinde yer alan bilgilere göre devlet güherçile hıdmetinde çalıştırmak üzere re'âyâdan ücret mukabilinde işçi temin etmek istemektedir. Re'âyâdan herhangi bir meslek gurubuna dâhıl olmayan serbest kişilerden oluşan bu işçilerin güherçile madenine toprak ve odun taşıyacakları anlaşılmaktadır. Devletin bu şekilde halktan yararlandığını hükümlerde görmekteyiz.

Bir başka hükümde ise göçebe olarak yaşayan aşiretlerin güherçile madenlerinde çalıştıklarını görmekteyiz. Nitekim 978/1571 tarihli Mehmet çavuşa gönderilen hüküm “... *südde-i sa'âdetime mektup gönderüp Rodnik madeninde dökülmesi emrolunan topu Yörükler Belgrad'a iletmeğe kudretleri olmaduğun bildirüp ol bâbda dahi ne demiş isen mâlum oldu imdi dökülen topu mezkûrlara Belgrad'a ilettirüp andan icazet verilmesin emredüp buyurdum ki vusûl buldukta emrim üzere yeniden dökülen topları mezkurlara Belgrad'a iletmeği teklif eyleyüp Belgrad'a iletüp bittamam teslim eyledüklerinden sonra kanunları üzere icazet veresin”* ²⁹⁵.şekliyle ifade edilmiştir. Hükümden anlaşıldığı üzere Herhangi bir teknik bilgi istemeyen, ustalık ya da zanaatkârlık gerektirmeyen işler için devlet vasıfsız nitelikteki kişilerden yararlanmaktadır. Hükümde bahsi geçen Yörükler, dökümü yapılan topların bulundukları yerden bir başka yere nakledilmesinde görevlidirler. Ancak kendi çabaları

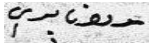
²⁹³ BA, MD, 22, h. 208, s. 101.

²⁹⁴ BA, MD, 21, h. 175, s. 72.

²⁹⁵ BA, MD, 14, h. 535, s. 378.

ile bu işi yapamayacaklarını dile getirmişlerdir. Fakat Yörükler kendi çabaları ile yapamayacakları işlemlerde bunu bildirerek gereğinin yapılmasını devletten isteyebilmektedirler. Bu durumda devletin konuyla ilgili olarak verilen işi yapmaya gücü yetecekleri tespit ederek yaptırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Kerestelerin nakliyesinde kara yolunun kullanılmasını gerektiren durumlarda kira hayvanlarının kullanılması gerekmektedir. Kira hayvanları olarak halktan alınan ve bedeli ödenen büyükbaş hayvanlar yer almaktadır. Gerekli taşıma işlemi bitirildiğinde hayvanlar sahiplerine teslim edilmektedir. Hükümlerde bu konuya ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

985/1578 tarihli Kastamoni beğine ve Kastamoni sancağında vaki olan kadılara gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *mukeddama Kastomoni re’âyâsı âdem gönderüp bundan akdem Sinop’da bina olunmak fermân olunan gemiler mühimmi için kesilen keresteyi gemiler bina olunan mahalli alub gitmek için çift lâzım olmağın re’âyâdan kirayla çift tedârük idüp olmak fermân olunub her çift başına re’âyâdan ikişer bin ve bin beşer yüz akçe cem’ olunup çiftçilere ve baltacılar virilüb sonradan Sinob kâdîsı Mevlana piri zikr olunan mikdarı akçe suk olub iki baltacı ile birer çift başına beş yüz akçe kifayet ider diyü arz itmekte iki baltacı ile birer çift başına beş yüz akçe virmek için hükm virilmişken mezkur baltacıların ve çiftçiler asatane-i sa’âdetime gelüb kul eylediğümüz akçeyi tamam virmeyüb bize gadr eylemiştir diyü şekva eyledükleri ecilden hassa asker canibinden hüküm virilüb uslub ü sabıka üzere akçeleri alub tekaddi eyledüklerin bildirdiklerinde sabıka müşarün ileyh arz eylediği üzere iki baltacı ile birer çift başna beş yüz akçe virilüb hassa asker canibinden virilen hükmü hümâyûnumla amel olunmak için anlar ellerinden alınıp mühürlü kise ile südde-i ssadetime gönderilmek için emr-i şerif viriliüb hâlâ ol emr-i şerif tecdid olunmuş olunmağın buyurdum ki vardukda zikr olunan husularda sabıka virilen emr-i şerife mûcebince amel eyleyüp anı muhâlif kimesneye rencide ettirmekden hazer eyleyesin”²⁹⁶. İfadelerinde devletin ihtiyaç duyduğu kerestelerin temininde reayadan yararlandığı görülmektedir. Halkın gemilere kadar kerestelerin taşınmasında çift sürdükleri öküzler aracılığıyla yardım ettikleri hükümde belirtilmektedir. Devletin bu yardımdan dolayı çift sahiplerine belli bir miktar da ödeme yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hükümde kereste temininde istihdam edilen işçiler arasında baltacılar da yer almaktadır.*

²⁹⁶ BA, MD, 30, h. 371, s. 157.

993/1585 tarihli Gelibolu kâdisına ve gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *Biga ve Gölçatal kâdîlarına mektûb gönderüp Biga kazasında hassa kadırgaları kerestesi kat olunub Kemer limanına nakl ettirmekde nice çift öküzleri helak olub bu diyarda öküz bulunmayub küllî muzâyaka olunmağın ne kaza-i mezbûrda sâkin Ömer nâm kimesne kendi mâliyla Rum ilinden kara zu öküzleri alıb cem’ idüp Gelibolu iskelesinden geçirmek için emr-i şerif virilmek rızasına arz itmeğın buyurdum ki vusûl buldukda arz olunduğu üzere mezbûr Ömer anun gibi Rumeli canibinden iki yüz çift kara zu öküzleri alıb cem’ eyleyüp varub zıkr olunan iskeleden geçirmek istedikde kimesne mani olmaya amma bu bahane ile olmakdan ziyâde zu alub gelmekten bigayet hazer idesin”²⁹⁷. İfadelerinden kerestelerin taşınması ve nakliyesinde büyükbaş hayvanların kullanıldığı anlaşılmaktadır.*

Askeri teşekküllerde ordu ağırlıklarının nakli için at, deve, katır gibi hayvanlar kullanılmaktadır. Hükümlerde bu konuya ilişkin ifadelere rastlamaktayız.

986/1579 tarihli Batum sancağı beği Haydar dame izzehuya gönderilen hüküm şu şekildedir: “...südde-i sa’âdetime mektûb gönderüp Batum’da vesait üzere gemi kışlayacak liman olmayup vârid tevcidi Ardahan’a çıkar bir yolu vardır eğer tamiri fermân olunursa at ve katır ve deve beş altı günden Ardahan’dan Batum’a varur diyü bildirdiğün ecilden zıkr olunan yolun tamir ve sana emr olunub bu bâbda sana mu’âvenet için Erzurum beğlerbeğsine dahı emr-i şerif gönderilmiştir buyurdum ki vardukda te’hir itmeyüb arz eylediğın üzere Ardahan’a doğru giden yolu vec ve münasip gördüğün üzere tamir ve eyleyüp ve irsal olunan barutu ateşten zarar irişmeyecek bir münasib mahfuz mahalde hıfz ve hırsat idesin Ve seferi hümayûn mühimmatından irsal olunan top arabaları dingillerine ve sâyir alat ve esbâbı kira davarlarıyla mahali mamure irsal ve isal eyleyesin”²⁹⁸. Yer alan ifadelerde askeri ekipmanların kira hayvanları olarak nitelendirilen halktan kiralanmak suretiyle alınan büyükbaşlar aracılığıyla taşındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hükümde nakliyatın gerçekleşeceği yolun bozuk kısımlarının yapılmasının istendiği de görülmektedir.

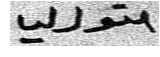
986/1579 tarihli Trabzon sancağı beğine ve müfettiş-i emval Trabzon kâdisına gönderilen hükümde “... hâlâ vâkı’ olan sefer için ile irsal olunan eğer yuvallak ve eğer barut ve eğer gayridir anda varub vasıl oldukda taşrada komayub

²⁹⁷ BA, MD, 60, h. 62, s. 26.

²⁹⁸ BA, MD, 32, h. 236, s. 114.

mezende koyub iki gemi hıfz itdürüb gönderilmesi lâzım olan mahale göndermeli oldukda araba ile mi gönderilür yohsa davarlar ile mi gönderilür her ne ile gönderülürse kiralari virilüb gönderilmesi lâzım olmağın buyurdum ki vardukda bu bâbda her vecihle varub vasıl olan yuvalakları ve barutı taşrada komayub mezende koyub gereği gibi hıfz itdürüb gönderilmesi lâzım olan mahale göndermeli oldukda her ne vecihle gönderülürse kiralarin virüp ve tahmil olunub gönderülan eğer tavadır ve eğer arabadır amel olmaya ki yolda kalmak ihtimâli olmaya ki husûs-ı mezbûr mühimmatdandır gereği gibi mukayid olub ihmâlden hazer idesin²⁹⁹. ifadeleri yer almaktadır. Hükümde barut ve güllerin nakliyesinde titizlik gösterilerek sağlam arabaların ve kira hayvanlarının isteniyor olması dikkat geçicidir.

985/1578 tarihli Aneb ve hadise sancak beği Ali İdris'e gönderilen hükümde "... Bağdat'ta işlenen barut Trablus iskelesine çekmek lâzım olmağın buyurdum ki vardukda Te'hir itmeyüb sancağından ve âhar develer ihraç ittirdüb yarar âdemleriyle Bağdat Beğlerbeğsine göndersin ki barutu tahmil idüp Trablus iskelesine götüreler husûs mezbûr ehmi umurdandır ihmâl ve mahalden hazer idüp ne mikdarda ihraç olunub ne zamânda götürüldüğün yazub bildirsin³⁰⁰. İfadelerinde kara yolu ile nakil işleminin gerçekleştirileceği anlaşılmaktadır. Bu nakliye işleminde develere ihtiyaç duyulduğu dile getirilmektedir. Taşımacılığın yapılacağı coğrafya sebebiyle istenilen yük hayvanının deve olması gerektiği anlaşılmaktadır.

979/1572 tarihli Van beğlerbeğsine gönderilen hüküm "... Erciş'de işlenen köherçile barut ittirilüb dahı kara ile Trabzon'a gönderilmesi emr idüp buyurdum ki vardukda Erciş'de işlenen köherçileyi barut ittirüb dahı emrim mûcebince kirasıyla Trabzon'a göndermek bâbında hüsnü tedârük idüp irsal eylesin ne mikdar gönderilüb teslim olunduğun defter ittirüb ne vechile tedârük itdiğün yazub bildirsin ve kala-i Erciş'in azapları ve sâyir muhafızları miriye karhaneye dahl itdikleri i'lâm olundu anlar miri karhaneye dahl itmek şart eylemişler imiş min-ba'd dahl ve taarruz itdürmeyesin ve zıkr (olunan) karhanede kadûmden işleyanları kemaken ücretle işlettirüb itmam ve ihtimam dakika fevt olunmaya ve zıkr olunan barutdan ol cevâhibde vâkı' olma kalaya kifayet mikdarı alıkoyulub maadası emrim üzere kira ile Trabzon'a irsal eylesin³⁰¹. Şekliyle yer almaktadır. İfadelerinde

²⁹⁹ BA, MD, 32, h. 234, s. 113.

³⁰⁰ BA, MD, 30, h. 450, s. 191.

³⁰¹ BA, MD, 18, h. 233, s. 104.

köherçile ile elde edilen barutun kara yoluyla nakledilmesi gerektiği dile getirilmektedir.

Mukataat müfettişi Bozöyük kâdîsına gönderilen hüküm şöyledir: “...olan Bayazid’e Tavas kâdîsına hüküm yazıla ki sen ki Tavas kâdîsının hassa dersa’âdetime arz gönderüp havası-ı hümayûndan becin memlahasına tabi Tavas Dîvânına bervech-i iltizam mültezimler olan Bali ve Mustafa gelüb kaza-i Tavas’da olunan tuzu ücretle kaza-i mezbûrede olan merkezden katırlar ile memlahadan götürmesin taleb eyledükde zıkr olunan mekadiler bir evvelden tuzcu gelmedük diyü ne vech ve sebeb kallül eyledükleri baiden kazayı mezbûreye tarh olunmak tuzda ve memlahadadır itibar kalmamıştır didüğün i’lâm eylemişsin imdi buyurdum ki, hükm-ü şerifim vardukda göresin kazaya i’lâm olunduğu gibi ire bir an itmeyüb emin-i mezbûrun iltizam mûcebince memlaha-i mezbûreden kaza-i mezbûreye olgelen adet-i kanun üzere bervech-i adalet taht-ı kazandan kıyafet kadarı kira davarlarına tedârük ve temin ve vakti ile örüsün olan yerlere tarh idüresiz zıkr olunan tuzları kirasın emin-i mezbûreden erhabına alıvere”³⁰². İfadeleri yer almaktadır. Hükümde bahsi geçen tuzun katır sırtında nakledilmesi söz konusudur.

986/ 1579 tarihli Erzurum beğlerbeğsine gönderilen hükümde “...hâlâ seferi mühimmi için lâzım olan top arabalarının ve top yuvalakları ve Ardahan’dan kat olunan gemi keresteleri çekmek için su sığırı lâzım olub ve nüzül ü zahire için deve lâzım olmağın kifayet mikdarı su sığırı ve Türkmen tâyifesinden deve tedârük idüp hazır olmaları emr idüp buyurdum ki varınca bu bâbda onat mukayyed olub emrim mûcebince zıkr olunan mühimmat için kifayet mikdarı ve su sığırı ve Türkmen tâyifesinde deve tedârük ile hazır eyleyesiz inşallah Teala asakiri hümayûnumla serdar vârid ve kudde-i veci münasib olduğu üzere istihdam oluna husûsu mezbûr mühimdir onat mukayyed olub ihmâl ve müsaheleden hazer eyleyesin sonra özrün makbul olmaz ana göre taedarik eyleyesin”³⁰³. İfadeleri yer almaktadır. Hükümde tahılların bir yerden başka bir yere taşınmasında su sığırı ve develerden yararlanıldığı görülmektedir.

Filiba kâdîsına gönderilen 981/ 1574 tarihli hükümde “... Samakoda miri kereste fermân olunan kaptan çavuşa mektûb gönderüp Samakoda tersane-i amire mühimi için işlemesi emr olunan demür esbâbı izhar olunub kara ile Filibe’ye irsal

³⁰² BA, MD. 41, h. 298, s. 133.

³⁰³ BA, MD, 32, h. 202, s. 106.

*olundukda kara arabalar tutulub Edirne'ye irsal olunması lâzım ittüğün bildirdiğin buyurdum ki ittiği gibi tersane-i amire müteallik Samakoda demür esbâbı Filibe'ye geldiğin isal tahir eylemeyüb kifayet kadar kara arabalarını tedârük idüp Edirne'ye irsal eylemek bâbında sey ve akdem eyleyesiz*³⁰⁴ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde nakliyatın kara yoluyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak kara yolunun arabalarla dahi aşılmasının oldukça meşakkatli bir iş olduğu hükümdeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

985/ 1578 tarihli Diyarbekir beğlerbeğsine gönderilen hükümde “... *Bağdatta müstevfi barut işlenüb Trablus'a götürmeye gerek develerine muzâyaka olmağın beni Rabia sancağın beği Hovay ve dame izzehu aşiretlerinden iki yüz aded deve gönderilmesin emr idüp buyurdum ki müşarün ilyhe tenbih eylesin ki oğlu herba götürdüb varub aşiretlerinden iki yüz adet deve cem*” idüp Bağdata iletüb kira ile baruta tahmil idüp Trablus'a götürüb teslim ile husûs-ı mezbûr mühimmatdandır ihmâl ve mesahil itmeyüb bervecch-i istimâl deveyi yetiştirmek ardınca ola”³⁰⁵ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde barut nakliyesinde kullanılmak üzere devletin develeri kullandığı görülmektedir. Barut nakliyesinin fazla mesafeli iki yer arasında yapılacak olmasından dolayı develerin sayısının da ona göre çok olması gerektiği anlaşılmaktadır.

978/1571 tarihli Mehmed çavuşa gönderilen hüküm “...*İskenderiye caniblerinde ba'zı toplar dökünölmek emr olunup çapların sana gönderdiklerinde hazır dökölmüş yuvalak varsa çaplarına göre kifayet mikdarı kira ile İskendriye'ye gönderesün*”³⁰⁶ . İfadeleri yer almaktadır. Hükümde dökülmesi emrolunan topların döküm işleminden sonra kiralanmak suretiyle büyük baş hayvanlar ile nakledilmek istendiği anlaşılmaktadır. Devletin taşımacılıkta hayvanları kira yoluyla temin etmesindeki gayenin sürekli olarak hayvanları barındırmanın ve beslemenin mâliyetinin kiralamadaki mâliyetinden yüksek olması düşünülebilir.

979/1572 tarihli Samakoda demir hizmetinde olan koyun çavuşa hükümde “*Samakov'da demur hıdmetinde olan koyun çavuşa hüküm ki Gelibolu kazasında mücedded itbası fermân olunan on kıt'a kadırgaya lâzım ve mühim olan demur alatu muaccelen işlettirölüb gönderilmek için bundan akdem sana hüküm gönderilmişti hâlîyâ Gelibolu kazası zikrolunan kadırgalara lâzım olan ekserisi ahyasıyla defter idüp mühürleyüb Südde-i Sa'âdetim'e göndermeğın muaccelen tedârük olunub irsal*

³⁰⁴ BA, MD, 23, h . 293, s. 144.

³⁰⁵ BA, MD, 26 h. 336, s. 128

³⁰⁶ BA, MD, 14, h. 493,s. 345.

olunmasın emridüp buyurdum ki vardukda Te'hir ve iram itmeyüb zikrolunan kadırgalara lâzım ve mühim olan demur alatı emrim mücebince muaccelen işlettirüb irsal itmekde zikrolunan enva-i sai ve ikdâmın zuhûre getüresin tahmil olunub göndermek için kifayet mikdarı miri deve irsal olunmak için hüküm gönderilmiştir heman develeri sürat üzere getürdüb zikrolunan kadırgalar mühimmatı tahmil idüp mahali mesture göndermek ardınca olasin bu husûs mühimdir bâbı ikdâmında dakika fevt itmeyesin ne mikdar رسته işlettirilüb irsal olunduğu ve ne zamânda gönderildiğin yazub bildiresin”³⁰⁷. İfadelerinde devletin kendi bünyesinde nakliye için barındırdığı hayvanların olduğu anlaşılmaktadır. Hükümde miri develerin kullanıldığı görülmektedir.

Hükümlerde devletin ihtiyaç duyulan metaların nakil işlemlerinde reayadan istifade edildiğine dair bilgiler yer almaktadır.

978/ 1571 tarihli Mehmet çavuşa gönderilen hükümde “... *südde-i sa’âdetime mektup gönderüp Rodnik madeninde dökülmesi emrolunan topu Yörükler Belgrad’a iletmeğe kudretleri olmaduğun bildirüp ol bâbda dahı ne demiş isen mâlum oldu imdi dökülen topu mezkurlara Belgrad’a iletirüp andan icazet verilmesin emredüp buyurdum ki vusûl buldukta emrim üzere yeniden dökülen topları mezkurlara Belgrad’a iletmeği teklif eyleyüp Belgrad’a iletüp bittamam teslim eyledüklerinden sonra kanunları üzere icazet veresin”³⁰⁸. İfadelerinde devletin konargöçerlerden nakliye işlemlerinin gerçekleştirilmesi yoluyla istifade ettiğini görmekteyiz. Belirli yerler arasında gidip gelerek yaşamını sürdüren halktan devleti için taşımacılık yapmaları istenmektedir. Ancak zaman zaman Yörüklerin istenilen taşımacılığı değişik nedenlerden dolayı yapamayacaklarını bildirmeleri suretiyle devlet nakliye işini kendi imkânlarıyla gerçekleştirmektedir.*

981/ 1574 tarihli Bağdat beylerbeyine gönderilen hükümde “... *mektûb gönderüp Bağdat’ta vâkı’ olan on dört barut karhanesinde işlenen üstadül ağalar ücretleri için karhanelere lâzım olan odun mühimmi için Bağdat ki şehir-izolun yeniçeri azap gedikleri mahlülünden ve etrak ve cevanibde vâkı’ olan kal’aların mahlül vâkı’ olan gedikleri ba’zı kimesnelere virilüb ve miri caznibden on kıt’a gemi bina idüp gemiciler ücretleri mukabelesinde hisar gediği mahlulunden ta’yîn olunub hisar erlerinin ulufeleri altışar yedişer akçe olub gemicilere beşer akçe ile ta’yîn*

³⁰⁷ BA, MD, 16, h. 87, s. 46.

³⁰⁸ BA, MD, 14, h. 535, s. 378.

*olunduğun bildirmişsin ol bâbda her ne demiş isek mağsala mâlum şerifim olmuştur imdi her boya gedik virilmek caiz değildir buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda mukayyed olub zıkr olunan hizmetler mukabelesinde tevcih olunan gedikler her boya virilmeyüb ol hizmetleri kabul ve uhdesinde olan birer Rum yiğitlerine tevcih itmeyüb vech ve münasib gördüğü üzere istihdam idüp barutun bâbında envai mesai cem'ilen vücuda getüresiz'*³⁰⁹. İfadeleri yer almaktadır. Hükümde devlet barut imâlathanesinde kullanmak üzere ihtiyaç duyduğu odunların temininde halktan yararlanmak istemektedir. Devletin zamân zamân halktan yararlandığını daha önceki hükümlerde görmüştük. Bunun sebebi daha ucuz iş gücü ile hizmetin görülebilmesi olabilir. Zamanın sıkıntı yaratmadığı durumlarda bu şekilde işlem yapılması mümkündür. Ancak yukarıdaki hükümde devlet yerli halkı kullanamamaktadır. Bunun sebebi ise hisar gediği ulufesinin yerel halka verilememesidir. Bundan dolayı devlet emrolunan işleri Rumlara yaptırmaktadır.

984/ 1577 tarihli Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hüküm şu şekildedir: “... bundan akdem otçu nâm kimesne ide südde-i sa'âdetimden on beş kıt'a barut havanları irsal olunmuşdu hâlâ dahı Trabzon iskelesine on bir kıt'a dahı gönderilmiştir. Zıkr olunan on kıt'a havanları Trabzon Beği Ömer dame izzehudan taleb eyleyüp getirdüb dahı makeddama on beş havan ile varan mezbûr otçu üstad olub zıkr olunan havanların dinki makeddama ehl olduğu ecilden hizmet mezbûreyi istihdam olunub lâzım olan dinkleri yaptırılmasın emr idüp buyurdum ki vardukda emrim üzere bu bâbda mukayyed olub zıkr olunan on bir kıta havanlar ile lâzım olan dinklerin mezbûr otçuya yazub dahı enva-i ihtimamı ile on beş havanlarıyla lâzım olan dinklerin mezbûr otçuya yaptırub dahı ihtimamla yazub işletmek bâbında bezli makdur eylesin ve barut karhanesinin etrafına münasip olduğu üzere bir çul idesin ki bir zarar irişmek ihtimam olmaya husûs-ı mezbûr mühimmat-ı emurdandır bâbı ikdâmda dakika fevt itmeyüb barutun bâbında teksir ve tevfiri enva-i mesa-i cümlesin vücuda getüresiz ve ne vechile tedârük olunduğun ne mikdar barut işlettirdiğün yazub bildiresiz ve hasıl olan barut cümlesi bir yerde koydurmayub suk yerlerde hıfz ideler ki mahalesine hazer olmak ihtimâli olmaya”³¹⁰ İfadelerinden anlaşıldığı üzere barutun elde edildiği madenlere gerekli ekipmanların merkezden gönderildiği belirtilmektedir. Örneğin barut

³⁰⁹ BA, MD, 22, h. 476, s. 244.

³¹⁰ BA, MD, 28, h. 441, s. 189.

üretiminde kullanılan havanın üretiminin yapılmadığı ve merkezden istenerek temin edildiği hükümdeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Barut yapımının gerçekleştiği yerlerin güherçile madenlerinin yanında olmasının sebebi güherçilenin naklinin zorluğundan ya da nakliye giderinin fazla olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

1.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Hükümlerde gerekli metaların bir yerden başka bir yere naklinin uygun görüldüğünde kara yoluyla yapıldığını görebilmekteyiz. Nakliye işleminin hayvanların sırtında ya da hayvanlar tarafından çekilen arabalarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Devlet çoğunlukla taşınacak mâlzemenin, bulunduğu bölgedeki re'âyânın hayvanlarını kiralamak suretiyle nakliye işlemini gerçekleştirmektedir. Kira hayvanları olarak tarif edilen hayvanlar kullanıldıktan sonra sahiplerine geri teslim edilmektedirler. Kara yoluyla gerçekleştirilen nakliye işlemi yolların bozuk olması durumunda güçleşmektedir. Bu durum hükümlerde dile getirilmektedir. Tamiri gerekli görülen yolların bir an önce tamir edilerek taşımacılığa elverişli hale getirilmesi istenmektedir. Diğer yandan nakliye işlemleri esnasında rüşvetle taşımacılık yapıldığı bazı hükümlerde belirtilmekte ve gereğinin yapılması istenmektedir. Devlet tedbir olarak nakliye işleminin sorunsuz yapılmasına olanak sağlamaktadır. Hayvanlarından yararlanan reaya ayrıca gerek görüldüğünde taşıma işleminde çalıştırılmaktadır, yörüklerdende taşıma işlemleri sırasında gerek duyulduğunda faydalandığı hükümlerde dile getirilmektedir. Taşınan malzemenin cinsine göre taşıma işlemi özellik kazanmaktadır. Barut ve güllerin önemli metaları oluşturmaları taşınmaları esnasında özen gösterilmesini gerektirmektedir. Bu metaların yanı sıra kara yolu ile hububat gibi metalarında taşındığını hükümlerden anlamaktayız. Hükümlerde bu konudan bahsedilmektedir. Kara yolu ile taşıma işlemi oldukça zor olmasına rağmen deniz, göl ya da ırmakların olmadığı bölgelerde uygulanan zorunlu bir işlemdir.

2. DENİZ TAŞIMACILIĞI

2.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Nakil işlemlerinin kara yoluyla yapıldığı gibi deniz yoluyla da yapıldığı hükümlerden anlaşılmaktadır.

982/ 1575 tarihli Canik alaybeysine gönderilen hükümde “...*Sinop’da binası fermân olunan mavnanın lâzım olan keresteleri anda olan mimar marifetiyle kesdirilüb rençber gemilerine tahmil ittirülüb Tersane-i Amire’me götürülmesi emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda tehir itmeyüb zıkr olunan mavnanın lâzım olan kerestesi emrim mücebince mezkur mimar marifetiyle kesdirüb gelen rençber gemilerine navlunlarıyla tahmil ittirüb Tersane-i Amire’ye irsal eylesin kürek ve sair keresteden ne var ise küçük ve büyük gemilere tahmil eyleyüp göndermek ardına olasın ki bu bâbda navlun bu husûs mühimdir onat vechile mukayyed olub ihmâlden hazer eylesiz ve her gemiye ne mikdar kereste tahmil olunur ise ecnasıyla defter idüp mühürleyüb bir suretin süddei sa’âdetime gönderesin”³¹¹. İfadeleri yer almaktadır. Hükümden anlaşıldığı üzere gemi inşası için kullanılacak kerestelerin nakliyesi söz konusudur. Bu nakliye işlemi hükümde belirtilen rençber gemileri adındaki ticaret gemileriyle gerçekleştirilmektedir. Ayrıca hükmünde yer alan ifadede mimar olarak bahsedilen bir görevliden mavnanın inşası için gerekli olan kerestelerin biçtirilmesi yani işlenmesi istenmektedir. Mimarların gemi inşasındaki hesaplamâlar dışında kerestelerin işlenmesi husûsunda da önemli rol oynadığı görülmektedir. Geminin iskeletinin hangi hesaplamalara göre inşa edileceği, kerestelerin hangi ölçülerde ve ne şekilde kesilip şekillendirileceği, husûsunda mimarın görevleri arasında yer almaktadır.*

982/ 1575 tarihli Kaptan paşaya gönderilen hüküm “...*bundan akdem Gelibolu ve Lapseki ve Kemer kazalarına ahkamı şerife gönderilüb gemi kerestesi kesdirüb dağdan yalılara indürüb iskelelerde hazru muhteva eylesiz ki donanma-i hümayûnum geldükde tevkif itmek lâzım gelmeyüb keresteyi kadırgalara tahmil idüp Tersane-i Amire’me getüreler diyü emrim olmuşdu buyurdum ki vardukda zıkr olunan iskelelerde hazır bulduğun keresteyi kadırgalara tahmil idüp Tersane-i*

³¹¹ BA, MD, 24, h. 813, s. 300.

Amirem'e alub getüresin'³¹². Yer alan ifadelerde Tersane-i Amire'de kullanılacak kerestelerin kadırgalarla nakledildiği anlaşılmaktadır.

981/ 1574 tarihli Vize beğine gönderilen hükümde “...*bundan akdem Midye'de bina olunan gemilerden baki kalan keresteyi gemiler vardukda gemilerin içine koyub Südde-i Sa'âdetim'e göndermek emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda zıkr olunan keresteyi varan gemilere tahmil idüp ve bulunan rençber gemilerine navlun ile tahmil idüp muaccelen Südde-i Sa'âdetim'e göndermek ardınca olası*”³¹³ ifadeleri yer almaktadır. Gemi inşasında kullanılan ve artan kerestelerin herhangi bir gemiyle İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.

988/ 1581 tarihli İskenderiye beyine gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*İstanbul zahiresi için ol canibe varub tahmil eyleyen gemiler doğru İstanbul'a gelmeyüb tahrir gitmekle İstanbul'da zahire bâbında muzâyaka olduğun i'lâm olundu imdi ol canibde İstanbul zahiresi tahmil olunan gemiler haric yere gitmek caiz değildir buyurdum ki varıncak bu bâbda onat mukayyed olub ol tarikden zehair tahmil olunan gemiler eğer büyük gemidir eğer küçük gemilerdir ne makule zahire tahmil itmiştir eğer bir pirinçdir ve eğer şekerdir ve keten ve mercimek ve bakla ve nohud ve sâyir ne makule zahire tahmil iderse cümlesin defter idüp dahi kimin gemisidir ve reisin ismi nedir ve ol canibde ne zamânda tahmil idüp deryaya satılmıştır muaccelen yazub bildirsin ki bu canibe çıktığı ve götürdüğü mâlum olub ana göre tedârüki olan husûs-ı mezbûr mühimmatdandır evkâdî mukayyed olub ihmâlden ve müsahaleden hazer eylesin sonra muakeb olursuz ana göre mukayyed olasin*”³¹⁴ İfadelerinde zahire olarak ifade edilen baklagillerin diğer mutfak mâlzemelerinin gemilerle başka illerden İstanbul'a taşındığı ve taşınan bu mâlzemelerin kayıtları tutulduğu anlaşılmaktadır. Gemi yoluyla yapılan nakliye işlemlerinde zaman zaman yanlış yerlere taşımacılığın yapıldığını hükümdeki ifadelerden anlayabilmekteyiz. Ayrıca hükümde gemi sahibinin ve gemi reisinin ayrı ayrı sorgulanıyor olması her gemi sahibinin geminin kaptanı olmadığı anlamını taşımaktadır. Herhangi bir hatayla karşılaşmamak için gemilerin gönderileceği yerlerin önceden kayıt altına alındığı hükümdeki ifadelerle aşılılmaktadır.

³¹² BA, MD, 26, h. 829, s. 286.

³¹³ BA, MD, 22, h. 370, s. 193.

³¹⁴ BA, MD, 43, h. 194, s. 101.

983/ 1576 tarihli Karamürsel kadısına gönderilen hükümde “...*Karamürsel kâdısına hüküm ki Kavak iskelesine gelen İstanbul zahiresi a’letta’cil İstanbul’a ta’yîn olunmak fermân olunmağın buyurdum ki vusûl buldukda taht-ı kazanda rençber ve gayriden her kimin gemileri varise ve hariçden gelmiş mevcud gemi nekadar bulunurise bi tevkîf Kavak iskelesinde terki hıdmetinde olan çavuşlara teslim idüp ve anda olan İstanbul zahiresi a’letta’cil gemilere tahmil idüp irsal itdüresin ve Kavak iskelesine gelen terkilerin hazır olmayup Beruse’den bir mikdar çatturub terkiye yağmurdan hazer eriştirmeyesin*”³¹⁵. İfadeleri yer almaktadır. Hükümde tahıl nakliyesinde rençber gemilerinin kullanıldığı görülmektedir.

2.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

Kara taşımacılığına göre daha çok tercih edilen deniz yolu ile taşımacılık zamân ve maddi açıdan tasarruf sağlamaktadır. Nakliye işleminin yapılacağı bölgeler arası mesafenin fazla olması durumunda bile deniz yolu ile taşımacılık oldukça kolaydır. Hükümlerde konuya ilişkin bilgiler detaylı şekilde verilmektedir. Odun ve kerestelerin temininde daha çok deniz yoluyla taşımanın yapıldığı hükümlerde göze çarpmaktadır. Deniz yoluyla yapılan taşıma işleminde hem sivil hem de askeri gemilerin kullanılması söz konusudur. Hükümlerde konuya ilişkin olarak rençber gemileri olarak isimlendirilen ticaret gemilerin kullanılması söz konusudur. Bu gemilerde hububatın taşınması sıklıkla görülen bir durumdur. Gemi yoluyla yapılan nakliye işlemlerinde zaman zaman yaşanan sorunlarda hükümlerde dile getirilmektedir. Bu problemlerin arasında nakliye işleminin yanlış bölgelere yapılması yer almaktadır. Bundan dolayı devlet gerekli önlemlerin alınması gerektiğini hükümlerdeki ifadelerle vurgulamaktadır.

³¹⁵BA, MD, 27, h. 79, s. 28.

3. GÖL VE IRMAK TAŞIMACILIĞI

3.1. Hükümlerin Müstakil Değerlendirilmesi

Deniz ve kara taşımacılığının yanı sıra göl ve ırmak üzerinden de nakliye işleminin yapıldığı bilinmektedir. Özellikle göl kıyısında yer alan sancaklar arasında çoğunlukla bu yolla nakliye işlemi gerçekleştirilmektedir³¹⁶.

978/1571 tarihli Van beylerbeyine gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *süddei sa’âdetime mektup gönderüp bundan akdem köherçile ve kükürt için gönderilen hükmü hümâyûnum muktezasında bizzat Erciyes ve Ahlat kalelerine varup Mâlazgirt kalesi dizdarı iken miriye köherçile ve kükürd işlemeğe mültezim olan hacı Ali’yi götürdüp kalelere teslim eylediği köherçile ve kükürd yoklanup vezn oldukça Erciyes’de yüz doksan beş buçuk batman köherçile ve bin dört yüz kırk iki batman kükürd işlenüp Erciyes kalesine teslim eyleyüp ve doksan batman köherçile Ahlat’ta işlenüp Ahlat kalesine teslim eyleyüp kükürdden gayrı kalelerde mamul iki yüz seksen beş buçuk batman köherçile bulunduğu ve gönderilen on dört kazan vasıl olup Erciyes’de ve Ahlat’ta konulup miriden karhane bine olunmak üzere olunduğu ve lâzım olan odunu getirmeğe Van deryasından bir gemi ta’yîn olunması husûsunu bildirüp ol bâbda dahı her ne demiş isen mufassalan mâl’um-u şerifim olmuştur. İmdi odun mühimi için Van deryasından bir gemi ta’yîn eylemeğe Van tımarları defterdarı olup nazır-ül-emval olan Hasan zide mecdehuya hükmü hümâyûnum yazılıp irsal olundu lakin ol canibde baruthane bina olunmağa münasip bir yer ve baruthane bina eylemeğe kadir yarar üstad varmıdın nicedir mâlum olmak lâzım olmağın buyurdum ki vusûl buldukda ‘filvâkı’l’ ol canibde baruthane bina eglemeye kadir yarar üstad bulunduğu takdirde barut işlenmeğe mümkün müdür. Nicedir onat veçhile tettebbü eyleyüp dahı mâlumun olduğu üzere sıhhati ile yazup ve ne veçhile tedârük eylediğin süde-i sa’âdetime arz eylesin ve odun mühimi için müşarün ileyhden bir gemi talep eyleyüp alup vecih ve münasip gördüğün üzere istihdam eylesin”³¹⁷ yer alan ifadelerde ihtiyaç duyulan güherçile ve kükürdün iki merkez arasında nakliyesi dile getirilmektedir. Nakliye işleminde Van gölünden gemi taşımacılığı yoluyla istifade edildiği dikkat çeken bir husustur. Ayrıca güherçilenin*

³¹⁶ Orhan Kılıç, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür Ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 237.

³¹⁷ BA, MD, 14, h. 295, s. 209.

istihdam edildiği yerler arasında hükümde geçen ifadelerden anlaşıldığı üzere kalelerin de yer aldığı görülmektedir

. Müşarünileyhe gönderilen hükümde “...*hâliyâ Vanda köherçile karhanesinde mühimmat ve levazımatı götürmek için anda olan gemilerden bir gemi virilmek emr olmağın buyurdum ki vardukda emrim üzere te’hir ve iram eylemeyüb zıkr olunan karhaneden hidmeti için anda olan gemilerden bir gemi ta’yîn eyleyüp vec ve münasib demir olduğu üzere anda karhane hidmetin ittiresiz*”³¹⁸ ifadeleri yer almaktadır. Hükümde güherçilenin nakliyesinde gemilerin kullanıldığı görülmektedir. Gemiler göl üzerinden nakliyei sağlamakta kullanılmaktadırlar. Kara ulaşımına göre su üzerinden gerçekleştirilen nakliyenin kolaylık sağladığı durumlarda göl, deniz ve ırmakların kullanıma ilişkin hükümlere mühime defterlerinde sıkça rastlamaktayız

982/ 1575 tarihli “Peremeciler kethüdası Mahmud’a gönderilen hüküm “... *Hâlâ peremecilerin ba’zı nûmunema idüp* *gidenlerin peremedden çıktıklarında peremeler geçende esbâbları kalub sonra esbâbları taleb olunmuş lâzım geldikde peremeciler ile gitmedükleri istima’ olunmağın birbirine kefil virilmek emr idüp buyurdum ki vardukda tehir itmeyüb bilfil eskilerde eser ne mikdar pereme var ise peremecilerin birbirine kefil veresin ki ol makule nûmunema idenler ve peremecilere esbâb kalanlar taleb olunub işe gitmedüklerinde kefillerine bildürüp nûmunema idenlerin hakkından gelinüb esbâbı kalanlardan esbâb taleb olunub kimesneye ğadr olmaya peremecilerden kefil virenlere peremeciliği işletmesin amma kefilliğin bahane sebebiyle celb ve ahzdan hazer eyleyesin*”³¹⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Hükümde yer alan Pereme "Gondola benzeyen bir kayık" olarak bilinmektedir. ihtiyaç duyulan metaların peremeciler vasıtasıyla durgun sularda taşındığı yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır.

. 983/ 1576 tarihli Halep beğlerbeğisine gönderilen hüküm şöyledir: “ *Basra’da gemi bina olunmak için* *ne kadar vilayetden tahta ve sâyir kereste kesdirülüb Birecik’e irsal olunmak üzeredir ol kereste tahmil olunmağa Birecik’de gemi bina olunmak lâzım olmağın buyurdum ki vardukda tehir itmeyüb onat mukayid olub zıkr olunan kereste tahmili için Birecik’te münasib görüldüğü üzere gemiler bina iddürüb ihsa eyleyesin ki ol kereste geldük de tehir itmeyüb tahmil olunub Basra Beğlerbeğisine gönderile ve gemi bina olunub ve kereste ne zamânda gelüb yoklatub gittüğün yazub bildirsin husûs-ı mezbûr mühimdür onat mukayid olub ihtimamda*

³¹⁸ BA, MD, 16, h. 98, s. 50.

³¹⁹ BA, MD, 30, h. 204, s. 85

*kusur komayasin''*³²⁰. Yer alan ifadelerde kerestenin nakli konusunda gemilerin kullanımına ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Gemiler ırmak üzerinden Birecik'ten Basra'ya ulaşımı sağlamaktadır.

Şehrizol beylerbeyine gönderilen hüküm şu şekildedir: “...*Bağdad beğlerbeğisi Murad dame ikbalühu Südde-i Sa'adetüm'e mektûb gönderüp Cem'masat tayifesinden mir barut-hame(ye) kelek ile odun getürmek için akça ile bir re'is gönderildükde Şehrizol toprağındadur diyü mani' olduğun bidürmiş imdi anun gibi miri barut-hane mühimmi için akça ile kelek ile odun ve kelek getürüp mu'avenet itdürmek mühimmatdan iken senün canibünden dahlolunup mani' olmaya sebeb nedür buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda mukayyed olup eger Cem'masat tayifesindendir ve eger gayridür miri barut-hane(ye) akça ile eger kelek ve eger odun getürüp mu'avenet itdürüp vech ü münasib görildüğü üzre mu'avenet ü muzâharet itdürüp vech-i meşruh üzre mani' olmağla barut-haneye zarar müterettib olmakdan ihtiyat eylesin''*³²¹ ifadelerinde yer alan kelek; çoğunlukla keçi ve az olmakla beraber koyun, oğlak, inek tulumlarının (göyünlerinin) nefesle şişirilip yan yana bağlandıktan sonra, üzerine odun ve sııklardan sağlı sollu kirişler konularak, onun da üstüne ince çubuklar dizerek oluşturulan dört köşe sala verilen isimdir. Hükümden anlaşıldığı üzere odunların nakliyesinin bahsi geçen keleklerle yapıldığı görülmektedir.

Vize beyine gönderilen 979/1572 tarihli hüküm şöyledir: “...*sabıka ol-canibe gönderilüb kadirga ve iki mavnalık kereste-i eşcarı su yürümeden kat'ı mevsimi ile kesdirüb tersane-i amireme göndermek emrim olub ba'dehu zıkr olunan kereste-i gayet mühimmatdandır muaccelen mevsimi ile ihzar oluna deyu dört beş def'a sana ve kazana hüküm gönderilmiş iken kereste akçesin tevzi iden kazan bu husûsu ne vechile tedârük itdükleri mâlum olmadı. Hâlâ zamânı geçmemişdir şöyle ki eşcar su yürümeden zıkr olunan kereste bi't-tamam ihzar olunmuş değil ise sen ve bu husûsa memur olan azlime ve enva'i ikaba mustahak olmuşsuz İmdi buyurdum ki vusûl buldukta Kazan ile bu husûsu göresin. Emr olunan mikdarı gemiler kerestesin eşcare su yürümeden bi't-tamam ihzar olunmamış ise zamânı geçmiştir min-ba'd feragat edesiz şöyle ki emrim üzre tamamı ihzar olunmuş ise tersane-i amireme göndermek için muaccelen yalılara indirdüpne makule gemiler ile gönderilmesi asan ile arz*

³²⁰ BA, MD, 27, h. 32, s. 8.

³²¹ 12 Numaralı Mühimme Defteri, c. II, h. 894, s. 104.

eyleyesin”³²². Bu hükümde kerestelerin kullanıma her halükarda hazır olması için kesilecek ağaçların zamânında kesilmesine dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Hükümde kerestelerin su yürümeden gönderilmesinin istenmesi dikkat çekmektedir. Bu durumun sebebi kerestelerin dağlık bölgelerde ırmak yoluyla taşınmasının daha kolay olmasından kaynaklanmaktadır. Pek çok alanda kullanımı gerekli olan kerestenin kesim zamânı ve taşınması önemli bir husûstu. Hammadde temini ve gerekli husûsların yerine getirilmesiyle ilgili olan Dîvânı hümayûn bu duruma azami ehemmiyet göstermekteydi. Ayrıca istenilen kerestelerin belirtilen kıstaslarda hazır hâlâ getirilmemesi halinde memurların görevden azl edilmesi dahi söz konusu olabilmekteydi

985/1578 tarihli Haleb defterdarına gönderilen hüküm şu şekildedir: “... *Basra’ya fermân olunan kadırgalar mühimmi için iki yüz Haleb kantarı kenevir ve iki yüz Haleb kantarı kömür ve yedi kantar zeytinyağı ve yirmi adet kadirganın birisi başlarda olub reislerinin üzerine örülmek için çuka lâzım olmağla baştardaya altmış zira kırmızı çuka sairlerine ellişer zira esmani çuka ve kadirga ve baştardalara kırk bin zira yelken bezi ve yelkenin dikmek için beş bin iki ve İstanbul vukıyesiyle altmış vukıye ispatula ve Haleb kantarı ile bir kantar rişte-i nir tedârük olunmuş emr idüp buyurdum ki varıncak asla tehir ve tevkif itmeyüb fermân olunan keneviri ve kömürü Birecik’den ve Ayıntab’dan tedârük idüp ve sâyir zıkr olunan eğer bulunan yerden alub hassa mühimmatında kira ve sair at gemilerin kerestesi Maraş dağlarından kesüb Birecik çekdikde fermân olunan husûsları yarar âdemleriyle birecike gönderüp nazır ta’yîn olunan Ayıntab beği Giran dame izzehuya teslim idüp kereste teslim olunursa mühürletmeğın alub südde-i sa’âdetime gönderesin husûs-ı mezbûr mühimmatdandır onat mukayyed olub ihmâl ve müsahaleden hazer idesin fermân olunan esbâbları her biri ne bahaya alınmıştır ve ne kadar alınmıştır sen dahi müstakil defter idüp bildirsin şöyle ki zımmet ile tedârük itmişti ihmâl ve müsahele sebebiyle avk ve tehir oluna özrün makbul olmaz muateb olman mukarrerdir ana göre mukayyid olasın”³²³ İfadelerde bahsi geçen metaların taşıma işlemi gemi vasıtasıyla yapılmaktadır. Hükümdeki ifadelerde Halep’ten yüklenen kerestelerin ırmak üzerinden Basra’ya ve Birecik’e ulaştırıldığı anlaşılmaktadır.*

³²² BA, MD, 18, h. 281, s. 132.

³²³ BA, MD, 32, h. 157, s. 76.

Küre-i mamure kadısına ve eminine gönderilen hükümde “... *hâlâ bağdad beğlerbeğisi mektûb gönderüp ol canibde ba’zı mühimmi için bakır lâzım idüğün bildirmekde bin kantar bakır tedârük idüp müferrema gönderildüğün üzere birecike değin gönderilib haleb beğler beğisine teslim olunub ondan su üzerinden gemi ile bağdata ulaştırmasın emredüb buyurdum ki vardukda tehir itmeyüb fermân-i şerifim mûcebince küre-i mamureden bin kantar bakır ihrar idüp dahı kira davarları ile birecike değin gönderüp müşarün ileyh haleb beğler beğisine teslim eylesin ne mikdar baki gönderülüb ve ne zamânda çıkub gitdüğün ve emrim üzere birecike vasıl olub haleb beğlerbeğisi kayd ittüğüne müşârun-ileyden temerrük olub gönderesiz bakır husûs mühimmatdandır ana göre mukayyid olub ihmâl ve mesahaleden hazer eylesin sonra özüüm makbul olmaz ...*”³²⁴ ifadelerinde ihtiyaç duyulan mâlzemelerin ırmak üzerinden Bağdat’a gönderildiği anlaşılmaktadır.

Mühimme Defterlerinin yanı sıra Kanunnâmelerde de çeşitli metaların yük hayvanları ve arabalar ile taşınmasından daha çok vergilendirme usulü hakkında bilgiler verilmektedir. Hükümlerdeki adı geçen bu ürünler şıra; sebze, meyve; koyun, sığır, keçi derisi; süt ve süt ürünleri; balık; demir; hububat vb. ürünlerdir. Bu ürünlerin taşınmasına dair tafsilatlı bilgi verilmediğinden dolayı bu hükümlere yer verilmemektedir.

3.2. Hükümlerin Genel Değerlendirilmesi

İrmak yolu ile taşımacılık deniz yoluyla yapılan taşımacılıkta kullanılan gemilere nazaran daha küçük gemilerle ve teknelerle yapılmaktadır. Bu durum yukardaki hükümlerde ifade edilmiştir. Bu ifadelerde kullanılan bazı gemilerden bahsedilmiştir. Bu gemiler arasında pereme ve kelek yer almaktadır. Hükümlerde dikkat çeken hususlardan birisi dağlık bölgelerde kar sularıyla oluşan ırmaklar üzerinden taşımacılık yapılacağı zamân iklime dikkat edilmesi gerektiğinin vurgulanmasıdır. Kar sularının çekilmeden önce taşıma işleminin bitirilmesi istenmektedir. İrmak üzerinden yapılan taşımacıklar zamân açısından kolaylık sağlamaktadır. Benzer şekilde göllerin bulunduğu gölgelerde göl üzerinden de taşımacılığın yapıldığını hükümlerdeki ifadelerden anlamaktayız. Göl ve ırmaklar üzerinden taşımacılığın yapıldığına dair hükümlerin çokça yer alması o dönemlerde bu uygulamanın yaygın olduğuna işaret etmektedir. Akarsu ve göllerin üzerinden yapılan

³²⁴ BA, MD, 33. h. 478, s. 224.

nakliye işlemlerinde güherçile ve kerestenin taşındığını görmekteyiz. Dönemin önemli metalarını teşkil eden bu ürünler ihtiyaç duyulan bölgelere akarsu ve göller üzerinden yüzdürülen küçük gemi ve kayıklarla taşınmaktadır.

SONUÇ

Mühimme Defterleri ve Kanunnâmelerden yararlanarak hazırladığımız bu çalışmamızda Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde endüstriyel üretimin ne şekilde gerçekleştirildiğini sistematik bir tarzda ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı'da merkezi teşkilatın endüstriye göstermiş olduğu destek ve ilginin bir hayli yoğun olduğunu yararlandığımız kaynaklarda görmekteyiz. Çalışmamızda irdelediğimiz husûslar arasında yer alan hammadde temininde Osmanlı ülkesinde bulunan her türlü endüstriyel öneme sahip metallerden yararlanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Oldukça geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı, hammadde temininde odun ve kereste, hayvancılık, zirai üretim ve madenlerden yararlanmıştır.

Oldukça geniş bir coğrafi alanda hâkimiyet tesis etmiş olan Osmanlı Devleti, ülke sınırları dâhilinde yer alan zengin ormanlardan elde ettiği odun ve keresteyi re'âyânın ısınma ihtiyacından donanın ihtiyaç duyduğu gemilerin inşasına değin pek çok alanda kullanmıştır. Ormanlar bazen geniş düzlüklerde yer alırken bazen de dağlık bölgelerde bulunmaktaydı. Bu durum ormanlardan elde edilen odun ve kereste teminini yerine göre zor bir hale getirmekteydi. Bu nedenle işçi istihdamı konusunda devlet her türlü kolaylığı sağlamaya çalışmaktadır. Devlet, herhangi bir konuda mülki amirlere gönderdiği hükümlerde yapılması emrolunan görevleri detaylı şekilde açıklamaktadır. Merkezi teşkilat emrettiği görevleri başından sonuna kadar takip etmekte ve karşılaştığı sorunları da zamânında aşabilmeyi başarmaktadır. Odun ve keresteyle ilgili karşımıza çıkan hükümlerde bu durum göze çarpmaktadır. Merkez, özellikle gemi inşasında sıkça kullandığı kerestelerin temin edilmesi için görevlendirdiği mülki amirlerin bizzat görevleri başında durmâları ve her adımda kendilerini bilgilendirmesini istemektedir. Miri arazilerden elde edilen odun ve kerestenin temininde zamân zamân askerlerin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Askerlerin yetersiz kaldığı durumlarda belirli ücret mukabilinde re'âyâdan da yararlanıldığı görülmektedir. Çoğunlukla zamânın kısıtlı olduğu durumlarda re'âyânın işgücünden istifade edilmesi yaygın bir uygulamadır. Gemi inşasının yanı sıra, odun ve kereste top kundaklarının yapımında, saray mutfaklarında ve hanelerde yakacak olarak kullanılmaktaydı. Oldukça fazla kullanım alanına sahip olan odun ve kerestenin temini bu nedenle önem arz etmektedir.

Devletin endüstriyel üretim organizasyonuna kaynak sağlayan bir diğer önemli alan ise hayvancılıktır. Hayvanlardan elde edilen ürünlerin çeşitlilik göstermesi,

hayvancılığın endüstriyel alanda oldukça önemli bir yere gelmesini sağlamaktadır. Hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve yününden yararlanılması sayesinde hayvancılık birçok meslek dalını da beraberinde getirmektedir. Kasaplık ve debbağlık hükümlerde en çok karşımıza çıkan meslek gruplarını oluşturmaktadırlar. Bu meslek gruplarına ait bilgilere detaylı şekilde yer verilmesi bu konuda bilgi edinmemizi kolaylaştırmıştır. Kasaplıkla uğraşılması hususunda devlet oldukça titizlik göstermektedir. Herkesin kasaplıkla uğraşmasına izin verilmezken sadece maddi durumunun oldukça iyi olduğuna kanaat getirilen kişilerin kasaplık yapmasına izin verilmesi dikkat çeken bir husustur. Ayrıca faizcilikle uğraşan kişilerin kasaplık yapmaları sağlanarak cezalandırıldıkları da görülmektedir. Taşralardan şehirlere getirilen hayvanların kasaplarca satın alınıp devletin belirlediği standartlara göre kesilmesi ve satılması re'âyânın haklarının korunduğunun bir göstergesi sayılabilir. Yaptığımız bu çalışmada kasapların yanı sıra diğer meslek grupların da hileye başvurmamaları gerektiğinin altı çizilmektedir. Kasaplığın haricinde hayvanlardan elde edilen derilerle uğraşan debbağların da benzer şekilde devletin oluşturduğu standartlara göre iş yapmaları istenmektedir. Hükümlerde dericilerin imâl ettikleri ürünlerin de kaliteli olması gerektiğinin altı çizilerek gerek görüldüğünde imâl ettikleri ürünlerden dolayı hesap vermelerinin istendiği dikkat çekicidir. Devlet her zamân kontrol mekanizmasını reayanın yararına çalıştırmıştır. Bundan dolayı hileli üretim ve imâlatın tespit edilmesiyle sorumlu kişilerin cezalandırıldığı görülmektedir. Ayrıca sütçü ve yoğurtçuların da standartlara göre iş yapmaları ve hileden uzak durmaları istenmektedir. Hayvanlardan elde edilen yünlerin de endüstriyel açıdan hammadde olarak kullanılmasıyla, bu yünlerin üretimini ve işlemeciliğini yapan kişilerin de belirli standartlar doğrultusunda çalışmalarının istendiği görülmektedir.

Endüstriyel üretime hammadde sağlayan bir diğer önemli alan tarım ve zirattır. Zirai üretimle uğraşan kişiler de vergilendirilmek suretiyle merkezi yönetim tarafından kontrol altında tutulmaktaydılar. Hububat yetiştiriciliğinde buğday üretimi önemli bir yere sahiptir. Öte yandan hububattan elde edilen ürünler çeşitli alanlarda değerlendirilmekteydi. Zirai üretim içersinde yer alan üzüm ve zeytin de oldukça geniş tüketim ve kullanım alanına sahipti. Üzümden elde edilen şarap, şıra, pekmez, pestil gibi çeşitli ürünlerin bulunması üzümün endüstri alanında önemli bir yerinin olmasını sağlamaktadır. Zeytin yetiştiricilinde de benzer durum söz konusudur. Osmanlı da zeytinden elde edilen yağ sofraların yanı sıra sabun yapımında ve aydınlatmada da

kullanılmaktadır. Tarım ürünleri arasında önem arz eden susamdan elde edilen tahin tüketimi yaygındır. Öte yandan aydınlatmada kullanılan önemli bir hammadde de keten tohumuydu. Ayrıca keten tohumundan elde edilen bezir yağı ile hattatlar mürekkep elde edebilmekteydiler. Hububattan sonra Anadolu’da zirai üretim olarak ikinci sırayı alan endüstriyel hammaddeyi pamuk teşkil etmektedir. Pamuğa ait verilen bilgiler pamuk yetiştiriciliğinden elde edilen vergilerin yanı sıra pamuk üretimine ilişkin standartlar da yer almaktadır. Bu standartlar daha çok pamukla yapılan dokuma işlemine yöneliktir. Pamuklu dokumayla elde edilen ürünlerin bir hayli fazla çeşitlilik gösterdiği de görülmektedir. Dokuma endüstrisinde bir diğer önemli hammadde ise ipekti. İpekli dokuma getirisi yüksek bir endüstriyel üretimdi. Devlet vergilendirmeye bu dokuma ile uğraşan kesimi de kontrol altında tutmaktaydı. İpekli dokuma endüstrisinde kalitenin önemi yadsınmaz bir gerçektir. Bundan dolayı ipekli dokumayla uğraşan kesimin devletin belirlediği standartlara göre üretim yapması gerekmektedir.

Özellikle savaş sanayinde önemli bir yeri olan madenler, endüstriyel üretimde oldukça kıymetli hammadde temini sağlamaktaydı. Madenler top dökümü, silah yapımı, barut imâli gibi hayati önem arz eden mâlzemelerin yapımında kullanılmaktaydı. Madenlerden çıkartılan güherçile barut yapımında oldukça önemli bir hammaddeydi. Demir madeni, güherçile madeni, kurşun madeni gibi madenlerin kontrolü devlet tarafından yapılmakta ve anladığımız kadarıyla da oldukça sıkı bir şekilde denetlenmekteydi.

Endüstriyel üretimde hammadde temininin nasıl ve ne şekilde yapılması gerektiği de önem taşımaktadır. Hammadde teminin yanı sıra devletin sosyal ve ekonomik durumunu güçlendirebilmesi için bir sistem dâhilinde çarklarını işletmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Osmanlı’da bu durumun irdelediğimiz kaynaklarda merkezi yönetimin her konuda belirli bir standart ve belirli bir koordinasyon mekanizması oluşturmasıyla yapıldığını görmekteyiz. Bu koordinasyon içinde iş gücünü yöneten kişiler idari görevliler ve müteşebbislerdi. İdari görevliler arasında beğlerbeği, sancakbeği, beğ, şehremini, kâdî, kaptan, çavuş, topçubaşı, yeniçeri, arabacıbaşı, harç emini, defterdar ve emin zikr edilmektedir. Merkezden gönderilen hükümlerle görevlendirilen bu kişiler asli görevlerinin yanı sıra ayrıca yapmâları istenen görevlerden de sorumlu tutulmaktadırlar. Müteşebbisler, ise emin-i bervech-i iltizam ve mültezim olarak hükümlerde yer almaktadırlar.

Merkezi yönetimin yapılmasını emrettiği işleri yerine getirmekle sorumlu görevlilere bu yükümlülüklerini yerine getirirken mevcut kanunlar çerçevesinde her türlü imkânın sağlandığını görmekteyiz. Endüstriyel üretimde teknik kapasiteye sahip işgücüne her zaman ciddi gereksinim hissedilmiştir. Kendi alanlarında uzman olan bu şahıslar çoğunlukla kendilerine ait iş araç ve gereçleriyle çalışmaktaydılar. Teknik iş gücü sayesinde işler daha hızlı ve planlı bir şekilde tamamlanmaktaydı. Teknik iş gücünü oluşturan kişiler; dökücübaşı, neccarlar, kalafatçılar, bıçkıcılar, kendir bükücüler olarak ifade edilmektedirler.

Teknik işgücünün yanı sıra yapılması emrolunan görevlerde çalıştırılan bir kesimin de askerlerden oluştuğu görülmektedir. Bu askerler çoğunlukla teknik beceri gerektirmeyen kaba işlerde amele olarak istihdam edilmekteydiler. Vasıflı işçilerle birlikte çalıştırılan askerlere vasıfsız sivil işçilere nispet daha az ücret ödenmekteydi. Askeri iş gücünü oluşturan askerler arasında sipahiler, hisar erleri, yeniçeriler, piyadeler ve müsellemler yer almaktadır. Askeri iş gücünün genel olarak devletin askeri alanında hizmet ettikleri görülmektedir.

Osmanlı endüstriyel üretimi elbette ki yalnızca savaş endüstrisinden ibaret değildir. Re'âyânın temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mesleki iş gücünde Osmanlı üretim organizasyonu içinde önemli bir yere sahiptir. Mesleki iş gücünü halkın arasından çıkmış şahıslar oluşturulmaktadır. Geleneksel bilgiye dayalı, üretim sürecinin bir veya birkaç kişi tarafından organize edildiği bu alan, sadece halkın temel ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Bâbadan oğla geçebilen bu meslekler usta-çırak ilişkisi içersinde yürütülmekteydi. İfade ettiğimiz mesleki işgücünü dokumacılar; terziler, cüllahlar, çadır dikiciler, nakşibentler, iplikciler, iğneciler boyacılar vs. teşkil etmekteydi. Hayvanlardan elde edilen ürünlerle üretim yapan dericiler, ayakkabıcılar, mumcular ve sabuncular da endüstriyel olarak mesleki iş gücüne dâhil edilebilirler. Ayrıca kalaycılar, kuyumcular, kazancılar, nalbantlar, demirciler de bu endüstriyel üretimde mesleki iş gücünü oluşturmaktadırlar. Re'âyânın ihtiyacına yönelik gıda sektöründe hizmet veren ekmekçi, börekçi, helvacı, aşçı, süt ve süt ürünleriyle uğraşanlar, turşucu ve hoşafçılar yer almaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz meslek grupların haricinde herhangi bir vasfa sahip olmayan kişilerde re'âyânın içinde vasıfsız iş gücünü temsil etmektedirler. Bunlar göçebe hayatı süren Yörükler ve çeşitli alanlarda çalıştırılan ırgatlardır.

Osmanlı'da iş organizasyonunda önem arz eden bir diğer husûsta nakliye dir. Nakliye konusuna ilişkin bilgiler hükümlerde detaylı şekilde dile getirilmiştir. İmkânları dâhilinde gerekli metaların bir yerden başka bir yere nakliyesi üç ayrı yolla gerçekleşirdi. Bunlardan ilkinin kara yolu oluşturmaktaydı. Kara yoluyla taşımacılık büyükbaş hayvanların sırtında ya da bu hayvanların çektiği arabalarla yapılmaktaydı. Çalışmamızda yer alan hükümlerde devletin kara taşımacılığında re'âyâdan hayvanlarını kiralamak suretiyle istifade ettiğini görmekteyiz. Taşımacılığın yapılacağı coğrafyaya göre kullanılan hayvanlar farklılık göstermektedir. Bu hayvanlar büyük baş hayvanlardan ve develerde oluşmaktadır. Yükün miktarına göre de hayvan sayısı farklılık gösterir. Nakliyenin yapıldığı bir diğer yol ise deniz yoludur. Deniz üzerinde yüzdürülen gemiler vasıtasıyla taşınması gereken mâlzemeler uzak diyarlara kara yoluna göre daha kısa süre içinde götürülebilmektedir. Hemen hemen her türlü gemilerin nakliye gemisi olarak kullanıldığını çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardan görebilmekteyiz. Son olarak taşımacılığın göl ve nehirler üzerinde de yapıldığı içeren bilgilere ulaşmamız mümkün olmuştur.

Klasik dönem Osmanlı yönetiminin endüstriyel üretime gösterdiği hassasiyet, üretim konusunda oluşturduğu standartların detaylı şekilde hazırlanmasından anlaşılabilir. Her ne kadar ba'zı kesimler tarafından merkezi yönetimin gösterdiği duyarlılığa karşı ba'zı istismar olayları yaşanmışsa da klasik dönem boyunca endüstriyel üretim organizasyonunun büyük bir titizlikle ve başarıyla yürütülmüş olması Osmanlı merkez ve taşra yönetiminin ne denli büyük bir uyum içinde ve mükemmel bir sistem dâhilinde çalıştıklarının en açık göstergesidir

KAYNAKLAR

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Mühimme Defterleri

Defter No: 2, 4, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 41, 43, 58, 60.

2. YAYINLANMIŞ ARŞİV VESKALARI

2.1.Mühimme Defterleri

3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560), Özet ve Traskripsiyon, (Yayına Hazırlayanlar: AYKUT Nezihi; BOSTAN, İdris; CEBECİOĞLU, Murat; EMECAN, Feridun; İLGÜREL, Mücteba; İSPİRLİ, Mehmet; KÜÇÜK, Cevdet; MERT, Özcan; ÖZCAN, Abdulkadir; ŞAHİN, İlhan; ŞENTÜRK, Hüdayi; VARLIK, Mustafa Çetin), Ankara, 1993.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/1570–1572), (Yayına Hazırlayanlar: YILDIRIM, Hacı Osman; ATİK, Vahdettin; CEBECİOĞLU, Murat; SAF, Muhammed; SERİN, Mustafa; USLU, OSMAN; YEKELER, Numan), c. I,II, Ankara, 1996.

3. TETKİK ESERLER

AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukuki Tahlilleri*, c.I, II, III, IV, V, VI, VIII, İstanbul 1990–94.

AKURGAL, Ekrem; *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul 1995.

ARIKAN, Zeki; “Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mâllar(Memnu Meta),” *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991.

ARSLANTAŞ, Yüksel; *Tarih Öncesi Dönemde Anadolu’nun İktisadi Durumu(Paleolitikten Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2003.

- AYDÜZ, Salim; *Osmanlı Devletinde Tophane-i Amire'nin Faaliyetleri Ve Top Döküm Teknolojisi (XIV. ve XVI. Asırlarda)* , (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2000.
- ÇAKAR, Enver; *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, (1516–1566)Elazığ 2003.
- ÇİLİNGİOĞLU, Altan; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997.
- DALSAR, Fahri; *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960,
- DİNÇOL, Ali M; “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 2000.
- DOĞANAY, Hayati; *Ekonomik Coğrafya 3 Ziraat Coğrafyası*, Erzurum 2007.
- FAROQHI, Suraiya; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi*,1550- 1650, İstanbul 1993.
- FAROQHI, Suraiya; *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşatmak*(çev: Gül Çağalı Güven-Özür TÜresay), İstanbul 2003.
- KILIÇ, Orhan; *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No:6, Van 1997
- KOÇ, Ümit; *XVI. yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara 2006.
- KOÇ, Ümit; *Savaştan Sanata İpek*, Elazığ 2009.
- KOÇ Ümit “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Ba'zı Değerlendirmeler”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* (www.e-soster.com), c. 8, S. 27, (Güz 2009).
- MERÇİL; Erdoğan; *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000.
- ORHONLU, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiret İskânı*, İstanbul 1987.
- ÖGEL, Bahaeddin; *Dünden Bugüne Türk kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.
- ÖZÇELİK, İsmail; *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ankara 2001.
- SAHİLLİOĞLU, Halil ;“Emin”, *DİA*, c. 11, İstanbul 1995.
- Sanat Ansiklopedisi*, “Bezir Yağı”, “Bezir İsi Mürekkebi”, c.1, İstanbul 1983.
- SEVİN, Veli ; “ Frygler” *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 2000,
- TABAKOĞLU, Ahmet; *İslam İktisadına Giriş*, İstanbul 2008.
- TABAKOĞLU, Ahmet; *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2008.
- TANER; Ergin; *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, Ankara 2009.

TEMELKURAN, Tervik ; “Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî”, *TED*, 6, İstanbul 1975.

TEZCAN, Hülya; *Atlaslar Atlası Pamuklu, Yün ve Kumaş Koleksiyonu*, İstanbul 1993.

EKLER

EKLERİN LİSTESİ

Ek 1- Hammadde teminiyle ilgili hükümler

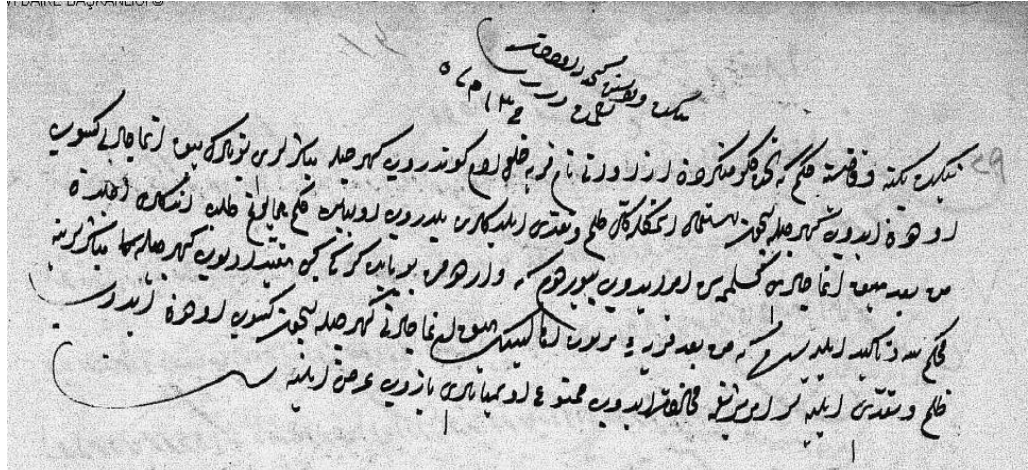
Ek 2- İş gücü organizasyonu ile ilgili hükümler

Ek 3- Nakliye ile ilgili hükümler

Ek 1.**1.1.** Mühimme Defteri: 30

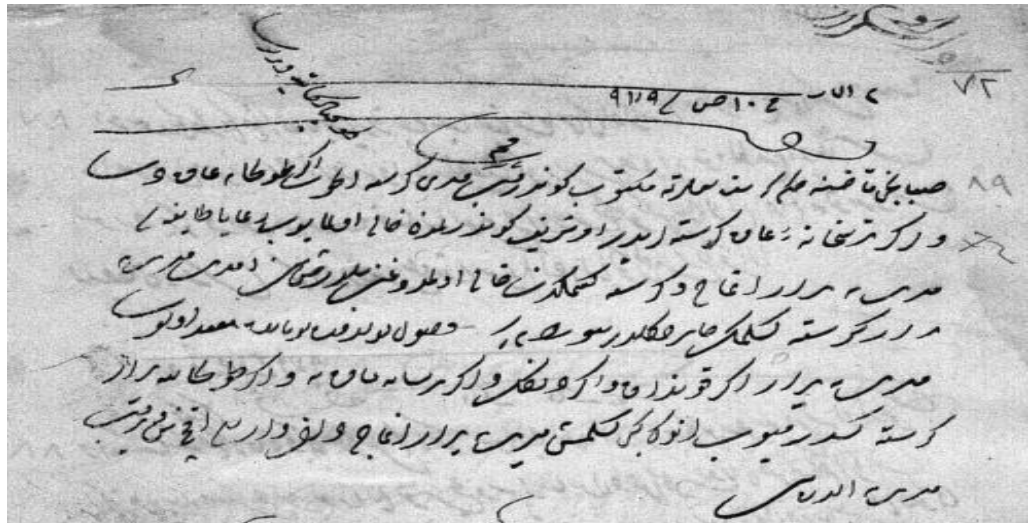
Hüküm: 29

Sayfa: 13

1.2. Mühimme Defteri: 14

Hüküm: 89

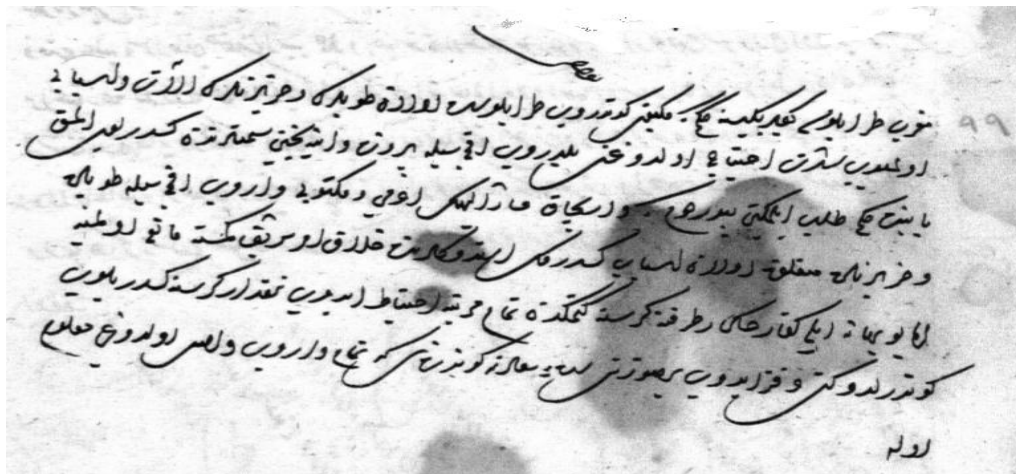
Sayfa: 72

2.5 Mühimme Defteri: 22

Hüküm: 99

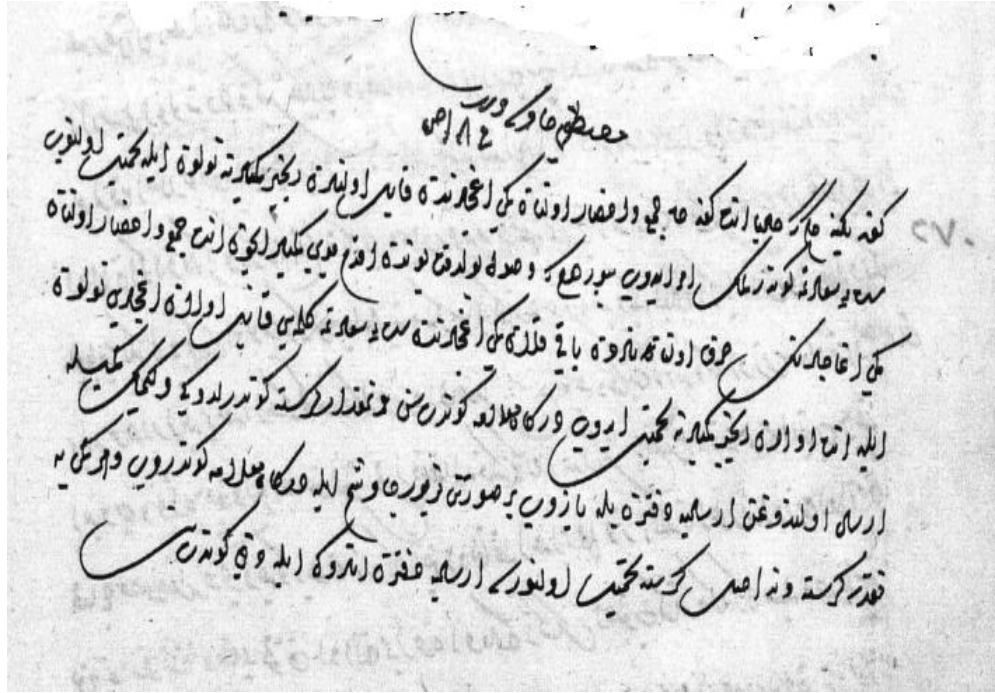
Sayfa: 47

3.2. Mühimme Defteri: 19

Hüküm: 270

Sayfa: 127

ÖZGEÇMİŞ

1985 İzmir doğumluyum. 1996 yılında İlkokul eğitimi Elazığ'da, 1999 yılında Ortaokul ve 2003 yılında da lise eğitimimi Aydın'da tamamladım. Ardından Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazanarak 2008 yılında lisans eğitimimi tamamladım. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans eğitimine başladım.